

Οι καλύβες από οστά μαμούθ της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ανατολική Ευρώπη

Τριμελής επιτροπή:

Κος. Γιάννος Γ. Λώλος (επιβλέπων καθηγητής), καθηγητής του τμήματος ιστορίας και αρχαιολογίας της φιλοσοφικής σχολής του πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Κα. Ευγενία Γιαννούλη, αναπληρώτρια καθηγήτρια του τμήματος ιστορίας, αρχαιολογίας και διαχείρισης πολιτισμικών αγαθών του πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Κος. Μιχαήλ Φωτιάδης, ομότιμος καθηγητής του τμήματος ιστορίας και αρχαιολογίας της φιλοσοφικής σχολής του πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (Π.Μ.Σ.) «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και
Αρχαιολογία»**

**Οι καλύβες από οστά μαμούθ της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην
Ανατολική Ευρώπη**

Αναστασία Μουρμούρη

**Αριθμός μητρώου
(AW218005)**

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

Ιωάννινα 2022

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	12
Εισαγωγή	13
Κεφάλαιο 1. Η Ανατολική Ευρωπαϊκή πεδιάδα κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική	
1.1. Γεωγραφία-Γεωμορφολογία	14
1.2 Χρονολογικά όρια και κλιματικές μεταβολές	15
1.3. Το παλαιο-περιβάλλον	16
Κεφάλαιο 2. Η παρουσία του ανθρώπου στην Ανατολική Κεντρική πεδιάδα	
2.1. Η κινητικότητα του ανθρώπου στην Ανατολική πεδιάδα κατά τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής.....	20
2.2. Οι πολιτισμικές ομάδες της Ανατολικής Κεντρικής πεδιάδας.....	21
Κεφάλαιο 3. Οι οικισμοί με καταλύματα από οστά μαμούθ	
3.1. Τα χαρακτηριστικά των οικισμών που φέρουν καταλύματα από οστά μαμούθ	25
3.2. Οι δυσκολίες ανασκαφής των καταλυμάτων από οστά μαμούθ	26
3.3. Περιγραφή των οικισμών που περιλαμβάνουν καταλύματα από οστά μαμούθ	28
Molodova I	30
Pushkari I	32
Kostenki II	34
Kostenki 11/Ia	36
Kiev-Kirilovskaya	40
Eliseevichi	43
Mezin	45
Mezhyrich	52
Gontsy	57
Yudinovo	61

Suponevo	68
Dobranichevka	70
3.4. Άλλα στοιχεία των οικισμών των παραπάνω θέσεων	75
3.5. Περιπτώσεις χρήσης οστού για καταλύματα εκτός της Ανατολικής Ευρώπης	77
Κεφάλαιο 4. Η συζήτηση για τα καταλύματα από οστά μαμούθ της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ανατολική Ευρώπη	
4.1. Οι τύποι καταλυμάτων και τα χαρακτηριστικά των οικισμών τους	79
4.2. Το υλικό κατασκευής	80
4.3. Η απόκτηση του υλικού κατασκευής	81
4.4. Η κατασκευή	83
4.5. Ερμηνείες σχετικά με τον τρόπο χρήσης των οστέινων κατασκευών	84
5. Συμπεράσματα	90
Παράρτημα πινάκων	92
Παράρτημα εικόνων	120
Βιβλιογραφία	171

Κατάλογος πινάκων

- Πίν. 1. Χρονολογικός πίνακας της Ανώτερης Παλαιολιθικής.
- Πίν. 2. Η εναλλαγή των ψυχρών και θερμών επεισοδίων στην Ανατολική Ευρωπαϊκή πεδιάδα κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική.
- Πίν. 3. Το αρχείο γλωρίδας της ύστερης Ανώτερης Παλαιολιθικής στην κεντρική Ρωσική πεδιάδα.
- Πίν. 4. Τα είδη πανίδας της ύστερης Ανώτερης Παλαιολιθικής στην κεντρική Ρωσική πεδιάδα (Demay κ.ά. 2021, 261-262, πιν. 2).
- Πίν. 5. Το βάρος των επί μέρους σκελετικών στοιχείων του τριχωτού μαμούθ (Soffer 1985, 280, πίν. 5.15).
- Πίν. 6. Η λιθοτεχνία των θέσεων με καταλύματα από οστά μαμούθ.
- Πίν. 7. Στοιχεία τέχνης από τις θέσεις με καταλύματα από οστά μαμούθ.
- Πίν. 8. Η οστέινη κατασκευή της θέσης Molodova I.
- Πίν. 9. Η οστέινη κατασκευή της θέσης Kostenki 2.
- Πίν. 10. Η στρωματογραφία της θέσης Kostenki 11/Ia.
- Πίν. 11. Οι οστέινες κατασκευές από τη θέση Kostenki 11/Ia.
- Πίν. 12. Οι οστέινες κατασκευές από τη θέση Eliseevichi.
- Πίν. 13. Η οστέινη κατασκευή από τη θέση Mezin.
- Πίν. 14. Αναλυτικός πίνακας του αριθμού των οστών που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή από τη θέση Mezin (Pidoplichko 1969, 91).
- Πίν. 15. Οι οστέινες κατασκευές από τη θέση Mezhyrich.
- Πίν. 16. Οι οστέινες κατασκευές της θέσης Gontsy.
- Πίν. 17. Οι οστέινες κατασκευές της θέσης Yudinovo.
- Πίν. 18. Η οστέινη κατασκευή της θέσης Suponevo.
- Πίν. 19. Οι οστέινες κατασκευές της θέσης Dobranichevka.
- Πίν. 20. Τα υπόλοιπα στοιχεία των οικισμών που φέρουν καταλύματα με οστά μαμούθ.
- Πίν. 21. Τα είδη πανίδας από τις θέσεις με καταλύματα από οστό μαμούθ..
- Πίν. 22. Οι τύποι καταλυμάτων από οστά μαμούθ και οι διαστάσεις τους [Iakovleva 2015, 328, πίν.1 (τμήμα)].
- Πίν. 23. Εκτιμήσεις του μεγέθους εργασίας για την κατασκευή των καταλυμάτων από οστά μαμούθ (Soffer 195, 383, πίν. 6.20).
- Πίν. 24. Τρόποι απόκτησης των οστών μαμούθ ανά θέση.

Κατάλογος εικόνων

- Εικ. 1. Η διασπορά των μαμούθ στην Ευρώπη κατά τα τέλη του τελευταίου παγετώνα, κατά τη διάρκεια των θερμών επεισοδίων Bølling-Allerød και κατά τη διάρκεια του ψυχρού επεισοδίου Younger Dryas stadial (Puzachenko κ.ά. 2016, 8, εικ. 5).
- Εικ. 2. Η έκταση της Ανατολικής Ευρωπαϊκής πεδιάδας (πηγή: free world maps <http://www.freeworldmaps.net/europe/>).
- Εικ. 3. Οι ποταμοί της Ανατολικής Ευρωπαϊκής πεδιάδας. Α. Περιοχή μετά τα Καρπάθια όρη, Β. Η Ρωσική πεδιάδα, C. Η Ποντιακή στέππα, D. Τα βουνά της Κριμαίας, E. Η δυτική πλευρά των Ουράλιων όρων, F. Βόρειος Καύκασος (Demay κ.ά. 2021α, 260, εικ. 1).
- Εικ. 4. Η γεωγραφική θέση των οικισμών με καταλύματα από οστά μαμούθ (με κόκκινο) (πηγή: thoughtco.com <https://www.thoughtco.com/mammoth-bone-dwellings-houses-169539>).
- Εικ. 5. Οι παλαιολιθικές θέσεις της Μοραβίας με καταλύματα από οστό μαμούθ, (πηγή: google maps).
- Εικ. 6. Χάρτης των θέσεων Buret' και Mal'ta (πηγή: google maps).
- Εικ. 7. Το τριχωτό μαμούθ (*Mammuthus primigenius*) (πηγή: <https://www.britannica.com/animal/mammoth-extinct-mammal>).
- Εικ. 8. Σκελετική παρουσίαση του τριχωτού μαμούθ (Lister και Stuart 2010, 3, εικ.1).
- Εικ. 9. Τα στάδια ανασκαφής του Efimenko.
- Εικ. 10. Κάτοψη του οστέινου δακτυλίου και των λοιπών στοιχείων της θέσης Molodova I/στρώμα 4. 1. Χαυλιόδοντας μαμούθ, 2. Κατάλοιπα εστιών, 3.Οστά, 4.Πυριτόλιθος, 5.Πυρήνες, 6.Λάκκος, 7.Λίθινα εργαλεία, 8.Δόντια μαμούθ, 9.Οστά μαμούθ χωρίς ίχνη τεμαχισμού του κρέατος (Demay κ.ά. 2012, 215, εικ.4).
- Εικ. 11. Κάτοψη της οστέινης κατασκευής από τη θέση Pushkari I (Boriskovsky 1940, 82, εικ. 22), σελ.137.
- Εικ. 12. Η αποκατάσταση του καταλύματος της θέσης Pushkari I από τον Boriskovsky (Boriskovsky 1940, 85, εικ. 23).
- Εικ. 13. Η θέση των οστών μαμούθ από το Kostenki 2 (Boriskovsky 1956, 175, εικ. 2).
- Εικ. 14. Κάτοψη της οστέινης κατασκευής της θέσης Kostenki 2. α. Ανθρώπινα οστά, β. Οστά μαμούθ, γ. Εστία, δ. Η ανασκαφή του 1923, ε. Σύγχρονος λάκκος (Sergin 2016, 8, εικ. 1).
- Εικ. 15. Το εσωτερικό της κατασκευής από τη θέση Κοστένκι 2. α. Οστά μαμούθ, β. Κρανιακά οστά μαμούθ, γ. Το θεωρητικό όριο του οικιστικού χώρου, δ.

- Εστία, ε. Στρώμα στάχτης, στ. Αραιό στρώμα στάχτης (Sergin 2016, 12, εικ. 2).
- Εικ. 16. Α. Κάτοψη των οστέινων κατασκευών από τη θέση Kostenki 11/Ia, Β. Σχέδιο κατασκευής Νο3 (τα τετράγωνα υποδεικνύουν τα σημεία από όπου πάρθηκαν δείγματα μελέτης με την μεθοδο της επίλευσης), (Pryor κ.α. 2020, 3, εικ. 1).
- Εικ. 17. Η 3η κατασκευή από τη θέση Kostenki 11/Ia (Popov 2019, 206, εικ. 1).
- Εικ. 18. Λεπτομέρεια της 3ης κατασκευής από τη θέση Kostenki 11/Ia, διακρίνονται ξύλινοι στύλοι από προστατευτική κατασκευή που ανεγέρθηκε πάνω από το εύρημα (Popov 2019, 208, εικ. 97).
- Εικ. 19. Αποτύπωση των συνόλων οστών μαμούθ της θέσης Kirilovskaya από τον Khvoiko. 1. Κρανία και άλλα οστά μαμούθ, 2. Σύνολο εστίας, 3. Τμήματα εστιών του ανώτερου στρώματος, 4. Προϊόντα πυριτόλιθου, 5. Άνθρακας από καμένο οστό (Pidoplichko 1969, 36, εικ. 8).
- Εικ. 20. Αποτύπωση των συνόλων οστών μαμούθ της θέσης Kirilovskaya από τον Pidoplichko, τα βέλη υποδεικνύουν τις πιθανές εισόδους (Pidoplichko 1969, 40, εικ. 9).
- Εικ. 21. Το έδαφος της θέσης Eliseevichi όπως διαμορφώνεται από παγετώδη φαινόμενα, 1. Σύνολα τέφρας και οστού, 2. Τεχνητές κατασκευές και λάκκοι, 3. Το σύστημα διαχωρισμού των τμημάτων του εδάφους (Velichko κ.ά. 1997β, 61, εικ.25).
- Εικ. 22. Κατασκευή Νο 1 από τη θέση Eliseevichi, 1. Κρανία, 2.Χαυλιόδοντες, 3. Δόντια μαμούθ, 4. Μακρά οστά, 5. Οστέινες πλάκες, 6. Πυριτόλιθος, 7. Σύνολο τέφρας, 8. Βάθος από το σημείο αναφοράς, 9. Αρίθμηση των οστών, 10. Η κλίση των οστών, 11. Το περίγραμμα του συνόλου, 12. Άνθρακας, 13. Κλίση εδάφους, 14-15-16. Ιζήματα (loess) (Velichko κ.α. 1997β, 99, εικ. 38).
- Εικ. 23. Κατασκευή Νο 2 από τη θέση Eliseevichi 1, (ισχύει η ίδια σήμανση των στοιχείων με εκείνη της εικ. 22), (Velichko κ.ά. 1997β, 100, εικ. 39).
- Εικ. 24. Κατασκευή Νο3 από τη θέση Eliseevichi, I. Η κάτοψη της κατασκευής, II. Η κατασκευή σε τομή, (ισχύει η ίδια σήμανση στοιχείων με εκείνη της εικ. 22) (Velichko κ.ά. 1997β, 102, εικ. 41).
- Εικ. 25. Κατασκευή Νο 4 από τη θέση Eliseevichi (ισχύει η ίδια σήμανση στοιχείων με εκείνη της εικ. 22) (Velichko κ.ά. 1997β, 104, εικ. 43).
- Εικ. 26. Το σύνολο οστών μαμούθ από τη θέση Mezin (Pidoplichko 1969, 87, εικ. 26).
- Εικ. 27. Κάτοψη του συνόλου οστών μαμούθ από τη θέση Mezin, 1. Οστά μαμούθ, 2. Ίχνη εστίας εντός και εκτός καταλύματος, 3. Κατάλοιπα πυριτόλιθου και φολίδων, 4. Θραύσματα οστών και οστά με επεξεργασία, 5. Όστρεα, 6.

Λίθοι, 7. Ίχνη και σύνολα άγχρας, 8. Οστά και οστέινες φιγούρες λατρευτικής σημασίας, 9. Κομμάτια καμένου οστού, 10. Κέρατα ταράνδου, 11. Κρανίο και οστά λύκου, 12. Κρανίο σκύλου, 13. Θραύσματα οστών μαμούθ κ.α. ειδών στο σύνολο εστίας, 14. Κομμάτια και χάνδρες κεχριμπαριού (Pidoplichko 1969, 89, εικ. 27).

Εικ. 28. Η πρόταση αποκατάστασης του καταλύματος της θέσης Mezin από τον Shonkorlyas (Shonkorlyas 1956β, 10, εικ. 7).

Εικ. 29. Το περίγραμμα του καταλύματος όπως ορίζεται από τα κρανία μαμούθ, μετά τον καθαρισμό του συνόλου από τη θέση Mezin (Pidoplichko 1969, 97, εικ. 32).

Εικ. 30. Το περίγραμμα του καταλύματος όπως ορίζεται από τα κρανία μαμούθ με μερική αποκατάσταση των χαυλιόδοντων σε κατακόρυφη θέση, Mezin (Pidoplichko 1969, 89, εικ. 28).

Εικ. 31. Αποκατάσταση της αφίδας από την οστέινη κατασκευή της θέσης Mezin (Pidoplichko 1969, 90, εικ. 29).

Εικ. 32. Κάτοψη του οικισμού της θέσης Mezhyrich, MBS (Mammoth-bone structure), H (Hearth), οι αστερίσκοι υποδεικνύουν τις περιοχές από όπου ελήφθησαν δείγματα μελέτης (Marquer κ.ά. 2012, 112, εικ. 3).

Εικ. 33. Κάτοψη κατασκευής No 1 από τη θέση Mezhyrich, 1. Οστά μαμούθ, 2. Κατάλοιπα εστίας και τέφρας, 3. Ανθρακας καμένου οστού, 4. Επεξεργασμένο οστό, 5. Όστρεα, 6. Κέρατα ταράνδου (Soffer 1985, 73, εικ. 2.63).

Εικ. 34. Κάτοψη κατασκευής No 2 από τη θέση Mezhyrich, 1. Οστά, 2. Τέφρα οστών, 3. Εστίες, 4. Εργαστήρια κοντά στις εστίες (Soffer 1985, 73, εικ. 2.64).

Εικ. 35. Κάτοψη κατασκευής No 3 από τη θέση Mezhyrich, 1. Οστά μαμούθ, 2. Τέφρα οστών, 3. Εστίες, 4. Εργαστήρια και λάκκος δίπλα στις εστίες (Soffer 1985, 74, εικ. 2.65).

Εικ. 36. Κάτοψη της κατασκευής No 4 από τη θέση Mezhyrich και του τμήματος ανασκαφής του 2018-2019 (Shydlovsky κ.ά. 2019, 354, εικ. 1).

Εικ. 37. Τα οστά της κατασκευής No 4 από τη θέση Mezhyrich (Pidoplichko 1969, 119, εικ. 42).

Εικ. 38. Οι θαμμένες κάτω γνάθη της κατασκευής No 4 της θέσης Mezhyrich (Pidoplichko 1969, 121, εικ. 45).

Εικ. 39. Αποκατάσταση του καταλύματος No 1 της θέσης Mezhyrich από τον Pidoplichko (μπροστινό τμήμα) (Soffer 1985, 397, εικ. 6.5).

Εικ. 40. Αποκατάσταση του καταλύματος No 1 της θέσης Mezhyrich από τον Pidoplichko (πίσω τμήμα) (Soffer 1985, 397, εικ. 6.6).

Εικ. 41. Η κατασκευή No 2 από τη θέση Gontsy (Iakovleva κ.α. 2018, 53, εικ. 8).

- Εικ. 42. Πιθανή αποκατάσταση της κατασκευής Νο 2 από τη θέση Gontsy (Iakovleva και Djindjian 2012, 89, εικ. 6).
- Εικ. 43. Η κατασκευή Νο 3 από τη θέση Gontsy (Iakovleva και Djindjian 2018, 89, εικ. 5).
- Εικ. 44. Η κατασκευή Νο 4 από τη θέση Gontsy (Iakovleva και Djindjian 2018, 89, εικ. 6).
- Εικ. 45. Η κατασκευή Νο 5 από τη θέση Gontsy (Iakovleva και Djindjian 2018, 89, εικ. 3).
- Εικ. 46. Λεπτομέρεια κάτω γνάθου με κρανίο νεογνού μαμούθ από την κατασκευή Νο 5 της θέσης Gontsy (Iakovleva 2015, 332, εικ. 8).
- Εικ. 47. Τμήμα του εξωτερικού τοίχου του καταλύματος Νο 5 από τη θέση Gontsy (Iakovleva 2016, 7, εικ. 4).
- Εικ. 48. Η κατασκευή Νο 6 της θέσης Gontsy (Iakovleva κ.α. 2018, 54, εικ. 12).
- Εικ. 49. Κάτοψη της θέσης των οστέινων κατασκευών του οικισμού Yudinovo (Sablin 2019, 110, εικ. 1).
- Εικ. 50. Κάτοψη της κατασκευής Νο 1 από τη θέση Yudinovo (Abramova 1995, 45, εικ. 19).
- Εικ. 51. Κάτοψη της κατασκευής Νο 2 από τη θέση Yudinovo (Khlopachev και Sablin 2014, 196, εικ. 5).
- Εικ. 52. Τμήμα του οστέινου δακτύλιου της κατασκευής Νο 2 της θέσης Yudinovo (Khlopachev και Sablin 2014, 195, εικ. 4).
- Εικ. 53. Η οστέινη κατασκευή Νο 3 από τη θέση Yudinovo (Sablin 2019, 112, εικ. 2).
- Εικ. 54. Η οστέινη κατασκευή Νο 4 από τη θέση Yudinovo (Sablin 2019, 112, εικ. 3).
- Εικ. 55. Οστό ωμοπλάτης με τεχνητή οπή από την κατασκευή Νο 3 της θέσης Yudinovo (Sablin 2019, 119, εικ. 10).
- Εικ. 56. Κάτοψη της οστέινης κατασκευής από τη θέση Suponevo, 1. Εστία, 2. Οστά μαμούθ, 3. Οστά με οπές, 4. Καμένα οστά, 5. Ίχνη οστών σε αποσύνθεση, 6. Ίχνη καμένων οστών, 7. Υποθετικό περίγραμμα της κατασκευής (Sergin 2003α, 9, εικ. 4).
- Εικ. 57. Τα οστά της κατασκευής από τη θέση Suponevo, ΝΔ γωνία λήψης (Sergin 2003α, 10, εικ. 5).
- Εικ. 58. Τα οστά της κατασκευής από τη θέση Suponevo, ΒΑ γωνία λήψης (Sergin 2003α, 10, εικ. 6).
- Εικ. 59. Κάτοψη της κατασκευής Νο 1 και των στοιχείων που το περιβάλλουν καθώς και η στρωματογραφική τους συσχέτιση, από τη θέση Dobranichevka (Shovkoplyas 1955, 33, εικ. 4).

- Εικ. 60. Η κατασκευή Νο 1 (τα κρανία) από τη θέση Dobranichevka (Shovkoplyas 1955, 34, εικ. 5).
- Εικ. 61. Κάτοψη της κατασκευής Νο 2 και των στοιχείων που την περιβάλλουν από τη θέση Dobranichevka (Shovkoplyas 1972, 18).
- Εικ. 62. Τύπος καταλύματος Yaranga των σύγχρονων φυλών της Σιβηρίας (πηγή: Russia beyond <https://www.rbth.com/lifestyle/328189-7-russian-houses>).
- Εικ. 63. Τύπος καταλύματος Teepee από φυλές Ινδιάνων της Αμερικής (Νότια Dakota), (πηγή: Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/Tipi#/media/File:Oglala_girl_in_front_of_a_tipi2.jpg).
- Εικ. 64. Οστέινη αιχμή σφηνωμένη σε οστό πλευρού από μαμούθ στη θέση Kostenki 14 (Sinitsyn κ.ά. 2019, 149, εικ. 2).
- Εικ. 65. Λεπτομέρεια της οστέινης αιχμής από το πλευρό μαμούθ στη θέση Kostenki 14 (Sinitsyn κ.ά. 2019, 153, εικ. 6).
- Εικ. 66. Σχηματική ανθρώπινη μορφή από οστό μαμούθ (Boriskovsky 1956, 88, εικ. 10 (1)).
- Εικ. 67. Σχηματικές μορφές ζώων (Rogachev 1961, 93, εικ. 43).
- Εικ. 68. α. Τμήμα χαυλιόδοντα με γεωμετρικά μοτίβα, β. Σχέδιο των εγχαραξέων (Iakovleva 2016, 8, εικ. 6).
- Εικ. 69. Χαυλιόδοντας με εγχαραξείς, ίδιο τμήμα χαυλιόδοντα με εικ. 68 (Soffer 1985, 66, εικ. 2.54).
- Εικ. 70. Πλάκα από χαυλιόδοντο μαμούθ με γεωμετρική διακόσμηση (Polikarpovich 1968, εικ. 44).
- Εικ. 71. Γυναικεία μορφή από χαυλιόδοντα (Soffer 1985, 56, εικ. 2.39).
- Εικ. 72. Χαυλιόδοντας με εγχαραξείς, α. Φωτογραφία, β. Σχέδιο (Grekhova 1978, 251).
- Εικ. 73. Σχηματικές μορφές από χαυλιόδοντα μαμούθ (Iakovleva 2016, 9, εικ. 10).
- Εικ. 74. Σχηματική μορφή από χαυλιόδοντα μαμούθ (εμπρόσθια και οπίσθια όψη) (Iakovleva 2016, 10, εικ. 11).
- Εικ. 75. Βραχιόλι από χαυλιόδοντα με γεωμετρική διακόσμηση (Iakovleva 2016, 11, εικ. 15).
- Εικ. 76. Λεπτομέρεια του οστέινου βραχιολιού της εικ. 75 (Iakovleva 2016, 11, εικ. 14).
- Εικ. 77. Διάτρητα όστρεα (Iakovleva 2016, 13, εικ. 17).
- Εικ. 78. Οστά μαμούθ με γεωμετρική διακόσμηση (Pidoplichko 1969, 97, εικ. 31).
- Εικ. 79. Σχηματική γυναικεία μορφή από χαυλιόδοντα (Iakovleva 2016, 10, εικ. 12).

- Εικ. 80. Σχηματικά ανθρωπομορφικά ειδώλια (Soffer 1985, 78, εικ. 2.72).
- Εικ. 81. Κρανίο εισόδου καταλύματος με διακόσμηση ώχρας, α. Το σχέδιο, όπως βρέθηκε διατηρημένο, β. Αποκατάστασή του από τον Pidoplichko (Pidoplichko 1969, εικ. 57).
- Εικ. 82. Περιδέραιο από δόντια βίσονα (Iakovleva 2016, 12, εικ. 16).
- Εικ. 83. Πλάκα χαυλιόδοντα με γεωμετρική διακόσμηση (Soffer 1985, 79, εικ. 2.74).
- Εικ. 84. Σχέδιο του διακόσμου της πλάκας χαυλιόδοντα της εικ.83 (Soffer 1985, 79, εικ. 2.75).
- Εικ. 85. Κρεμαστό κόσμημα από δόντι βίσονα [Iakovleva 2016, 12, εικ. 16(2)].
- Εικ. 86. Πέλεκυς από κέρατο ταράνδου με διακόσμηση ζιγκ-ζαγκ (Grigorieva 1995, εικ. 18).
- Εικ. 87. Τμήμα οστού μαμούθ με διακοσμητικά θέματα ρόμβου (Grigorieva 1995, εικ. 21).
- Εικ. 88. Οστέινα τέχνηρα με γεωμετρική διακόσμηση και διάτρητα όστρεα (Soffer 1985, 109, εικ. 2.116).
- Εικ. 89. Πέλεκυς από κέρατο, σχηματικές ανθρώπινες μορφές από κεχριμπάρι (ήλεκτρον) και αμμόλιθο (Shonkorlyas κ.ά. 1981, εικ. 30).

Ευχαριστίες

Πριν την ανάλυση του θέματος της διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας μου, οφείλω να ευχαριστήσω τον Καθηγητή κο. Γιάννο Γ. Λώλο ο οποίος καθ'όλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας ήταν πάντα διαθέσιμος να απαντήσει σε οποιαδήποτε απορία μου και να βελτιώσει με τα σχόλια και τις παρατηρήσεις του τη συγκεκριμένη μελέτη. Ευχαριστία οφείλω επίσης στην αναπληρώτρια καθηγήτρια κα. Γιαννούλη και στον καθηγητή κο. Φωτιάδη για το χρόνο που αφιέρωσαν στη μελέτη της εργασίας μου και για τα σχόλια και παρατηρήσεις που μου πρότειναν με αποτέλεσμα την περαιτέρω βελτίωση της. Επίσης ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην οικογένεια μου η οποία μου προσέφερε τα μέσα και την υποστήριξη ώστε να ολοκληρώσω τόσο τον προπτυχιακό όσο και τον μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών μου. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αγαπητό μου φίλο Δημήτρη Γαβριηλίδη η υποστήριξη του οποίου υπήρξε απόλυτα σημαντική για την ολοκλήρωση του συγκεκριμένου έργου.

Η μελέτη και μετάφραση ολόκληρης της βιβλιογραφίας έγινε από την Αναστασία Μουρμούρη. Η επεξεργασία των Ρωσικών, Ουκρανικών, Τσεχικών υπήρξε εφικτή μέσω της παρακολούθησης μαθημάτων εκμάθησης Ρωσικών του κέντρου ξένων γλωσσών του πανεπιστημίου Ιωαννίνων και της απόκτησης πιστοποίησης παρακολούθησης 50 ωρών. Επιπλέον έγινε χρήση των εφαρμογών μετάφρασης Google translate και Baidu για συγκριτικά αποτελέσματα, καθώς και της μηχανής αναζήτησης Google.

Εισαγωγή

Οι καλύβες από οστά μαμούθ αποτελούν ένα μοναδικό φαινόμενο στον κόσμο το οποίο συναντάται στην Ανατολική Ευρωπαϊκή πεδιάδα κατά τη διάρκεια της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής. Οι καλύβες αυτές αποτελούν ως επί το πλείστον έργο του *Homo sapiens* ενώ σε μία μόνο περίπτωση γίνεται λόγος για κατασκευή των Neanderthals. Σκοπός της εργασίας είναι να περιγραφούν αυτά τα ευρήματα όσο το δυνατόν καλύτερα μέσα στο πλαίσιο του οικισμού και του περιβάλλοντος της περιόδου, να ορισθούν οι διαφορές και ομοιότητες αυτών των καλυβών και να τοποθετηθούν σε πολιτισμικές ομάδες. Επιπλέον είναι αναγκαίο να μελετηθεί ο λόγος για τον οποίο επιλέχθηκε το οστό ως υλικό κατασκευής και τέλος ο ίδιος ο ρόλος των καλυβών στον οικισμό.

Για τους παραπάνω λόγους αρχικά θα καθορισθούν τα χωρο-χρονικά όρια της περιοχής μελέτης και θα γίνει παρουσίαση των κλιματικών μεταβολών και του παλαιο-περιβάλλοντος της Ανατολικής Ευρωπαϊκής πεδιάδας κατά τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής, με ιδιαίτερη αναφορά στο μαμούθ (*Mammuthus primigenius*). Θα αναλυθεί επίσης η ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή μελέτης, και τα στάδια μετακινήσεων μέσα σε αυτή, καθώς και οι πολιτισμικές ομάδες που διακρίνονται. Στη συνέχεια θα εξετασθούν τα χαρακτηριστικά των οικισμών που φέρουν καταλύματα από οστά μαμούθ, καθώς και οι δυσκολίες ως προς την ανασκαφή τους. Θα ακολουθήσει η περιγραφή των καλυβών και των ερμηνειών που έχουν προταθεί για κάθε θέση από τους ερευνητές, ενώ στη συνέχεια θα παρουσιασθούν όλες οι τοποθετήσεις οι οποίες σχετίζονται με τους σκοπούς της εργασίας. Τέλος θα παρουσιασθούν τα συμπεράσματα που προκύπτουν από ολόκληρη τη μελέτη.

Η επιλογή μελέτης του συγκεκριμένου θέματος σχετίζεται με την ίδια τη φύση των κατασκευών αυτών, η οποία μαρτυρεί την υιοθέτηση των πιο ευφάνταστων τεχνικών από τους ανθρώπους με σκοπό την επιβίωση. Οι οστέινες καλύβες βοηθούν στη μελέτη των πρακτικών επιβίωσης του ανθρώπου στα πιο σκληρά περιβάλλοντα, και αποδεικνύουν ότι η εκμετάλλευση του κάθε στοιχείου που παρέχεται σε αυτόν, υπήρξε ζωτικής σημασίας.

Κεφάλαιο 1. Το παλαιο-περιβάλλον της Ανατολικής Ευρώπης κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική

1.1. Γεωγραφία-γεωμορφολογία

Η Ανατολική Ευρωπαϊκή πεδιάδα αποτελεί μία τεράστια περιοχή 4.000.000 χλμ. (εικ. 2). Από τα Βόρεια ορίζεται από την περιοχή της Σκανδιναβίας και της θάλασσας Μπάρεντς, στα Ανατολικά βρίσκονται τα Ουράλια όρη, στα Νότια βρίσκονται οι στέπες της κεντρικής Ασίας, της Κασπίας και η Μαύρη θάλασσα, ενώ στα Δυτικά ορίζεται από τη Βαλτική θάλασσα, τα Καρπάθια όρη και τις στέπες της Βόρειας Ευρώπης.¹ Επιπλέον πολλοί ποταμοί και οι παραπόταμοι τους διατρέχουν αυτή την έκταση [ο Vistula (Βιστούλας), ο Neman (Νέμαν), ο Dneiper (Δνείπερος), ο Volga (Βόλγας), ο Don (Δον), ο Νότιος Bug (Μπουκ), ο Danube (Δούναβης) και ο Dniester (Δνείστερος)] (εικ. 3).²

Βασικός λόγος της έντονης κατοίκησησης της περιοχής είναι η λεκάνη του ποταμού Desna (Δέσνα), ο οποίος αποτελεί παραπόταμο του Dneiper, και φέρει μεγάλο αριθμό θέσεων της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής (εικ. 4).³ Συγκρίνοντας τη γεωλογική και γεωμορφολογική κατάσταση των πολιτισμικών στρωμάτων από διάφορες θέσεις του Desna, παρατηρούνται δύο στάδια ως προς την εξέλιξη και διαμόρφωση του αναγλύφου της περιοχής, τα οποία ακολουθούν το θερμό επεισόδιο Bryansk.⁴ Το πρώτο στάδιο διαρκεί από τις 18-16 χιλ.χρ.π.σ. (χιλιάδες χρόνια πριν από σήμερα) και το δεύτερο από τις 14-13 χιλ.χρ.π.σ.⁵ Χαρακτηριστικό είναι ότι η συγκεκριμένη περιοχή και ειδικότερα το κεντρικό τμήμα της είναι σχεδόν κενό από φυσικά καταφύγια, όπως σπήλαια και βραχοσκεπές, τα οποία συναντώνται μόνο στα νότια και ανατολικά σύνορα της πεδιάδας.⁶

Η λεκάνη του ποταμού Desna βρίσκεται ανάμεσα στην Ανατολική Ευρωπαϊκή πεδιάδα, το Κεντρικό Ρωσικό υψίπεδο και την πεδιάδα του Dneiper.⁷ Εντός των λιβαδιών έχουν αναγνωρισθεί παγετώδη ιζήματα από την περίοδο αρχής του φύλλου

---

¹ Demay κ.ά. 2021α, 259.

² Demay κ.ά. 2021α, 259.

³ Velichko κ.ά. 1997α, 217.

⁴ Velichko κ.ά. 1997α, 223.

⁵ Velichko κ.ά. 1997α, 223.

⁶ Hoffercker 2011, 1.

⁷ Velichko κ.ά. 1997β, 10.

πάγου του Desna, το πάχος των οποίων κυμαίνεται από 2-10 μ.⁸ Τα παγετώδη αυτά ιζήματα παρατηρούνται και στην περιοχή του Sudost (Σουντόστ) ποταμού αλλά και των παραποτάμων του, αποδεικνύοντας έτσι την μεγάλη έκταση ανάπτυξης του παγετώδους φύλλου.⁹

1.2. Χρονολογικά όρια και κλιματικές μεταβολές

Οι θέσεις που φέρουν κατασκευές από οστά μαμούθ ανήκουν στη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο (πίν. 1), και καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό διάστημα από τις 44 χιλ.χρ.π.σ. έως και περίπου τις 12 χιλ.χρ.π.σ.¹⁰ Σύμφωνα με τα γεωλογικά δεδομένα, η περίοδος που μελετάται συμπίπτει με τη ψυχρή περίοδο Valdai στην Ευρωπαϊκή Ρωσία, και συγκεκριμένα με το υστερότερο από τα τρία στάδια της,¹¹ ενώ μία μόνο θέση ανήκει στο μεσαίο της στάδιο (Molodova 1).

Κατά το μέσο Valdai, παρατηρούνται διακυμάνσεις στο κλίμα με την εναλλαγή ψυχρών και θερμών επεισοδίων, ενώ κατά τη διάρκεια του ύστερου Valdai,¹² όταν το Σκανδιναβικό παγετώδες φύλλο φθάνει στην ακμή του παρατηρείται η επικράτηση ακραίων κλιματικών συνθηκών και η παρουσία περιβάλλοντος στέππας ή τούνδρας.¹³ Το παγετώδες αυτό φύλλο επεκτείνεται σε τρία τμήματα της Κεντρικής Ρωσικής πεδιάδας, στα ΝΔ, Ν και ΝΑ, ενώ η απόσταση του μετώπου του, από τη βορειότερη θέση της Ανώτερης Παλαιολιθικής είναι 150-200 χιλμ.¹⁴ Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η μέση θερμοκρασία το Χειμώνα είναι 22-10° κάτω από τα σημερινά δεδομένα, φθάνοντας και τους -35° C, ενώ το Καλοκαίρι η θερμοκρασία ήταν 4-7° χαμηλότερα από ό,τι σήμερα.¹⁵

Κατά τα τέλη του ύστερου Valdai μεταξύ των 19-12,5 χιλ.χρ.π.σ. (28,6-22,5 χιλ.χρ.π.σ. (βαθμονομημένη χρονολόγηση)),¹⁶ παρατηρείται μείωση του παγετού ωστόσο όχι κατά τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιοχές, με αποτέλεσμα τη δημιουργία

---

⁸ Velichko κ.ά. 1997α, 11-12.

⁹ Velichko κ.ά. 1997α, 11-12.

¹⁰ Velichko 1973. Dolukhanov 1982.

¹¹ Velichko και Zelikson 2005, 138-139.

¹² Soffer 1985, 27. Gribchenko και Kurenkova 1997, 174. Lowe και Walker 1997. Yokoyama κ.α. 2018, 605-606.

¹³ Soffer 1985, 30. Puzachenko κ.ά. 2016, 12.

¹⁴ Soffer 1985, 30.

¹⁵ Velichko και Zelikson 2005, 141.

¹⁶ Puzachenko κ.α. 2016, 2.

εναλλαγής θερμών και ψυχρών επεισοδίων.¹⁷ Το τέλος της περιόδου χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή αύξηση της θερμοκρασίας και αποτελεί τη μετάβαση από το ύστερο Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο (πίν. 2).¹⁸

1.3. Το παλαιο-περιβάλλον

Η ανάλυση της χλωρίδας στην περιοχή μελέτης, αποδεικνύει την παρουσία περιβάλλοντος στέππας, η βλάστηση της οποίας περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο χαμηλό γρασίδι και θαμνώδη φυτά, ενώ δενδρικά είδη συναντώνται σε περιορισμένο βαθμό και κυρίως σε περιοχές κοντά σε ποταμούς.¹⁹ Η δενδρική βλάστηση φαίνεται να αυξάνεται κατά τη διάρκεια πιο θερμών κλιματικών επεισοδίων, ενώ παρατηρείται επίσης η συνύπαρξη των πιο ανθεκτικών κωνοφόρων δένδρων με εκείνη των φυλλοβόλων όπως είναι η βελανιδιά.²⁰

Ο Grichuk πραγματοποιεί μία διάκριση των περιοχών της Κεντρικής Ρωσικής πεδιάδας σε Βόρεια ζώνη, μεσαία ζώνη και Νότια ζώνη, με σκοπό τη μελέτη της βλάστησης και παρατηρεί ότι: ενώ η Βόρεια και μεσαία ζώνη φέρουν περιβάλλοντα τούνδρας και στέππας με χαμηλή και θαμνώδη βλάστηση σε συνδυασμό με μία ικανοποιητική παρουσία δένδρων, η εικόνα της Νότιας ζώνης είναι αρκετά διαφορετική καθώς η παρουσία των δένδρων είναι ελάχιστη ακόμα και σε περιοχές κοντά σε ποταμούς, ενώ εδώ εμφανίζονται και είδη άγνωστα προς τα Βόρεια τμήματα (πίν. 3).²¹

Η γεωγραφική κατανομή του κάθε είδους πανίδας στη Κεντρική Ρωσική πεδιάδα κατά τη διάρκεια της περιόδου που μελετάται εδώ, συνδέεται με συγκεκριμένους παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται με το υψόμετρο, το υδρογραφικό δίκτυο, και τον τύπο της διαθέσιμης προς κατανάλωση βλάστησης (πίν. 4).²² Τα κυρίαρχα είδη όσον αφορά στο ποσοστό παρουσίας είναι το μαμούθ, ο τάρανδος, το άλογο, το κόκκινο ελάφι, τα μεγάλα σαρκοφάγα, η αλεπού, ο λαγός, και κάποια τρωκτικά.²³ Διαφορές στην παρουσία των παραπάνω ειδών, φαίνεται να συμβαίνουν κατά κύριο λόγο από τις 24 χιλ.χρ.πρ.(βαθμονομημένα (20 χιλ.χρ.πρ.), όταν

¹⁷ Soffer 1985, 31-32.

¹⁸ Puzachenko κ.α. 2016, 12.

¹⁹ Iakovleva 2015, 164.

²⁰ Iakovleva 2015, 166.

²¹ Grichuk 1982.

²² Demay κ.ά. 2021α, 261.

²³ Demay κ.ά. 2021α, 260.

παρατηρείται μία μείωση στον αριθμό των μεγάλων και μεσαίων χορτοφάγων ζώων, σαρκοφάγων και του λαγού, ενώ τα ποσοστά βίσωνα και κάποιων τρωκτικών φαίνεται να έχουν μερική αύξηση.²⁴

Το τριχωτό μαμούθ

Το μαμούθ είναι ένα από τα κυρίαρχα είδη στην περιοχή μελέτης, ενώ αποτελεί το είδος που παρέχει την πρώτη ύλη για την κατασκευή των καταλυμάτων που μελετώνται εδώ, καθιστώντας την παρουσία του ιδιαίτερα ουσιώδη για την οικονομία του ανθρώπου.

Το γένος *Mammuthus* εμφανίστηκε στην υπο-τροπική Αφρική ήδη από το Μέσο Πλειόκαινο στα 3-4 εκατομύρια χρόνια πριν από σήμερα (εκ.χρ.πρ.σ.).²⁵ Στα τέλη του Πλειόκαινου-αρχές Πλειστόκαινου το γένος έφυγε από την Αφρική και πέρασε στην Ευρασία.²⁶ Το τριχωτό μαμούθ (*M. primigenius*) (εικ.7-8) το οποίο αποτελεί το είδος που συναντάται αυτή την περίοδο στην Ανατολική κεντρική πεδιάδα (0,35-0,01 εκ.χρ.π.σ.), διακρίνεται από δύο πρωιμότερα είδη: Το *M. meridionalis* που τοποθετείται στο Πρώιμο Πλειστόκαινο (2,6-0,7 εκ.χρ.π.σ.), και το *M. trogontheri* που συναντάται κυρίως στο πρώιμο Μέσο Πλειστόκαινο (0,7 με 0,5 εκ.χρ.π.σ.).²⁷ Πρώιμες μορφές του τριχωτού μαμούθ εμφανίσθηκαν στην Ευρώπη στις 450 χιλ.χρ.π.σ.²⁸ Δείγματα τα οποία αποδεικνύουν την πρωιμότερη παρουσία του τριχωτού μαμούθ ως μεμονωμένου είδους, χρονολογούνται στις 190 με 130 χιλ.χρ.π.σ.²⁹ Θεωρείται ότι η μετάβαση από το *M. trogontherii* στο *M. primigenius* έγινε σταδιακά, με τα παλαιότερα δείγματα να προέρχονται από την περιοχή της Σιβηρίας.³⁰

Όταν γίνεται συζήτηση για τις συνήθειες και τον τρόπο ζωής των μαμούθ, συνήθως λαμβάνεται ως παράδειγμα ο σημερινός ελέφαντας. Με βάση αυτό το δεδομένο, θεωρείται ότι ένα κοπάδι μαμούθ θα χρειαζόταν να επεκταθεί σε μία τεράστια έκταση για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του σε πρόσληψη τροφής, δεδομένου μάλιστα και των ακραίων συνθηκών που επικρατούσαν λόγω του ψυχρού

²⁴ Demay κ.ά. 2021α, 260.

²⁵ Haynes 1993.

²⁶ Velichko και Zelikson 2005, 137.

²⁷ Lister και Sher 2001, 1094.

²⁸ Lister και Sher 2001, 1095.

²⁹ Lister και Sher 2001, 1096.

³⁰ Lister και Sher 2001, 1097.

κλίματος.³¹ Υπολογίζεται ότι η ανάγκη ενός ενήλικου μαμούθ σε τροφή φθάνει τα 175-200 κιλά ημερησίως, καταναλώνοντας κυρίως χλόη, θάμνους ακόμα και φλοιούς δένδρων.³² Το βάρος ενός τέτοιου ζώου κυμαίνεται στους 4 με 5 τόνους ενώ το ύψος του έφθανε τα 3-3.5 μ. (πίν. 5).³³ Το τρίχωμα, το οποίο κάλυπτε ολόκληρο το σώμα του, είχε πυκνότητα 10-15 εκ. και εξασφάλιζε τη διατήρηση της θερμοκρασίας του σώματος του στους 36-37 βαθμούς.³⁴ Θεωρείται ότι το μαμούθ μπορούσε να ζήσει πολλά χρόνια ενώ ο μόνος εχθρός του ήταν ο άνθρωπος.³⁵

Τα μαμούθ ζούσαν σε κοπάδια τα οποία βρίσκονταν υπό την ηγεσία του γηραιότερου θηλυκού και απαρτίζονταν από νεαρά άτομα καθώς και από θηλυκά και κάποιες φορές από ηλικιωμένα αρσενικά.³⁶ Τα κοπάδια πραγματοποιούσαν εποχικές μεταναστεύσεις προς αναζήτηση τροφής και νερού, με αποτέλεσμα να φέρουν μεγάλο αντίκτυπο στο φυσικό τους περιβάλλον, καθώς ακολουθώντας συνεχώς τις ίδιες οδούς, δημιουργούνταν μονοπάτια.³⁷ Χαρακτηριστικό είναι, όσον αφορά στην περιοχή μελέτης, ότι τα μαμούθ είχαν ένα φυσικό εμπόδιο ως προς τις περιοχές μετανάστευσης τους, το οποίο βρίσκεται στη Νότια ζώνη της Ανατολικής πεδιάδας.³⁸ Εδώ συναντώνται στέπες με εξαιρετικά μειωμένη προμήθεια τροφής, με αποτέλεσμα το θάνατο πολλών ζώων σε αυτό το σημείο.³⁹ Η Soffer μάλιστα έχει αποδείξει ότι μέσα στο πλαίσιο αυτής της ζώνης, βρίσκονται οικισμοί οι οποίοι φέρουν σύνολα οστών μαμούθ (Kirilovskaya, Dobranichevka, Mezhyrich).⁴⁰ Κατά το διάστημα των 12-10 χιλ.χρ.π.σ. τα μεγάλα είδη πανίδας, όπως και το τριχωτό μαμούθ, φαίνεται να εξαφανίζονται τόσο από την Ανατολική Ευρωπαϊκή πεδιάδα όσο και από την Αμερική.⁴¹ Η υστερότερη μαρτυρία παρουσίας μαμούθ προέρχεται από τη νήσο Wrangel όπου οστά τα οποία έχουν χρονολογηθεί με C¹⁴ προσφέρουν τιμές οι οποίες κυμαίνονται μεταξύ των 3-4 χιλ.χρ.π.σ.⁴² Οι λόγοι εξαφάνισης αυτών των ζώων δεν είναι ακόμα ξεκάθαροι, απόψεις που έχουν προταθεί από διάφορους ερευνητές επικεντρώνονται σε παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται είτε με το κυνήγι τους από τους

³¹ Velichko και Zelikson 2005, 142.

³² Velichko και Zelikson 2005, 142.

³³ Velichko και Zelikson 2005, 142.

³⁴ Velichko και Zelikson 2005, 142.

³⁵ Oliva 2009, 119.

³⁶ Demay κ.ά. 2020, 89.

³⁷ Soffer 1985, 193. Velichko και Zelikson 2005, 144. Haynes 2006, 22.

³⁸ Velichko και Zelikson 2005, 144.

³⁹ Velichko και Zelikson 2005, 145.

⁴⁰ Soffer 1993.

⁴¹ Puchkov 2001, 139. Stuart 2005, 171.

⁴² Tertychnaya κ.α. 1995. Stuart κ.α. 2002.

ανθρώπους,⁴³ είτε με τις κλιματικές διακυμάνσεις που παρατηρούνται αυτή την περίοδο με αποτέλεσμα την αλλαγή του περιβάλλοντος του μαμούθ,⁴⁴ ή τέλος με το συνδυασμό όλων των παραπάνω (εικ. 1).⁴⁵

---

⁴³ Zakalyzhnyi κ.ά. 2003, 80.

⁴⁴ Soffer 1993, 41-44. Stuart 2005. Velichko και Zelikson 2005, 148-149.

⁴⁵ Puzachenko κ.ά. 2016, 14.

Κεφάλαιο 2. Η παρουσία του ανθρώπου στην Ανατολική κεντρική πεδιάδα

2.1. Η κινητικότητα του ανθρώπου στην Ανατολική πεδιάδα κατά τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής

Η έναρξη της Ανώτερης Παλαιολιθικής συμπίπτει με την αυξημένη παρουσία των ανατομικά σύγχρονων ανθρώπων (*Homo sapiens*) στην Ανατολική κεντρική πεδιάδα, όπου εγκατέστησαν σημαντικούς οικισμούς.⁴⁶

Η παρουσία των *H. sapiens* την περίοδο της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ανατολική Ευρώπη μαρτυράται περισσότερο από τα αρχαιολογικά ευρήματα και πολύ λιγότερο από τα σκελετικά.⁴⁷ Τα ελάχιστα σκελετικά κατάλοιπα που έχουν μελετηθεί αποδεικνύουν την παρουσία μακριών άκρων, σε αντίθεση με τους Neanderthals, χαρακτηριστικών για την επιβίωση σε τροπικά περιβάλλοντα, αποδεικνύοντας την Αφρικάνικη καταγωγή των ανθρώπων.⁴⁸

Κατά την πρώτη Ανώτερη Παλαιολιθική η Ωρινάκια τεχνολογία συνδέεται με τον *H. sapiens*.⁴⁹ Στην Ανατολική Ευρώπη η εμφάνισή της γίνεται αντιληπτή από δύο κυρίως θέσεις, το Kostenki I και τη βραχοσκεπή Syuren 1,⁵⁰ όπου βρέθηκαν λίθινα εργαλεία, όπως ξέστρα και λεπίδες Dufour, καθώς και στολίδια από όστρεα, οστίνες αιχμές και σουβλιά.⁵¹ Επιπλέον στις δύο αυτές θέσεις έχουν ανευρεθεί σκελετικά κατάλοιπα, κυρίως δόντια και μετακρανιακά οστά, τα οποία συνδέονται με τον ανατομικά σύγχρονο άνθρωπο.⁵² Περισσότερες θέσεις όπου παρατηρούνται Ωρινάκια ίχνη είναι το Chulek I στη θάλασσα Azov, το Ivanichi στην Ουκρανία, το σπήλαιο Kamennomostkay καθώς και η βραχοσκεπή Buran-Kaya III στην Κριμαία.⁵³

Η κινητικότητα των ανθρώπων στην Ανατολική Ευρωπαϊκή πεδιάδα ήταν ιδιαίτερα έντονη ήδη από τη Μέση Παλαιολιθική. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου συναντώνται στην περιοχή κυρίως Μουστέριοι πληθυσμοί οι οποίοι κατά την περίοδο έναρξης του τελευταίου παγετώνα, μετακινούνται στα Νότια τμήματα της Κεντρικής Ρωσικής πεδιάδας.⁵⁴ Οι Νότιες αυτές περιοχές φαίνεται να

⁴⁶ Velichko κ.ά. 2009, 2. Hoffecker 2015, 407.

⁴⁷ Hoffecker 2015, 408.

⁴⁸ Hoffecker 2015, 409.

⁴⁹ Hoffecker 2011, 25-26.

⁵⁰ Noiret 2005, 42-43.

⁵¹ Rogachev 1957. Vekilova 1957.

⁵² Hoffecker 2011, 26.

⁵³ Noiret 2005, 43.

⁵⁴ Velichko κ.ά. 1997β, 215.

κατοικούνται όλο και πιο πυκνά όσο γίνεται η μετάβαση από τη Μουστέρια φάση στην Ανώτερη Παλαιολιθική.⁵⁵ Οι περιοχές των ποταμών Dneiper, Dniester και Don θα παραμείνουν μόνιμα κατοικημένες μέχρι τα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής.⁵⁶

Κατά τη διάρκεια του θερμού επεισοδίου Bryansk συμβαίνει η αντικατάσταση των Μουστέριαων πληθυσμών, από εκείνους της Ανώτερης Παλαιολιθικής.⁵⁷ Όσον αφορά στις μετακινήσεις των τελευταίων, παρατηρείται ότι: κατά τη διάρκεια της ακμής του ψύχους του Valdai οι ανθρώπινες ομάδες, αν και συνέχισαν να κατοικούν την πεδιάδα, εντούτοις φαίνεται να μετακινήθηκαν προς το Νότο (20-19 χιλ.χρ.π.σ.), ενδεχομένως ως τακτική επιβίωσης, ενώ στα Βόρεια τμήματα φαίνεται να εξαφανίσθηκαν σχεδόν τελείως.⁵⁸ Κατά τις 16-14 χιλ.χρ.π.σ. παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη,⁵⁹ ενώ πολλές θέσεις δημιουργήθηκαν στην περιοχή του μέσου Dneiper όπου αυξάνονται και οι οικισμοί οι οποίοι φέρουν κατασκευές από οστά μαμούθ.⁶⁰

2.2. Οι πολιτισμικές ομάδες της Ανατολικής Κεντρικής πεδιάδας

Θέσεις οι οποίες φέρουν κυκλικά καταλύματα με βασικό υλικό το οστό μαμούθ, έχουν εντοπισθεί ήδη από τη Μέση Παλαιολιθική και έχουν χαρακτηριστεί, σε αυτή την περίπτωση, έργο των Neanderthals (βλ. σελ. 30).

Η αύξηση της παρουσίας ωστόσο αυτών των κατασκευών συμβαίνει κατά την ανατολική Γραβέττια περίοδο, η οποία εκτείνεται ανάμεσα στις 30–20 χιλ.χρ.π.σ.⁶¹ Σε αυτή την πολιτισμική φάση περιλαμβάνεται η υπό-ομάδα, Poushkarian (Πουσκάρια) [Πουσκάρι (Pushkari) 1, Πογκόν (Pogon), Κλουσί (Klussy), Μοζολιέφκα (Mozoliivka) και Νόβγκοροντ-Σεβέρσκι (Novgorod-Severskyi)] στον ποταμό Desna,⁶² με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τη λιθοτεχνία η οποία χαρακτηρίζεται από αιχμές με κυρτή ράχη, μεγάλα ορθογώνια εργαλεία και μαχαίρια διαφόρων τύπων.⁶³ Επιπλέον οι θέσεις Kostenki (Κοστένκι) 11/1a και Kostenki 2 ανήκουν σε αυτή την

⁵⁵ Velichko κ.ά. 1997β, 216.

⁵⁶ Velichko κ.ά. 1997β, 216.

⁵⁷ Velichko κ.ά. 1997β, 228. Velichko κ.ά. 2009, 2.

⁵⁸ Gribchenko και Kurenkova 1997, 175-176. Velichko κ.ά. 2009, 2-3.

⁵⁹ Donkulakhov κ.ά. 2001.

⁶⁰ Velichko κ.ά. 2009, 3.

⁶¹ Lisitsyn 2019, 526.

⁶² Iakovleva 2015, 325.

⁶³ Iakovleva 2015, 325. Demay κ.ά. 2021α, 263.

περίοδο και βρίσκονται στη λεκάνη του ποταμού Don, ωστόσο φαίνεται ότι τα καταλύματα που φέρουν έχουν περισσότερα κοινά με την πολιτισμική ομάδα Mezin (Μεζίν).⁶⁴

Η ανατολική Επιγραβέττια φάση περιλαμβάνει πλήθος πολιτισμικών ομάδων, οι περισσότερες από τις οποίες συναντώνται κυρίως στη δυτική πλευρά της Ουκρανίας.⁶⁵ Σε αυτή τη φάση τοποθετείται και η πλειοψηφία των θέσεων οι οποίες φέρουν πιο σύνθετου χαρακτήρα καταλύματα από οστά μαμούθ.⁶⁶ Οι θέσεις αυτές είναι το Μεζίν, η Ντομπρανίσεβκα (Dobranichevka), το Μέζιριτς (Mezhyrich), το Γκόντσι (Gontsy), το Γιουντίνοβο (Yudinovo), το Ελισιβίτσι (Eliseevichi) 1, και το Σουπόνεβο (Suponevo), οι οποίες βρίσκονται κατά κύριο λόγο στο μέσο και ανώτερο σημείο της λεκάνης του ποταμού Dneiper.⁶⁷ Οι θέσεις αυτού του συνόλου τοποθετούνται χρονικά ανάμεσα στις 15 χιλ. και 12 χιλ. χρ.π.σ.⁶⁸

Παραδοσιακά, η διάκριση των πολιτισμικών ομάδων της ανατολικής Ευρώπης γινόταν με βάση τη μελέτη της λιθοτεχνίας (πίν.6),⁶⁹ ωστόσο η ανακάλυψη κινητών ευρημάτων τέχνης σε οικισμούς όπως το Mezin, το Mezhyrich κ.α. βοήθησε περαιτέρω στην εξέταση του παραπάνω θέματος.⁷⁰ Τα αντικείμενα αυτά, αντανakλούν μυθολογικές, θρησκευτικές ή άλλες ιδέες,⁷¹ και άρα ομοιότητες μεταξύ τους ενδεχομένως να υποδεικνύουν την προέλευση τους από την ίδια ή διαφορετική ομάδα ανθρώπων.⁷²

Το Επιγραβέττιο πολιτισμικό σύνολο από την περιοχή του Dneiper διακρίνεται σε επιπλέον υπό-ομάδες όπως αυτές προκύπτουν από τα ευρήματα των οικισμών. Συγκεκριμένα διακρίνεται το Mezinian (Μεζίνιο) σύνολο (Mezin, Mezhyrich, Dobranichevka, Gontsy, Kiev-Kirilovskaya) το οποίο τοποθετείται στον παραπόταμο του Desna και φέρει τα εξής χαρακτηριστικά: καταλύματα από οστά

---

⁶⁴ Iakovleva 2015, 326-327.

⁶⁵ Olenkovsky 2001, 148.

⁶⁶ Iakovleva 2015, 326.

⁶⁷ Iakovleva 2015, 326.

⁶⁸ Iakovleva και Djindjian 2005, 197-198.

⁶⁹ Shovkoplyas 1951, 140. Shovkoplyas 1952, 82. Boriskovsky 1956, 183-186. Shovkoplyas 1956a, 37. Shovkoplyas 1968, 86-87. Grekhova 1978, 123-137. Khaykunova 1992, 123-134. Korniets κ.α. 1997, 70. Velichko κ.α. 1997β, 93-96. Grigorieva 2008, 55-56. Shovkoplyas 2011, 17. Shydlovsky 2011, 69-72. Vasiliev και Belaeva 2011, 54-55. Demay κ.α. 2016a, 19. Iakovleva κ.α. 2018, 55-57. Dudin και Feduin 2019, 229-233. Shydlovsky κ.α. 2019, 353. Pryor κ.α. 2020, 11. Sergin 2020, 57-59. Shydlovsky κ.α. 2020γ, 305. Demay κ.α. 2021β, 304.

⁷⁰ Gavrilov 2009, 67.

⁷¹ Frolov 1974. Marshack 1979.

⁷² Gavrilov 2009, 67.

μαμούθ με αποθηκευτικούς λάκκους, ομοιογενής λιθοτεχνία με βάση τις λεπίδες, τα ξέστρα και τις μικρο-λεπίδες.⁷³ Επιπλέον συναντώνται οστίνες αιχμές, βελόνες και σουβλιά, ενώ στα αντικείμενα τέχνης/προσωπικά αντικείμενα περιλαμβάνονται σχηματικές ανθρωπόμορφες μορφές, κρεμαστά κοσμήματα και βραχιόλια, με χαρακτηριστικότερο στοιχείο τη γεωμετρική διακόσμηση.⁷⁴ Ο Shovkoplyas μάλιστα προτείνει ότι πρόκειται για ανθρώπινες ομάδες οι οποίες συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς και οι οποίες κατοικούσαν στις θέσεις αυτής της περιοχής, για μεγάλο χρονικό διάστημα.⁷⁵

Από την άλλη, ένα δεύτερο υπό-σύνολο που διαμορφώνεται είναι το Eliseevichian (Ελισιβίτσιο) [Eliseevichi, Yudinovo, Timonovka (Τιμονόφκα), Suponevo, Chulatovo (Σουλάτοβο)], το οποίο φέρει όμοια χαρακτηριστικά με το προηγούμενο, με μόνες διαφορές την επικράτηση των μαχαιριών στη λιθοτεχνία, την παρουσία εξεζητημένων οστίνων αντικειμένων, όπως οι διακοσμημένες πλάκες χαυλιόδοντου (*churingas*) και οι πιο ρεαλιστικές ανθρώπινες μορφές (βλ. πίν. 7).⁷⁶ Μέσα σε αυτό το σύνολο φαίνεται να διαμορφώνεται, με βάση τη λιθοτεχνία, η ομάδα Yudinovo-Timonovka, χαρακτηριστικό της οποίας είναι η έλλειψη ποικιλίας στις κατηγορίες και τους τύπους των λίθινων εργαλείων, και η επικράτηση ενός συγκεκριμένου τρόπου επεξεργασίας (*retouch*) των λίθινων μαχαιριών.⁷⁷

Η Abramova προτείνει μία βασική πολιτισμική διάκριση, η οποία έγκειται στην υιοθέτηση των γεωμετρικών μοτίβων ως μέσου διακόσμησης, στις θέσεις του Dneiper, και στην αυξημένη παραγωγή οστίνων ή λίθινων μορφών ανθρώπων και ζώων στις θέσεις του Don.⁷⁸ Βέβαια ο κανόνας αυτός δεν θα πρέπει να είναι απόλυτος καθώς κάθε θέση διαθέτει τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.⁷⁹ Μελέτη των επί μέρους στοιχείων στα αντικείμενα τέχνης, αποδεικνύουν περαιτέρω σχέσεις ανάμεσα στις θέσεις των παραπάνω περιοχών (πίν. 7).⁸⁰

---

⁷³ Demay κ.ά. 2017, 81.

⁷⁴ Demay κ.ά. 2017, 81.

⁷⁵ Shovkoplyas 1957, 114.

⁷⁶ Demay κ.ά. 2017, 81.

⁷⁷ Velichko κ.ά. 1997β, 160.

⁷⁸ Abramova 1960, 14-15.

⁷⁹ Abramova 1960, 14-15.

⁸⁰ Shovkoplyas 1952, 91-92. Shovkoplyas 1957, 105. Bibikov 1966, 143. Shovkoplyas 1968, 81. Pidoplichko 1969, 130-133. Shovkoplyas 1972, 20. Grekhova 1978. Grekhova 1993, 179. Abramova 1995, 11. Gladkych 1996, 32. Grigorieva 2008, 56. Iakovleva 2012, 393. Grekhova 2014, 200. Khlopachev 2015, 138-144. Iakovleva κ.ά. 2018, 58. Demay κ.ά. 2020, 88.

Επιπλέον, αν και παλαιότερα οι ομοιότητες στους τύπους των καταλυμάτων θεωρούνταν αποτέλεσμα κοινού οικονομικού τρόπου ζωής αυτών των ανθρώπων,⁸¹ εντούτοις πλέον θεωρείται ότι οι κατασκευές αυτές μπορούν να προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες πολιτισμικού περιεχομένου.⁸²

---

⁸¹ Shovkoplyas 1965. Dolukhanov, 1982.

⁸² Soffer 1985, 446.

Κεφάλαιο 3. Οι οικισμοί με καταλύματα από οστά μαμούθ

3.1. Τα χαρακτηριστικά των οικισμών που φέρουν καταλύματα από οστά μαμούθ

Η ανακάλυψη των καταλυμάτων αποτελεί ένα από τα βασικά επιχειρήματα της θεωρίας σχετικά με την οργάνωση των ανθρώπων σε φυλές.⁸³ Πολλοί ήταν οι ερευνητές οι οποίοι είχαν προβλέψει ότι η απαρχή αυτού του συστήματος οργάνωσης ανάγεται στη Μουστέρια περίοδο, και ενώ για αρκετό καιρό η έρευνα δεν είχε δώσει απτές αποδείξεις, η παραπάνω άποψη φαίνεται να επιβεβαιώθηκε με την ανασκαφή του οικισμού της Μολόντοβα (Molodova) I η οποία ανήκει στη Μουστέρια φάση και φέρει στοιχεία μακροχρόνιας εγκατάστασης.⁸⁴

Τα αίτια για τα οποία οι φυλές αυτές δημιούργησαν καταλύματα, τα οποία θα τους εξασφάλιζαν μία μεγαλύτερης διάρκειας εγκατάσταση, προσπαθεί να προσεγγίσει ο Pidoplichko παρουσιάζοντας τον εξής συλλογισμό:⁸⁵ Η παρουσία των πρώτων ανθρωπίδων σε υπό-τροπικές ζώνες καθώς και στις πιο Νότιες περιοχές του Βόρειου ημισφαιρίου όπου επικρατούσαν ηπιότερα κλίματα, ευνοούσαν τη συχνή μετακίνηση και κατ' επέκταση την ανεύρεση τροφής σε διαφορετικές περιοχές με αποτέλεσμα να μην προκύπτει η ανάγκη εγκατάστασης σε ένα ευνοϊκό σημείο για μεγάλο διάστημα. Άρα η απουσία αυτών των κατασκευών δεν θα πρέπει να θεωρηθεί συνέπεια μόνο μικρής πολιτισμικής εξέλιξης αλλά συνέπεια και περιβαλλοντικών παραγόντων. Προκύπτει δηλαδή το συμπέρασμα ότι η κατασκευή μόνιμων, σταθερών κατασκευών δικαιολογείται αφενός σε περιβάλλοντα με ψυχρό κλίμα και αφετέρου σε περιοχές οι οποίες προσέφεραν σταθερή κάλυψη των αναγκών των ανθρώπων όπως π.χ. η επάρκεια τροφής. Για το λόγο αυτό, σημαντικό παράγοντα ως προς την μακροχρόνια εγκατάσταση σε περιβάλλοντα στέππας-δάσους, αποτέλεσε η παρουσία σε αυτά, κοπαδιών μαμούθ, τα οποία διασφάλιζαν την καθημερινή κάλυψη των βασικών αναγκών των ανθρώπινων ομάδων.

Θέσεις με οστά μαμούθ έχουν θεωρηθεί πολλές φορές στη Σοβιετική βιβλιογραφία ως οικισμοί μακροχρόνιας εγκατάστασης, και έχουν χρησιμοποιηθεί για τη δημιουργία ερμηνευτικών μοντέλων της κοινωνίας, της οικονομίας και της ιδεολογίας των κοινωνιών της Ανώτερης Παλαιολιθικής.⁸⁶ Με το κτίσιμο σταθερών καταλυμάτων, την εξασφάλιση πλεονάσματος σε κρέας, το οποίο αποθηκευόταν σε

---

⁸³ Rogachev 1970.

⁸⁴ Chernysh 1960.

⁸⁵ Pidoplichko 1969, 7-8.

⁸⁶ Iakovleva 2000, 72.

λάκκους, και την εξασφάλιση του κυνηγιού, οι άνθρωποι είχαν ό,τι χρειάζονταν για να εγκατασταθούν για μεγάλα χρονικά διαστήματα σε μία περιοχή.⁸⁷ Είναι γεγονός ότι έχουν ανευρεθεί πολλές θέσεις σε περιοχές όπου βρίσκονται φυσικά σύνολα οστών μεγάλων θηλαστικών, όπως μαμούθ, βίσωνα, ελαφιών κ.ά.⁸⁸ Οι άνθρωποι συνήθως κατασκήνωναν σε πλαγιές μεγάλων και μικρών λιβαδιών και σε συμβολές ποταμών όπου συγκεντρώνονταν τα κοπάδια μαμούθ.⁸⁹ Η σωματική εξάντληση των ζώων αυτών, λόγω των δύσκολων συνθηκών του Χειμώνα, καθιστούσε το κυνήγι τους δυνατό, ενώ τα κατάλοιπα που παρέμεναν παγωμένα στο έδαφος μπορούσαν να είναι πηγές εκμετάλλευσης και κατά τους εαρινούς μήνες.⁹⁰

Παρά τις επιμέρους διαφορές, οι θέσεις οι οποίες έχουν ανασκαφεί σε παγετώδεις περιοχές, φέρουν ένα σύνολο κοινών χαρακτηριστικών, τα οποία σχετίζονται με την εμφάνιση καταλυμάτων από οστά μεγάλων θηλαστικών και την κατασκευή μεγάλων λάκκων για οικιστική χρήση, την εκμετάλλευση του μαμούθ ως πηγής τροφής, την κατασκευή ενδυμάτων και την υιοθέτηση κοινών κοινωνικών και πνευματικών/ιδεολογικών στοιχείων, τα οποία αντανακλώνται στα αντικείμενα τέχνης (βλ. σελ. 158-170).⁹¹

3.2. Οι δυσκολίες ανασκαφής των καταλυμάτων από οστά μαμούθ

Κατά την ανασκαφική περίοδο 1927-1929 στη θέση Gagarino, υπό τον αρχαιολόγο Zamyatnin,⁹² γίνεται η πρώτη ανακάλυψη καταλύματος το οποίο φέρει χαρακτηριστικά εγκατάστασης μακράς διάρκειας.⁹³ Παρόλο που το συγκεκριμένο κατάλυμα δεν έφερε το οστό μαμούθ ως βασικό υλικό κατασκευής του αλλά τις ασβεστολιθικές πλάκες,⁹⁴ εντούτοις αποτέλεσε το έναυσμα για μεταβολή στις μέχρι τότε αντιλήψεις, σχετικά με τον χαρακτήρα των παλαιολιθικών οικισμών.⁹⁵ Πλέον η άποψη περί προσωρινού χαρακτήρα των οικισμών αυτών καταρρέει και αποδεικνύεται η ύπαρξη οικισμών μεγαλύτερης διάρκειας οι οποίοι χαρακτηρίζονται

---

⁸⁷ Bibikov 1969. Pidoplichko 1969.

⁸⁸ Bessudnov 2018, 25.

⁸⁹ Bessudnov 2018, 25.

⁹⁰ Velichko και Zelikson 2005, 149.

⁹¹ Velichko κ.ά. 1997β, 149.

⁹² Zamyatnin 1929, 1935.

⁹³ Popov 2019, 202.

⁹⁴ Το οστό μαμούθ στην συγκεκριμένη περίπτωση είχε βοηθητικό ρόλο για τη στήριξη των λίθινων πλακών και για αυτό δεν συμπεριλαμβάνεται στη μελέτη. Για το κατάλυμα της θέσης Gagarino βλ. Taracov 1962, 1964, 1967, 1973.

⁹⁵ Popov 2019, 202.

από καταλύματα, εστίες και άλλους τύπους οικονομικών εγκαταστάσεων.⁹⁶ Την αρχαιολογική σημασία αυτών των ευρημάτων έχει επισημάνει και η Abramova η οποία υποστηρίζει ότι μία από τις σπουδαιότερες ανακαλύψεις της Σοβιετικής αρχαιολογίας είναι τα παλαιολιθικά καταλύματα και τα σχετικά ερωτήματα που προκύπτουν μέσω αυτών, όσον αφορά στην καθημερινή και κοινωνική ζωή των ανθρώπων.⁹⁷ Επιπλέον η νέα αυτή ανακάλυψη οδηγεί στην αρχή διάκρισης διαφορετικών τύπων καταλυμάτων της Παλαιολιθικής στην Ανατολική Ευρώπη.⁹⁸

Παρά την σπουδαιότητα αυτών των ευρημάτων, δεν ήταν πάντοτε εύκολο να διακριθούν κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών ανασκαφών. Σημαντικοί παράγοντες που επηρέασαν την αναγνώρισή τους σχετίζονται με τον τρόπο που ανασκάφθηκαν οι οστέινες κατασκευές σε παλαιότερες έρευνες, με αποτέλεσμα σήμερα, τα δεδομένα των παλαιότερων ανασκαφών να τίθενται υπό αμφισβήτηση.⁹⁹ Επιπλέον δυσκολία προκύπτει από την επίδραση που είχαν τα παγετώδη φαινόμενα στα πολιτισμικά στρώματα, καθιστώντας την αναγνώριση αυτών των κατασκευών ακόμα πιο δύσκολη.¹⁰⁰ Ακόμη, πολλές φορές η ίδια η αρχιτεκτονική κάποιων καταλυμάτων, με τη χρήση ελάχιστων οστών από μαμούθ, δεν βοηθά στην αναγνώρισή τους.¹⁰¹ Τέλος, οι διαδοχικές ανασκαφές από διαφορετικούς αρχαιολόγους σε μία θέση, δυσκολεύουν την απόκτηση μίας συνολικής εικόνας των δεδομένων ώστε να διεξαχθούν ολοκληρωμένα συμπεράσματα.¹⁰²

Τεράστια ήταν η συμβολή των Σοβιετικών αρχαιολόγων και συγκεκριμένα της Σχολής Παλαιολιθικών Μελετών με επικεφαλής τον Efimenko στη μελέτη των ανοικτών οικισμών οι οποίοι έφεραν καταλύματα. Μέσα στο πλαίσιο του ανασκαφικού προγράμματος της περιοχής Kostenki-Borshevo (Κοστένκι-Μπόρσεβο), ο Efimenko ανέπτυξε βασικές μεθόδους για την μελέτη του συγκεκριμένου τύπου μνημείου, οι οποίες επιτρέπουν τη συσχέτιση όλων των επιμέρους στοιχείων των οικισμών, και αποτελούν πηγή για την αποκατάσταση της ιστορίας της εκάστοτε παλαιολιθικής θέσης.¹⁰³ Η μεθοδολογία που ανέπτυξε ο Efimenko¹⁰⁴ υιοθετήθηκε στη

---

⁹⁶ Popov 2019, 202.

⁹⁷ Abramova 1997, 5.

⁹⁸ Popov 2019, 203.

⁹⁹ Sergin 1988, 5.

¹⁰⁰ Djindjian 2015, 50

¹⁰¹ Djindjian 2015, 50

¹⁰² Djindjian 2015, 50.

¹⁰³ Rogachev 1979, 6. Chernysh 1990, 24.

¹⁰⁴ Rogachev 1979, 6-7. Chernysh 1990, 24-26.

συνέχεια και από άλλους Σοβιετικούς ερευνητές για την αναγνώριση θέσεων και των επιμέρους στοιχείων τους (εικ. 9).¹⁰⁵

Λόγω των προβλημάτων στην ανασκαφή των παλαιολιθικών καταλυμάτων έχουν προταθεί κάποιες επιπλέον μέθοδοι για την ευκολότερη αναγνώριση αυτών των κατασκευών. Ο Djindjian προτείνει τη χρήση διαγραμμάτων ως μέσο για τη διάκριση των οστέινων καταλυμάτων από τα στρώματα με φυσικά σύνολα οστών μαμούθ.¹⁰⁶ Συγκεκριμένα τα διαγράμματα αυτά αναλύουν τον ελάχιστο αριθμό στοιχείων (*Minimum number of elements-MNE*) και τον ελάχιστο αριθμό ατόμων (*Minimum number of individuals-MNI*), καθώς διαφορετική εκμετάλλευση ειδών παρατηρείται για την κατασκευή ενός καταλύματος ή σε έναν λάκκο, και διαφορετική σε ένα στρώμα το οποίο φέρει μια φυσική απόθεση οστών μαμούθ.¹⁰⁷ Επίσης, ως πιο αποδοτική προσέγγιση προτείνεται μία πολυεπίπεδη ανάλυση, η οποία έχει σκοπό την μελέτη των σκελετικών καταλοίπων ένα προς ένα, και όπου είναι δυνατόν την ένωση μελών του ίδιου ατόμου, καθώς και τον καθορισμό του φύλου και της ηλικίας των ζώων, ώστε να σχηματισθεί μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα, προκειμένου να γίνουν μετρήσεις και να αναγνωρισθούν τα είδη της πανίδας και τα τμήματα του σκελετού των μαμούθ που επιλέχθηκαν από τον άνθρωπο.¹⁰⁸

Τέλος, θεωρείται περισσότερο χρήσιμο να πραγματοποιηθούν νέες ανασκαφές με την εφαρμογή όλων των σύγχρονων μεθόδων παρά να ξεκαθαριστεί το παλαιότερο αρχείο ερευνών.¹⁰⁹

3.3. Περιγραφή των οικισμών που περιλαμβάνουν καταλύματα από οστά μαμούθ

Τα καταλύματα τα οποία έχουν ως βασικό υλικό κατασκευής τους τα οστά μαμούθ στην ανατολική Ευρώπη συναντώνται στην περιοχή της Ανατολικής Ευρωπαϊκής πεδιάδας ή αλλιώς στην Κεντρική Ρωσική πεδιάδα και συγκεκριμένα στην Ουκρανία και στη Ρωσία. Οι θέσεις οι οποίες τοποθετούνται μέσα στα γεωγραφικά όρια αυτού του χώρου είναι η Molodova I, το Poushkari 1, το Kostenki

---

¹⁰⁵ Chernysh 1990, 24.

¹⁰⁶ Τα φυσικά σύνολα οστών μαμούθ δημιουργούνται κυρίως από τον φυσικό θάνατο ενός ολόκληρου κοπαδιού μαμούθ, Djindjian 2015, 50.

¹⁰⁷ Djindjian 2015, 50-52.

¹⁰⁸ Djindjian 2015, 52-53.

¹⁰⁹ Leonova 2004, 223.

11/Ia, το Kostenki 2, η Kiev-Kirilovskaya, το Eliseevichi 1, το Mezin, το Mezhyrich, το Gontsy, το Yudinovo, το Suponevo, και η Dobranichevka (εικ. 4).

Επιπλέον καταλύματα από οστά μαμούθ έχουν αναγνωρισθεί και εκτός της Ανατολικής Ευρώπης, και συγκεκριμένα στην περιοχή της Μοραβίας, στις θέσεις Pavnion (Παβλόφ) και Milovice (Μιλοβίτσε) (τομέας G), καθώς και σε θέσεις της Σιβηρίας όπως είναι το Buret' (Μπουρέτ) και η Mal'ta (Μάλτα) (εικ. 5, 6).

Στη συγκεκριμένη ενότητα θα γίνει η περιγραφή των καταλυμάτων αλλά και των οικισμών μέσα στους οποίους βρέθηκαν, καθώς είναι απαραίτητο να μελετηθούν μέσα στο αρχαιολογικό τους πλαίσιο και όχι ως ανεξάρτητες μονάδες.

Molodova I

Η Molodova I βρίσκεται στην Ουκρανία δίπλα στον ποταμό Dneiper, στην περιοχή Tchernovsty.¹¹⁰ Η θέση ανακαλύφθηκε το 1928 από τον Botez, ο οποίος μαζί με τον Morsan πραγματοποίησαν τις πρώτες ανασκαφές του οικισμού, αναγνωρίζοντας την παρουσία πολλαπλών στρωμάτων της Μουστέριας και της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου.¹¹¹ Σε αυτή την περιοχή το κλίμα φαίνεται να ήταν λιγότερο ψυχρό από ό,τι στην περιοχή της λεκάνης απορροής του Dneiper.¹¹² Η μεγαλύτερη πυκνότητα ευρημάτων βρέθηκε στο 4^ο στρώμα, το οποίο έχει χρονολογηθεί με ραδιοάνθρακα στις 44 χιλ.χρ.π.σ. (μη βαθμονομημένη χρονολόγηση), όπου συναντάται επίσης Μουστέρια τεχνολογία.¹¹³

Η κατασκευή

Στο στρώμα Νο 4 βρέθηκε επιμήκης δακτύλιος από οστά μαμούθ, ο οποίος θεωρείται ότι αποτελούσε κατάλυμα μακράς διάρκειας κυρίως κατά τους Χειμερινούς μήνες (πίν. 8).¹¹⁴ Το εσωτερικό του χωρίζεται σε 3 χώρους,¹¹⁵ όπου έχει ανευρεθεί πυριτόλιθος, οστά ελαφιού, βίσονα και μαμούθ καθώς και εστία.¹¹⁶ Εξωτερικά φέρει 2 ακόμα βοηθητικές κατασκευές και περιβάλλεται από μικρότερα καταλύματα μικρής διάρκειας εγκατάστασης, ενδεχομένως εαρινής περιόδου.¹¹⁷ Παρόλο που η επιλογή των οστών για την κατασκευή είναι ανάλογη άλλων θέσεων με κατάλυμα από οστά μαμούθ, εντούτοις ο μικρότερος αριθμός τους και η μικρότερη διάμετρος στην περίπτωση της Molodova I, ίσως υποδεικνύει τη χρήση του δακτύλιου ως βάση ξύλινης κατασκευής ή προστατευτικής κατασκευής από τον άνεμο.¹¹⁸ Το συγκεκριμένο κατάλυμα θεωρείται ότι φέρει περισσότερες ομοιότητες με το κατάλυμα από τη θέση Pushkari I (εικ. 10).¹¹⁹

Η άποψη περί παρουσίας καταλύματος, ακόμα και ελαφριάς κατασκευής, με οστά μαμούθ από τους Neanderthals, δεν είναι αποδεκτή από όλους. Συγκεκριμένα

---

¹¹⁰ Demay κ.ά. 2010, 130.

¹¹¹ Botez 1933. Morosan 1938.

¹¹² Demay κ.ά. 2010, 130.

¹¹³ Chernysh 1983, 4. Demay κ.α. 2010, 130.

¹¹⁴ Chernysh 1983, 5. Demay κ.ά. 2012, 223.

¹¹⁵ Chernysh 1983, 5.

¹¹⁶ Demay κ.ά. 2012, 224.

¹¹⁷ Chernysh 1983, 5.

¹¹⁸ Demay κ.ά. 2012, 224.

¹¹⁹ Chernysh 1983, 5.

θεωρείται ότι ένα τέτοιο συμπέρασμα δεν μπορεί να είναι σίγουρο, καθώς τμήμα του αρχαιολογικού υλικού έχει χαθεί.¹²⁰ Περισσότερες απόψεις σχετικά με τη φύση αυτού του συνόλου έχουν εκφραστεί από τον Klein, ο οποίος θεωρεί ότι τα οστά αποτελούν συνέπεια μετακινήσεων υλικού που έρχεται από την πλαγιά,¹²¹ ενώ ο Binford τα εκλαμβάνει ως κατάλοιπα κυνηγιού.¹²²

Τέλος, στον οικισμό φαίνεται να συνέβαιναν δραστηριότητες σχετικές με την επεξεργασία της τροφής και το κυνήγι,¹²³ ενώ χαρακτηριστική είναι η απουσία συμβολικών αντικειμένων ή άλλων αντικειμένων τέχνης.¹²⁴ Επιπλέον, η παρουσία αυτής της οστέινης κατασκευής, καθώς και το λίθινο αρχείο που φέρει όμοια χαρακτηριστικά με το στρώμα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, θεωρείται στοιχείο ένδειξης συνέχειας από τη μία περίοδο στην άλλη.¹²⁵

---

¹²⁰ Krajcarz και Krajcarz 2012, 72.

¹²¹ Klein 1999, 447.

¹²² Binford 1983.

¹²³ Demay κ.ά. 2012, 224.

¹²⁴ Nowell και Erico 2007.

¹²⁵ Chernysh 1983, 5.

Pushkari I

Η θέση βρίσκεται πάνω στο ακρωτήριο γνωστό ως Rogon στην Ουκρανία, στη δεξιά όχθη του ποταμού Desna.¹²⁶ Η χρονολόγηση της θέσης με C¹⁴ αποδίδει τιμές, οι οποίες κυμαίνονται περίπου από τις 22,350 χρ.π.σ. μέχρι και τις 16,775 χρ.π.σ.,¹²⁷ βαθμονόμηση έχει γίνει μόνο στην τιμή 20,600 ± 1,300 χρ.π.σ. (23,800 ± 1581 χρ.π.σ.).¹²⁸

Η κατασκευή

Το κατάλυμα της θέσης αποτελείται από μία επιμήκη κοιλότητα, η οποία περιβάλλεται από σύνολο οστών μαμούθ, κυρίως χαυλιόδοντες και δόντια.¹²⁹ Σε 4 σημεία του συνόλου έχουν βρεθεί άνω γνάθοι σκαμμένες στο έδαφος σε κατακόρυφη θέση με το πίσω τμήμα τους να κοιτάει προς την εξωτερική πλευρά του συνόλου.¹³⁰ Αν και τμήμα των οστών εισχωρεί στο έδαφος, εντούτοις το μεγαλύτερο κομμάτι τους επεκτείνεται πάνω από αυτό, και θεωρείται ότι καλυπτόταν από δέρματα ζώων (εικ. 11).¹³¹

Εντός του καταλύματος έχουν βρεθεί 3 εστίες καθώς και 30 μικροί λάκκοι, ενδεχομένως για την αποθήκευση προϊόντων και την στήριξη της στέγης, ενώ το δάπεδο καλυπτόταν επιπλέον από σύνολο οστών μαμούθ, αλλά και λύκου, αλόγου κ.ά. σε ανατομική σύνδεση,¹³² καθώς και από πυριτόλιθο.¹³³ Σε ανώτερο επίπεδο τα οστά που συναντώνται προέρχονται μόνο από μαμούθ και τοποθετούνται πάνω από σύνολα στάχτης, ενώ ενδιαφέρον προκαλεί ότι απουσιάζουν ίχνη καύσης σε αυτά, ενώ σε κάποια παρατηρούνται ίχνη ώχρας.¹³⁴

---

¹²⁶ Demay κ.ά. 2021β, 293.

¹²⁷ Velicko κ.α. 1997α, 219. Demay κ.ά. 2020, 85.

¹²⁸ Dolukhanov κ.α. 2001, 704.

¹²⁹ Boriskovsky 1940, 83-84.

¹³⁰ Boriskovsky 1940, 83-84.

¹³¹ Boriskovsky 1940, 83-84.

¹³² Ανατομική σύνδεση: Ο όρος αναφέρεται σε σκελετικά κατάλοιπα τα οποία διατηρούν την αρχική οργανική τους σύνδεση.

¹³³ Boriskovsky 1940, 82-83.

¹³⁴ Boriskovsky 1940, 82-83.

Αποκατάσταση

Ως προς τον αριθμό και την αποκατάσταση του καταλύματος ο πρώτος ανασκαφέας της θέσης Boriskovsky, υποστηρίζει ότι στο Pushkari I πρόκειται για ένα επίμηκες κατάλυμα του τύπου *teere* (τίπι) (εικ. 63), το οποίο έφερε 3 οροφές πάνω από τις 3 εστίες (εικ. 12).¹³⁵ Επιπλέον υποστηρίζει την ύπαρξη μίας δεύτερης φάσης χρήσης του καταλύματος, αυτή τη φορά ως χώρου λατρείας με βασικό επιχείρημα το σωρό οστών μαμούθ στο ανώτερο τμήμα του εσωτερικού του, πάνω από τις εστίες.¹³⁶ Τέλος, ο ίδιος ερευνητής θεωρεί το κατάλυμα στο Pushkari I ότι είναι ανάλογο τύπου με εκείνο από το Kostenki 4.¹³⁷ Με την παραπάνω αποκατάσταση φαίνεται να διαφωνεί ο Shovkoplyas, ο οποίος υποστηρίζει την ύπαρξη 3 κυκλικών καταλυμάτων, μικρών διαστάσεων, τα οποία έφεραν από μία εσωτερική εστία στο εσωτερικό τους.¹³⁸ Ως προς τη συμβολική σημασία που προσδίδεται στην κατασκευή, αντίθετη άποψη φαίνεται να φέρει ο Efimenko, ο οποίος θεωρεί ότι ο σωρός οστών μαμούθ στο εσωτερικό του καταλύματος, σχετίζεται με οικοδομικές χρήσεις, κυρίως για τη στήριξη των τοίχων από μέσα.¹³⁹

---

¹³⁵ Boriskovsky 1940, 84.

¹³⁶ Boriskovsky 1940, 84.

¹³⁷ Για τη θέση Kostenki 4 βλ. Boriskovsky 1939, 10. Zheltova και Burova, 2014.

¹³⁸ Shovkoplyas 1965.

¹³⁹ Efimenko 1954, 176.

Kostenki 2

Το Kostenki 2 βρίσκεται στη Ρωσία στην περιοχή Kostenki-Borshevo στην δεξιά πλευρά του ποταμού Don.¹⁴⁰ Η χρονολόγηση του οικισμού έγινε με την εφαρμογή της μεθόδου C¹⁴ σε οστά μαμούθ με αποτέλεσμα οι τιμές που προκύπτουν να καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τις 37,900 ± 900 χρ.πρ. έως τις 11,000 ± 200 χρ.π.σ, (42,537 ± 743 χρ.πρ. έως 12,957 ± 182 (βαθμονομημένες χρονολογήσεις)).¹⁴¹

Η κατασκευή

Το κατάλυμα της θέσης έχει οβάλ ή κυκλικό σχήμα και ήταν κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από οστά μαμούθ.¹⁴² Το Δυτικό και ΒΔ τμήμα του είναι κατεστραμμένο από τις σύγχρονες ανασκαφές, ωστόσο πληροφορίες μπορούν να αποκομισθούν από τα σωζόμενα κομμάτια του.¹⁴³ Συγκεκριμένα, η προσπάθεια μελέτης επικεντρώνεται κυρίως στον οστέινο δακτύλιο της βάσης του καταλύματος (εικ. 13-14).¹⁴⁴ Σειρά χαυλιόδοντων και μακρών οστών δίπλα από το κατάλυμα έχουν ερμηνευθεί ως στήριγμα για την επιπλέον ενίσχυση των τοίχων στα σημεία αυτά (πίν. 9).¹⁴⁵

Στο εσωτερικό του καταλύματος, πάνω στο δάπεδό του, έχουν ανευρεθεί οστά ζώων μικρότερων από το μαμούθ, όπως αλεπούς, αλόγου, τάρανδου, λέοντα των σπηλαίων κ.α.¹⁴⁶ Επιπλέον έχει ανευρεθεί μικρή ποσότητα πυριτόλιθου, καθώς και οστά μαμούθ θαμμένα στο έδαφος, καμένα θραύσματα από κρανίο μαμούθ και ένα κρανίο μαμούθ τοποθετημένο ανάστροφα.¹⁴⁷ Η χρήση των οστών αυτών παραμένει αμφίβολη.¹⁴⁸ Επιπροσθέτως, αναγνωρίζεται η παρουσία εστίας από τον ανασκαφέα της θέσης, σε κεντρικό σημείο του συνόλου, η οποία αποτελούσε μία κοιλότητα με άνθρακα, καμένα οστά και ελάχιστα κομμάτια λίθου, τα οποία θεωρείται ότι μεταφέρθηκαν στην εστία αφού αυτή είχε παύσει να χρησιμοποιείται,

---

¹⁴⁰ Boriskovsky 1956, 173.

¹⁴¹ Bessudnov 2019, 48, πιν.2.

¹⁴² Boriskovsky 1956, 175-177.

¹⁴³ Sergin 2016, 8.

¹⁴⁴ Boriskovsky 1956, 175-177. Sergin 2016, 9-10.

¹⁴⁵ Boriskovsky 1956, 175-177. Sergin 2016, 9-10.

¹⁴⁶ Sergin 2016, 11.

¹⁴⁷ Sergin 2016, 11.

¹⁴⁸ Sergin 2016, 11.

καθώς δεν έχουν βρεθεί ίχνη καύσης πάνω σε αυτά (εικ. 15).¹⁴⁹ Ακόμη έχει βρεθεί λάκκος μέσα στον οποίο υπήρχε θραύσμα οστέινης αιχμής, οστά αλεπούς και 3 αντικείμενα από πυριτόλιθο.¹⁵⁰

Το κατάλυμα στη θέση Kostenki 2, θεωρείται χειμερινή κατασκευή με μακράς διάρκειας χρήση.¹⁵¹ Το υλικό για την κατασκευή του έχει θεωρηθεί ότι αποκτήθηκε κατά κύριο λόγο μέσω του κυνηγιού μαμούθ, καθώς σκελετικά κατάλοιπα σε ανατομική σύνδεση έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία στην περιφέρειά του.¹⁵² Η μελέτη των χαρακτηριστικών του συγκεκριμένου καταλύματος, αποδεικνύει σημαντικές ομοιότητες με το κατάλυμα από οστά μαμούθ της θέσης Pushkari I, τόσο στον τρόπο κατασκευής του όσο και στον χαρακτήρα του πολιτισμικού στρώματος τους.¹⁵³

---

¹⁴⁹ Boriskovsky 1956, 178.

¹⁵⁰ Sergin 2016, 11.

¹⁵¹ Boriskovsky 1956, 177-179.

¹⁵² Boriskovsky 1956, 176-177.

¹⁵³ Boriskovsky 1956, 179.

Kostenki 11/Ia (Anosovka 2)

Η θέση Kostenki 11/Ia βρίσκεται κοντά στον ποταμό Don στην περιοχή Voronezh στο ανατολικό τμήμα του Κεντρικού Ρωσικού υψίπεδου,¹⁵⁴ πάνω σε επιφάνεια ακρωτηρίου.¹⁵⁵ Οι ανασκαφές διήρκεσαν από το 1951 μέχρι και το 2017.¹⁵⁶ Η ανασκαφή των καταλυμάτων Νο 1 και 2 έγινε κατά τη διάρκεια του 1960-65 και 1970 αντίστοιχα,¹⁵⁷ ενώ το κατάλυμα Νο 3 αποκαλύφθηκε πολύ αργότερα, το 2013.¹⁵⁸

Παρά την μακρόχρονη ανασκαφική δραστηριότητα στη θέση, φαίνεται ότι ο καθορισμός του αριθμού των πολιτισμικών στρωμάτων δεν ήταν σαφής.¹⁵⁹ Η ιδέα ότι η θέση αποτελείται από μεγάλο αριθμό στρωμάτων είχε αναπτυχθεί ήδη κατά τη δεκαετία του 1970 με τον συνολικό αριθμό να υπολογίζεται στα 7 στρώματα.¹⁶⁰ Ωστόσο μεταγενέστερες μελέτες απορρίπτουν την παραπάνω άποψη και αναγνωρίζουν την ύπαρξη 6 στρωμάτων (πίν. 10).¹⁶¹ Τα στρώματα βρίσκονται σε αλληλουχία και παρατηρούνται στην άκρη του οροπεδίου, όπου βρίσκεται ο οικισμός.¹⁶² Εξαίρεση αποτελεί ένα ακόμα στρώμα, το οποίο έχει βρεθεί στο Βόρειο τμήμα του οικισμού και συμπίπτει στρωματογραφικά με το 4^ο πολιτισμικό στρώμα.¹⁶³

Η χρονολόγηση της θέσης βασίστηκε στη ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων άνθρακα και οστού από διάφορα σημεία του οικισμού, προσφέροντας τιμές οι οποίες κυμαίνονται από τις 25,063–24,490 χρ.π.σ.(βαθμονομημένη χρονολόγηση).¹⁶⁴

Οι κατασκευές

Στον οικισμό συναντώνται 3 σύνολα από οστά μαμούθ, η τεχνητή φύση των οποίων είχε επισημανθεί ήδη από τις πρώτες ανασκαφές (εικ. 16).¹⁶⁵

---

¹⁵⁴ Pryor κ.ά. 2020, 2.

¹⁵⁵ Dudin και Fedyunin 2019, 221.

¹⁵⁶ Popov κ.ά. 2004. Dudin and Fedyunin 2019, 221.

¹⁵⁷ Anikovich κ.ά. 2008.

¹⁵⁸ Popov κ.ά. 2004. Dudin και Fedyunin 2019, 221.

¹⁵⁹ Dudin 2019, 36.

¹⁶⁰ Rogachev και Popov 1982, 116–132.

¹⁶¹ Dudin 2019, 37-38.

¹⁶² Dudin και Fedyunin 2019, 223-224.

¹⁶³ Dudin και Fedyunin 2019, 224.

¹⁶⁴ Pryor κ.ά. 2020, 8.

¹⁶⁵ Rogachev 1962, 13.

Συγκεκριμένα η άποψη ότι πρόκειται για κατασκευές ανθρώπων βασίστηκε στα εξής στοιχεία: α. η αναγνώριση συγκεκριμένης διάταξης των οστών από μαμούθ γύρω από το κατάλυμα το οποίο βαθαίνει ελαφρώς στο κέντρο, β. η ύπαρξη οστέινου δακτυλίου, γ. η ανεύρεση εντός του δακτυλίου κρανίων μαμούθ σε ζευγάρια απέναντι από άλλες ομάδες οστών μαμούθ (πίν. 11).¹⁶⁶

Εντός του πρώτου καταλύματος και συγκεκριμένα στο κέντρο του, έχει ανευρεθεί μεγάλη ποσότητα άνθρακα από καμένο οστό, η οποία θεωρείται ως η μόνιμη εστία.¹⁶⁷ Ανάλογο περιεχόμενο παρατηρείται και σε λάκκο εντός του καταλύματος, ο οποίος βρίσκεται επίσης στο κεντρικό τμήμα του αλλά σε απόσταση από την εστία.¹⁶⁸ Επιπλέον, τα κινητά ευρήματα από τον εσωτερικό χώρο είναι κατά κύριο λόγο οστείνα και λίθινα εργαλεία, θραύσματα οστών από μικρά και μεγάλα θηλαστικά, οστίνες πλάκες από δόντια και χαυλιόδοντο μαμούθ, καθώς και ένα οστέινο κρεμαστό κόσμημα.¹⁶⁹

Εντός του 3^{ου} καταλύματος, στο κεντρικό τμήμα του, συναντάται ένα στρώμα, η σύσταση του οποίου έχει ως βάση τον άνθρακα, γεγονός το οποίο αποδεικνύει την μεταφορά του υλικού αυτού στο εσωτερικό.¹⁷⁰ Στα ΝΑ το παραπάνω στρώμα συνδέεται με λάκκο εστίας, το πολιτισμικό υλικό του οποίου φθάνει στα 20-25 εκ., ενώ επιπλέον 4 σύνολα καμένου υλικού αλλά μικρότερου μεγέθους έχουν βρεθεί στα Βόρεια, ΒΑ και ΝΔ του καταλύματος και φέρουν υλικό με την ίδια σύνθεση: Το ανώτερο τμήμα φέρει ασβεστώδη λάσπη, το κατώτερο κατάλοιπα άνθρακα.¹⁷¹

Αποκατάσταση

Η πρόταση αποκατάστασης για τα καταλύματα από τη θέση Kostenki 11/1a έχει γίνει από τον Ρορον, ο οποίος θεωρεί ότι οι κατασκευές αυτές σχηματίζονται από τον δακτύλιο της βάσης, ο οποίος έχει διάμετρο περίπου 7 μ. και είναι βυθισμένος στο χώμα κατά 0,3-0,5 μ., περιμετρικά θεωρεί ότι υπήρξε λωρίδα

¹⁶⁶ Rogachev 1962, 13-14. Klein 1969, 153. Iakovleva 2015, 324-326. Zheltova 2018, 64. Dudin και Fedyunin 2019, 224-7.

¹⁶⁷ Rogachev 1962, 14.

¹⁶⁸ Rogachev 1962, 14.

¹⁶⁹ Rogachev 1962, 14.

¹⁷⁰ Dudin και Fedyunin 2019, 227-228.

¹⁷¹ Dudin και Fedyunin 2019, 227-228.

χώματος που στήριζε περαιτέρω τα οστά της βάσης.¹⁷² Τα οστά τοποθετούνταν σε τομείς, ο καθένας βασιζόταν από την εσωτερική πλευρά του τοίχου σε ζευγάρι κρανίων, θεωρεί μάλιστα ότι η δημιουργία αυτών των τομέων ήταν σταδιακή και για αυτό το λόγο το σχήμα των κατασκευών δεν είναι απόλυτα κυκλικό.¹⁷³ Τα πλατιά οστά χρησιμοποιήθηκαν ως στήριγμα του αναχώματος από την εσωτερική πλευρά, ενώ δεν αποκλείεται και η χρήση τους πάνω στο δάπεδο της καλύβας, το οποίο θα πρέπει να μονώθηκε περαιτέρω με την προσθήκη στρώματος στάχτης.¹⁷⁴ Επιπλέον, θεωρείται πιθανή η χρήση ξύλινων στύλων, οι οποίοι είτε τοποθετούνταν στην περιφέρεια του κεντρικού χώρου του καταλύματος, είτε στηρίζονταν στα οστά του δακτύλιου.¹⁷⁵

Σχολιασμός καταλυμάτων

Βασικό υλικό των καταλυμάτων ήταν το οστό από μαμούθ, ο λόγος για την επιλογή αυτού του υλικού θεωρείται ότι σχετίζεται αρχικά με την έντονη παρουσία φυσικών συνόλων οστών μαμούθ κοντά στον οικισμό, καθώς και με την ανθεκτικότητα του υλικού σε σχέση με το ξύλο.¹⁷⁶ Χαρακτηριστικό είναι ότι αλλοιώσεις που φέρουν τα οστά από τα καταλύματα, σχετίζονται κατά κύριο λόγο με επεμβάσεις ζώων και ανθρώπων, ενώ ένα ποσοστό φέρει αλλοιώσεις από έκθεση τους στα καιρικά φαινόμενα.¹⁷⁷

Η ανεύρεση εντός των καταλυμάτων μεγαλύτερης ποσότητας λίθου και καμένου οστού από ό,τι εξωτερικά, αποτελεί στοιχείο για τη μελέτη πιθανών δραστηριοτήτων στο εσωτερικό της κατασκευής.¹⁷⁸ Συγκεκριμένα έχει προταθεί ότι το μεγάλο ποσοστό καμένου οστού και το στρώμα στάχτης που έχει βρεθεί εντός του καταλύματος, αντανακλούν πρακτικές με σκοπό τη θέρμανση του δαπέδου της καλύβας.¹⁷⁹ Οι λάκκοι που συνδέονται με τα παραπάνω καταλύματα φαίνεται να

---

¹⁷² Popov 2019, 211.

¹⁷³ Popov 2019, 211.

¹⁷⁴ Popov 2019, 211-212.

¹⁷⁵ Popov 2019, 212.

¹⁷⁶ Rogachev 1962, 16.

¹⁷⁷ Dudin και Fedyunin 2019, 228-229.

¹⁷⁸ Pryor κ.ά. 2020, 11-13.

¹⁷⁹ Rogachev 1962, 16-17.

φέρουν υλικό ανάλογο με αυτά, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο είτε για εγκαταστάσεις απορριμμάτων είτε για αποθήκες κρέατος.¹⁸⁰

Η παρουσία μεγάλων διαστάσεων καταλύματος, το οποίο θα ήταν δύσκολο να στεγαστεί, τα χαμηλά ποσοστά κατεργασίας λίθου στο εσωτερικό του, η κυριαρχική παρουσία του μαμούθ και η απουσία άλλων ειδών πανίδας εντός των κατασκευών, προκαλεί προβληματισμούς ως προς τον χαρακτήρα του. Η εντόνως μικρή πυκνότητα πολιτισμικών καταλοίπων στον οικισμό οδηγεί επιπλέον στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μία μικρής διάρκειας εγκατάσταση.¹⁸¹ Για τον παραπάνω λόγο προτείνεται να δοθεί περαιτέρω βαρύτητα μελλοντικά, στη μελέτη αυτών των κατασκευών και ως αποθήκες κρέατος.¹⁸²

Παρά την χωρική τους διαφορά τα καταλύματα από το Kostenki 11/ Ia φαίνεται να ακολουθούν περισσότερο τον τύπο των καλυβών της Ουκρανίας, παρά εκείνον του πολιτισμού Kostenki-Avdevo (Κοστένκι-Αβντεβο).¹⁸³ Οι κατασκευές αυτές, μαζί με εκείνες του Mezinian συνόλου, συγκροτούν την ομάδα Anosov-Mezin (Ανοσόφ-Μεζίν) εντός της οποίας το κατάλυμα Νο 3 από το Kostenki 11/ Ia αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα.¹⁸⁴ Ένα από τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία αυτής της ομάδας αποτελεί η τοποθέτηση κάτω γνάθων μαμούθ η μία δίπλα στην άλλη δημιουργώντας ένα ζιγκ-ζαγκ σχήμα, με ανάλογο τρόπο όπως συμβαίνει στο Mezinian σύνολο (εικ. 17-18).¹⁸⁵

Συζήτηση επιπλέον έχει δημιουργηθεί ως προς την πολιτισμική κατάταξη της θέσης, με βάση τη λιθοτεχνία που συναντάται σε αυτήν. Συγκεκριμένα ο Anikovitch έχει αναγνωρίσει στοιχεία του πολιτισμού Zamiatnina στο λίθινο αρχείο της θέσης,¹⁸⁶ ωστόσο θεωρείται ότι η άποψη του πρέπει να εξεταστεί περαιτέρω πριν τη διεξαγωγή απόλυτων συμπερασμάτων.¹⁸⁷

---

¹⁸⁰ Pryor κ.ά. 2020, 14-15.

¹⁸¹ Pryor κ.ά. 2020, 16.

¹⁸² Pryor κ.ά. 2020, 16.

¹⁸³ Rogachev 1962, 17.

¹⁸⁴ Pryor κ.ά. 2020, 14.

¹⁸⁵ Sergin 2014, 324. Iakovleva 2018, 326.

¹⁸⁶ Anikovitch κ.ά. 2008, 224.

¹⁸⁷ Dudin και Fedyunin 2019, 235.

Τέλος διακοσμητικά αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένων και ζωικών μορφών από τη θέση, θα πρέπει να θεωρηθούν τεκμήρια για την ύπαρξη ενός ολόκληρου συνόλου πνευματικών ιδεών των ανθρώπων του οικισμού (εικ. 67).¹⁸⁸

---

¹⁸⁸ Dudin και Akhmetgaleeva 2020, 27-29.

Kiev-Kirilovskaya

Η θέση Kiev-Kirilovskaya συναντάται στη δεξιά πλευρά του ποταμού Dneiper στο Κίεβο και συγκεκριμένα σε λόφο που περιβάλλει την πεδιάδα του ποταμού. Το ύψωμα χωρίζεται σε δύο σημεία από φαράγγια δημιουργώντας κατ' αυτό τον τρόπο ένα οροπέδιο έκτασης 150 x 50 μ.¹⁸⁹ Πολιτισμικά κατάλοιπα έχουν βρεθεί σε 2 στρώματα, το ανώτερο έχει βάθος 13-14 μ. και το κατώτερο 19-22 μ.¹⁹⁰ Οι δημοσιευμένες χρονολογήσεις με C¹⁴ κυμαίνονται στις 19,200 ± 350 χρ.π.σ,¹⁹¹ και στις 14.350 ± 190 χιλ.χρ.π.σ. (16.050 ± 725 χρ.π.σ. (βαθμονομημένη χρονολόγηση)).¹⁹²

Οι κατασκευές

Η βασική προσπάθεια αποκατάστασης των καταλυμάτων και του οικισμού έχει γίνει από τον Pidoplichko, ο οποίος βασίστηκε κατά κύριο λόγο στα σχέδια της ανασκαφής του Khvoiko (εικ. 19).¹⁹³ Ο Pidoplichko αναφέρεται αρχικά στις αδυναμίες των σχεδίων αυτών, οι οποίες σχετίζονται με την απουσία καταγραφής μικρότερων οστών και με την αποτύπωση κυρίως των μεγαλύτερων, ενώ πολλές φορές οι διαστάσεις αποκλίνουν από την πραγματικότητα αποδεικνύοντας ότι κάποιες από τις αποτυπώσεις έχουν γίνει από τη μνήμη του ανασκαφέα.¹⁹⁴ Επιπλέον βασικό πρόβλημα είναι και η ασυνέπεια ως προς την καταγραφή της περιοχής ανεύρεσης διάφορων στοιχείων του οικισμού όπως εστίες κ.α.¹⁹⁵ Παρά λοιπόν τις παραπάνω προβληματικές στο αρχείο, ο Pidoplichko υποστηρίζει την παρουσία καταλυμάτων βασιζόμενος κυρίως στην περιοχή ανεύρεσης των συνόλων οστών, στον αριθμό των οστών μαμούθ και στην ανατομική τους σύνθεση, καθώς και στη σύγκριση των συνόλων αυτών με άλλες θέσεις οι οποίες φέρουν ισχυρές ενδείξεις για την παρουσία καλυβών από οστά μαμούθ.¹⁹⁶

Μελετώντας λοιπόν κατά κύριο λόγο τα κρανία των σχεδίων υποστηρίζει την ύπαρξη καταλυμάτων με κυκλικό ή σχεδόν κυκλικό σχήμα στη βάση των οποίων τα

---

¹⁸⁹ Shydlovsky και Pryadko 2011, 68.

¹⁹⁰ Khvoiko 2008, 7.

¹⁹¹ Iakovleva και Djindjian 2005, 196.

¹⁹² Dolukhanov κ.α. 2001, 704.

¹⁹³ Pidoplichko 1969, 32-43.

¹⁹⁴ Pidoplichko 1969, 32-38.

¹⁹⁵ Pidoplichko 1969, 32-38.

¹⁹⁶ Pidoplichko 1969, 37.

κρανία από μαμούθ θα πρέπει να είχαν κατακόρυφη θέση με τα μετωπικά οστά να κοιτούν στο εσωτερικό της κατασκευής (εικ. 20).¹⁹⁷ Η βασική διαφωνία ως προς αυτή την αποκατάσταση σχετίζεται με την αύξηση του αριθμού των κρανίων στα καταλύματα της θέσης από τον Pidoplichko, καθώς ο ίδιος θεώρησε ότι μέρος αυτών έχει αγνοηθεί από τον πρώτο ανασκαφέα.¹⁹⁸ Επιπλέον, αντίρρηση προβάλλεται και ως προς τον αριθμό των καταλυμάτων, ο αριθμός των οποίων ανέρχεται στα τρία.¹⁹⁹ Η μικρή έκταση που καλύπτουν αυτά τα σύνολα σε σχέση με τη μεγάλη έκταση του οικισμού, καθώς και η αποκάλυψη συνόλου κάτω γνάθων στα βόρεια των 3 καταλυμάτων οδήγησαν τον Pidoplichko στην άποψη περί παρουσίας και τέταρτου καταλύματος.²⁰⁰

Με τη σειρά του, κριτική ασκεί και ο Sergin θεωρώντας ελλειπέστατα τα αρχεία της έρευνας για μία τέτοια αποκατάσταση.²⁰¹ Συγκεκριμένα, ο ίδιος υποστηρίζει ότι μέσω των σχεδίων του πρώτου ανασκαφέα, η τοποθέτηση των κρανίων στη βάση ως περίγραμμα των καταλυμάτων και ο καθορισμός του αριθμού τους, δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστος, κυρίως λόγω της μεγάλης αλλοίωσης που έχουν υποστεί.²⁰² Για τον ίδιο λόγο θεωρεί ότι τα κρανία στα σκαριφήματα και τα σχέδια δεν έχουν κάποια ομοιότητα με εκείνα από τους οστέινους δακτύλιους άλλων θέσεων του ποταμού Dneiper.²⁰³ Η στρατηγική του Pidoplichko να θεωρήσει ότι τα σχέδια δίνουν μία διαδοχική εικόνα των στοιχείων των καταλυμάτων και του οικισμού, θεωρείται λανθασμένη εδώ, καθώς σε πολλά σημεία αυτών των σκαριφημάτων αποδίδονται επανειλημμένως τα ίδια επί μέρους στοιχεία.²⁰⁴ Εντούτοις, τα σύνολα των οστών μαμούθ ερμηνεύονται ως ενδεχόμενες οικιστικές ζώνες χωρίς την παρουσία οστέινων καλυβών, ενώ αμφισβητείται και η παρουσία αποθηκευτικών λάκκων, στοιχείο το οποίο αποτελεί σύνηθες χαρακτηριστικό των μόνιμων καταλυμάτων.²⁰⁵

---

¹⁹⁷ Pidoplichko 1969, 37.

¹⁹⁸ Pidoplichko 1969, 37-38.

¹⁹⁹ Pidoplichko 1969, 41.

²⁰⁰ Pidoplichko 1969, 41.

²⁰¹ Sergin 2020, 50.

²⁰² Sergin 2020, 50-51.

²⁰³ Sergin 2020, 52.

²⁰⁴ Sergin 2020, 52.

²⁰⁵ Sergin 2020, 52.

Eliseevichi 1

Η θέση Eliseevichi 1 ανασκάφηκε στην περιοχή Podesya της Ρωσίας, στα όρια του χωριού Eliseevichi πάνω σε ακρωτήριο στη δεξιά πλευρά του ποταμού Sudost.²⁰⁶ Η χρονολόγηση του οικισμού έγινε με τη μέθοδο του C¹⁴, η οποία εφαρμόστηκε σε διάφορα τμήματα και αντικείμενα του οικισμού.²⁰⁷ Συνολικά οι τιμές που προέκυψαν από αυτή τη διαδικασία, αποδεικνύουν το μεγάλο χρονικό εύρος ύπαρξης του συγκεκριμένου οικισμού, το οποίο κυμαίνεται από τις 17,340 ± 170 χρ.π.σ. μέχρι και τις 12,239 ± 150 χρ.π.σ. (21,270 – 20,390 χρ.π.σ. έως 15,000 – 13,760 χρ.π.σ. (βαθμονομημένες χρονολογήσεις)).²⁰⁸

Το πολιτισμικό στρώμα του οικισμού φαίνεται να έχει μεγαλύτερη πυκνότητα αντικειμένων στα κεντρικά, νότια και ΝΔ τμήματα του, όπου μεγάλα σύνολα οστών έχουν βρεθεί στο ανώτερο και κατώτερο τμήμα του.²⁰⁹ Ακόμη, ιδιαίτερα εμφανής είναι η αλλοίωση που έχουν υποστεί ορισμένα από τα στοιχεία του οικισμού εξαιτίας ρωγμών που δημιουργήθηκαν στο έδαφος λόγω παγετωδών φαινομένων, όπως για παράδειγμα κατασκευές από οστά μαμούθ, οι οποίες έχουν βρεθεί σε πολύ κατώτερο επίπεδο από εκείνο του πολιτισμικού στρώματος, σε κατακόρυφη ή επικλινή στάση (εικ. 21).²¹⁰ Λόγω των παραπάνω γεωμορφολογικών αλλοιώσεων δυσχεραίνεται και η μελέτη της εποχής και της διάρκειας εγκατάστασης,²¹¹ με αποτέλεσμα οι μόνες πληροφορίες να προκύπτουν κυρίως μέσω του αρχείου πανίδας, αποδεικνύοντας ότι οι άνθρωποι προέβησαν σε πολλές εγκαταστάσεις κατά τη διάρκεια διαφορετικών εποχών στον οικισμό.²¹²

Οι κατασκευές

Στον οικισμό έχουν ανασκαφεί 4 κατασκευές από οστά μαμούθ, οι 3 από τις οποίες φέρουν τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: Όλες αποτελούν σύνολα μεγάλων οστών μαμούθ μέσα ή γύρω από κοιλότητες, οι οποίες έχουν σχεδόν κάθετα τοιχώματα και φθάνουν μέχρι και 0,5 μ. σε βάθος.²¹³ Το σχήμα αυτών των συνόλων

²⁰⁶ Khlopachev κ.ά. 2013, 80.

²⁰⁷ Velichko κ.ά. 1997β, 75-80. Khlopachev κ.ά. 2013, 86. Khlopachev κ.ά. 2017, 53-56.

²⁰⁸ Khlopachev κ.ά. 2017, 55.

²⁰⁹ Khlopachev και Polkovnikova 2016, 403.

²¹⁰ Khlopachev και Polkovnikova 2016, 403.

²¹¹ Velichko κ.ά. 1997β, 121.

²¹² Demay κ.ά. 2017, 88-89.

²¹³ Velichko κ.ά. 1997β, 98-105.

είναι είτε κυκλικό είτε ελλειψοειδές, με το περίγραμμα των κοιλοτήτων να συμπίπτει με τη θέση των οστών μαμούθ.²¹⁴ Τα οστά που χρησιμοποιήθηκαν είναι τα ίδια σε όλες τις περιπτώσεις, αποδεικνύοντας μία διαδικασία επιλογής για τη δόμηση αυτών των κατασκευών (εικ. 22-24).²¹⁵ Επιπλέον κάτω από όλα τα σύνολα οστών που βρέθηκαν εντός των κοιλοτήτων έχουν αποκαλυφθεί κρανία και οστά νεογνών μαμούθ (πίν. 12).²¹⁶

Το 4^ο κατάλυμα είναι αυτό που φέρει την πιο ξεκάθαρη εικόνα ως προς τον τρόπο χρήσης των οστών (εικ. 25).²¹⁷ Ο οστέινος δακτύλιος σχηματίζεται από 7 κρανία μαμούθ, μακρά οστά, οστά από την περιοχή της πυέλου, καθώς και οστά της σπονδυλικής στήλης, ενώ στο κέντρο και ανάμεσα από τα μεγάλα οστά είχαν τοποθετηθεί οστά πλευρών και άκρων.²¹⁸ Τα κρανία ήταν τοποθετημένα σε 2 σειρές, μία ανώτερη και μία κατώτερη, το ένα δίπλα στο άλλο περιμετρικά της κοιλότητας με εξαίρεση το ΝΑ τμήμα όπου ήταν τοποθετημένος ένας μεγάλος χαυλιόδοντας από την εσωτερική πλευρά, στοιχείο το οποίο αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του συνόλου Νο 4.²¹⁹ Τέλος, το σύνολο φαίνεται να μην φέρει κάτω γνάθους ενώ μία και μόνο τεχνητή οπή έχει βρεθεί σε τμήμα από οστό πυέλου.²²⁰

---

²¹⁴ Velichko κ.ά. 1997β, 98-105.

²¹⁵ Velichko κ.ά. 1997β, 98-105.

²¹⁶ Velichko κ.ά. 1997β, 98-105.

²¹⁷ Velichko κ.ά. 1997β, 105.

²¹⁸ Velichko κ.ά. 1997β, 104.

²¹⁹ Velichko κ.ά. 1997β, 104-105.

²²⁰ Velichko κ.ά. 1997β, 105.

Mezin

Η θέση βρίσκεται στην δεξιά πλευρά του Desna στην περιοχή Chernihiv στην Ουκρανία και ανακαλύφθηκε τυχαία το 1908 από τον Vonk. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν τον επόμενο χρόνο από τον Efimenko, μαθητή του Vonk.²²¹ Η πρώτη γενικευμένη δημοσίευση της θέσης έγινε με τη μονογραφία του Efimenko (1953), η οποία περιέχει κυρίως μία γενική περιγραφή των στοιχείων του οικισμού βασισμένη στις ανασκαφές του 1909.²²² Η συνολική έκταση του οικισμού ανέρχεται στα 1.200 τ.μ. και περιέχει πέντε οικιστικά σύνολα.²²³

Στο πολιτισμικό στρώμα παρατηρείται αύξηση του επιπέδου προς την κατεύθυνση N-NA και κυρίως προς την πλευρά του ποταμού Desna, η οποία ακολουθεί σχεδόν απόλυτα την κατεύθυνση του φυσικού βράχου, όπως διακρίνεται ακόμα και σήμερα.²²⁴ Τα πολιτισμικά ευρήματα, συναντώνται σε δύο ορίζοντες,²²⁵ η παρουσία των οποίων επιβεβαιώνεται και από τις παρατηρήσεις του Bibikov ύστερα από επίσκεψη του στη θέση.²²⁶ Όσον αφορά στη χρονολόγηση της θέσης, οι Iakovleva και Djindjian παρουσιάζουν μία σειρά τιμών C¹⁴ οι οποίες κυμαίνονται από περίπου τις 29,700 έως τις 15,100 χρ.π.σ. Οι ίδιοι θεωρούν την τιμή των 15,100 ± 200 χρ.π.σ. ως το πιο αξιόπιστο αποτέλεσμα.²²⁷ Διαφορετική χρονολογική τιμή παρουσιάζουν οι Dolukhanov κ.α. ως την πιο έγκυρη για τη θέση Mezin, η οποία ανέρχεται στις 27,500 ± 800 (32,000 ± 1204 (βαθμονομημένη χρονολόγηση)),²²⁸ δημιουργώντας μία μεγάλη απόκλιση όσον αφορά στη χρονολόγηση της θέσης. Όσον αφορά στο συγκεκριμένο χρονολογικό χάσμα οι Iakovleva και Djindjian υποστηρίζουν ότι οι τιμές οι οποίες είναι μεγαλύτερες των 15,100 χρ.π.σ. προέρχονται από δείγματα (όστρεα και δόντια μαμούθ) παλαιότερων ερευνών τα οποία δεν είναι αξιόπιστα.²²⁹

---

²²¹ Efimenko 1953.

²²² Shovkoplyas 1956α, 32.

²²³ Shovkoplyas 2008, 24-25.

²²⁴ Shovkoplyas 1956α, 33.

²²⁵ Shovkoplyas 1965, 38-40.

²²⁶ Bibikov 1978, 30.

²²⁷ Iakovleva και Djindjian 2005, 197-198.

²²⁸ Dolukhanov κ.α. 2001, 704.

²²⁹ Iakovleva και Djindjian 2005, 198.

Η κατασκευή

Το πιο ενδιαφέρον αντικείμενο της θέσης αποτελεί μία κατασκευή από οστά στο Δυτικό τομέα της ανεσκαμμένης περιοχής (εικ. 26-27).²³⁰ Από τη σύνθεση του συνόλου είναι δυνατό να ειπωθεί ότι έγινε χρήση ποικίλων σκελετικών ομάδων για την κατασκευή του καταλύματος, ενώ η παρατήρηση διαφορετικών βαθμών διατήρησης στα οστά υπόδεικνύει τη συλλογή τους από διαφορετικές περιοχές και σε διαφορετικές χρονικές φάσεις (πίν. 13-14).²³¹ Η παρουσία σημαδιών από άλλα αρπακτικά, τα οποία θα μπορούσαν να είχαν γίνει πριν τη συλλογή των οστών αλλά και όσο ήταν μέρος της κατασκευής, δικαιολογεί την πρακτική κάλυψης του κατώτερου τμήματος με χώμα ως μέσο προστασίας.²³²

Κατά το στάδιο ‘αποσυναρμολόγησης’ του καταλύματος δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή, καθώς ο βασικότερος στόχος ήταν η εξασφάλιση όσο το δυνατόν περισσότερων πληροφοριών για περαιτέρω μελέτη.²³³ Για τον παραπάνω λόγο η συγκεκριμένη διαδικασία έγινε σταδιακά, με αποτέλεσμα κάθε φορά που ένα οστό από την ανώτερη σειρά αφαιρούνταν από την κατασκευή, το αμέσως κατώτερο οστό καθαριζόταν και αποκαθίστατο στην αρχική του θέση.²³⁴

Αποκατάσταση

Με βάση τα στοιχεία που έχουν συλλεχθεί από τις ανασκαφές και την ‘αποσυναρμολόγηση’ του καταλύματος, έχει προταθεί μία πρώτη αποκατάσταση της κατασκευής (εικ. 28).²³⁵ Το συγκεκριμένο κατάλυμα θεωρείται μία καλύβα του τύπου *garanga* (εικ. 62),²³⁶ είχε κωνικό-κυκλικό σχήμα και αποτελούνταν από ένα πλέγμα ξύλινων δοκών τοποθετημένων σε πλάγια θέση.²³⁷ Το πλέγμα αυτό στο ανώτερο τμήμα του θα πρέπει να καλυπτόταν από δέρματα μαμούθ, κλαδιά ή χλόη, ενώ για την περαιτέρω υποστήριξη και μόνωση, χρησιμοποιήθηκαν τα οστά από μαμούθ πάνω στους τοίχους του.²³⁸ Έχει υποστηριχθεί επιπλέον ότι για περαιτέρω μόνωση

²³⁰ Shovkoplyas 1956α Shovkoplyas 1956β, 4., 33. Shovkoplyas 1957, 101.

²³¹ Shovkoplyas 1956α, 34. Pidoplichko 1969, 89-93.

²³² Pidoplichko 1969, 89-92.

²³³ Shovkoplyas 1956β, 6.

²³⁴ Shovkoplyas 1956β, 6-7.

²³⁵ Shovkoplyas 1956β, 8-9.

²³⁶ Pidoplichko 1969, 90.

²³⁷ Shovkoplyas 1956β, 8.

²³⁸ Shovkoplyas 1956α, 35.

γινόταν κάλυψη των οστών της βάσης με χώμα.²³⁹ Η υπόθεση αυτή βασίζεται στον διαφορετικό βαθμό διατήρησης των οστών, δεδομένου ότι όσα ήταν καλυμμένα έχουν λιγότερη αλλοίωση, επιπλέον σε περίπτωση απουσίας αυτού του αναχώματος θα ήταν πολύ πιο εύκολο το νερό να εισχωρήσει μέσα στο κατάλυμα.²⁴⁰

Η τοποθέτηση των κρανίων ανάστροφα εξυπηρετούσε και στην τοποθέτηση, στο σημείο όπου θα βρίσκονταν οι χαυλιόδοντες, ξύλινων πασσάλων ή επεξεργασμένων χαυλιόδοντων που θα χρησίμευαν και πάλι ως στηρίγματα (εικ. 29-30).²⁴¹ Στη βάση του ξύλινου πλέγματος τοποθετήθηκαν πιο βαριά οστά, καθώς και κρανία μαμούθ, τα οποία ακουμπούσαν κατευθείαν πάνω στο έδαφος.²⁴² Τα οστά αυτά ήταν τοποθετημένα με τις πλατιές επιφάνειες τους πάνω στις ξύλινες δοκούς σε λοξή θέση, ενώ τα κρανία ακουμπούσαν με το σημείο του μετώπου πάνω στις δοκούς και με το ινιακό οστό στο έδαφος, με αποτέλεσμα, όταν το ξύλινο πλέγμα της κατασκευής διαλύθηκε, τα οστά να πέσουν και να λάβουν τη θέση στην οποία βρέθηκαν.²⁴³

Πάνω από αυτή τη σειρά τοποθετούνται μικρότερου μεγέθους οστά, όπως είναι εκείνα από το σημείο της ωμοπλάτης του μαμούθ, ενώ στην κορυφή της κατασκευής θα πρέπει να βρίσκονταν τα κέρατα από τάρανδο ενδεχομένως πλεγμένα μεταξύ τους.²⁴⁴ Στο μπροστινό σημείο σχηματιζόταν μία αψίδα με την χρήση 2 κρανίων από μαμούθ, το ένα απέναντι από το άλλο, στα οποία είχαν αφαιρεθεί οι χαυλιόδοντες και είχαν αντικατασταθεί με νέους, ειδικά επιλεγμένους για το σημείο αυτό του καταλύματος. Η ένωση τους στο υψηλότερο σημείο γινόταν με την προσθήκη επιπλέον κομματιού χαυλιόδοντα ώστε να σχηματιστεί μία τέλεια αψίδα (εικ. 31).²⁴⁵

Η είσοδος του καταλύματος έχει θεωρηθεί ότι βρίσκεται στα ΝΑ προς την πλευρά του ποταμού Desna, δεδομένης της παντελούς απουσίας σε αυτό το σημείο του κύκλου, οστών.²⁴⁶ Από την ΒΑ πλευρά το κατάλυμα έφερε σειρά κρανίων και άλλων μικρότερων οστών από μαμούθ τα οποία έχουν ερμηνευθεί ως φράχτης, ο

---

²³⁹ Shovkoplyas 1956α, 35. Pidoplichko 1969, 92.

²⁴⁰ Pidoplichko 1969, 92.

²⁴¹ Pidoplichko 1969, 88.

²⁴² Shovkoplyas 1956β, 9.

²⁴³ Shovkoplyas 1956β, 9.

²⁴⁴ Shovkoplyas 1956β, 9.

²⁴⁵ Pidoplichko 1969, 94.

²⁴⁶ Shovkoplyas 1957, 102.

οποίος μπορούσε να ενισχυθεί με την προσθήκη επιπλέον κλαδιών και δερμάτων με σκοπό τη χρήση του ως φράγμα για τους ψυχρούς ανέμους.²⁴⁷

Το δάπεδο του καταλύματος ήταν μία σχετικά επίπεδη επιφάνεια η οποία φέρει μία μικρή κλίση από τα ΒΔ προς τα ΝΑ, ανάλογη του επιπέδου της επιφάνειας του οικισμού, με μόνη διαφορά να αποτελεί το σημείο στο ΒΔ τμήμα όπου φαίνεται να έχει γίνει προσπάθεια να χαμηλωθεί το έδαφος, ενδεχομένως για την καλύτερη τοποθέτηση του καταλύματος.²⁴⁸ Εντός του καταλύματος και συγκεκριμένα γύρω από το κέντρο του, βρέθηκαν τρία σύνολα στάχτης περίπου 0,5-0,7 μ. το καθένα, χωρίς όμως να παρατηρείται κάποια κοιλότητα από κάτω, γεγονός το οποίο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για εστίες προσωρινού χαρακτήρα με σκοπό τη θέρμανση της κατασκευής. Επιπλέον, σε 4 σημεία έχουν βρεθεί μεγάλα οστά μαμούθ θαμμένα στο δάπεδο, τα οποία ενδεχομένως να αποτελούν βάσεις δοκών για τη στήριξη των τοίχων από την εσωτερική πλευρά.²⁴⁹ Τέλος, έχει βρεθεί ένας μεγάλος πέλεκυς φτιαγμένος από κέρατο ταράνδου.²⁵⁰

Μεγάλης σημασίας είναι και η ανεύρεση εντός του καταλύματος αντικειμένων στα οποία έχει αποδοθεί συμβολική σημασία (εικ. 73-78).²⁵¹ Τα παραπάνω αντικείμενα περιλαμβάνουν οστά διακοσμημένα με γεωμετρικά μοτίβα όπως ζιγκ-ζαγκ, μαιάνδρους, γραμμές κ.ά., σχηματισμένα με κόκκινη βαφή από ώχρα. Πράγματι σύνολα κίτρινης και κόκκινης ώχρας έχουν βρεθεί εντός του καταλύματος στον χώρο δίπλα από αυτά τα οστά.²⁵² Επιπλέον, έχουν βρεθεί διακοσμημένα πλακίδια από χαυλιόδοντα μαμούθ, τα οποία είναι πιθανό να προέρχονται από βραχιόλι, καθώς και τμήματα χαυλιόδοντα με ανάλογη διακόσμηση, τα οποία έχουν θεωρηθεί το πρώιμο στάδιο κατασκευής του βραχιολιού.²⁵³ Ακόμη εντός του καταλύματος σημειώθηκαν δύο ανθρωπόμορφα ειδώλια σχηματικά αποδοσμένα, επίσης από χαυλιόδοντα μαμούθ.²⁵⁴

---

²⁴⁷ Pidoplichko 1969, 95-96.

²⁴⁸ Shovkoplyas 1956β, 6-8.

²⁴⁹ Shovkoplyas 1956β, 8.

²⁵⁰ Shovkoplyas 1957, 104.

²⁵¹ Shovkoplyas 1957, 104-105.

²⁵² Shovkoplyas 1957, 105.

²⁵³ Shovkoplyas 1957, 105.

²⁵⁴ Shovkoplyas 1957, 105.

Η κατάρρευση του καταλύματος θα πρέπει να ήταν σταδιακή, από την στιγμή που το εγκατέλειψαν οι ένοικοί του, και είχε ως αποτέλεσμα την πτώση των οστών προς το εσωτερικό του.²⁵⁵

Σχολιασμός κατασκευής

Ο Shovkoplyas υποστηρίζει ότι στον οικισμό υπάρχουν 5 οστέινες κατασκευές,²⁵⁶ 3 από τις οποίες περιβάλλουν μία ή περισσότερες εστίες και είναι στην ίδια στρωματογραφική θέση με επιπλέον εστίες, λάκκους και σημεία με υψηλές πολιτισμικές συγκεντρώσεις (σύνολα τα οποία φέρουν μεγάλο αριθμό αντικειμένων ή καταλοίπων ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας).²⁵⁷ Ωστόσο διαφορετικές αποκαταστάσεις περιγράφουν την ύπαρξη ενός μόνο καταλύματος στον οικισμό.²⁵⁸

Το κατάλυμα Νο 1, το οποίο είναι το πιο καλά τεκμηριωμένο από όλες τις υπόλοιπες κατασκευές, έχει θεωρηθεί ως το υστερότερο του οικισμού, ενώ η χρήση του θα πρέπει να ήταν περιορισμένης διάρκειας.²⁵⁹ Ο χαρακτήρας ορισμένων αντικειμένων που βρέθηκαν εντός του καταλύματος και ιδιαίτερα τα κατάλοιπα της εστίας, καθιστά πιθανή την ερμηνεία του ως ένα χειμερινό καταφύγιο για μία μικρή ομάδα ανθρώπων, καθώς ο εσωτερικός χώρος δεν ξεπερνούσε τα 20 τ.μ.²⁶⁰ Η κατά πολύ μεγαλύτερη ποσότητα αρχαιολογικών ευρημάτων εκτός του καταλύματος θεωρείται ότι αντανάκλα εξωτερικούς βοηθητικούς χώρους, οι οποίοι μετά την κατάρρευση και εγκατάλειψη του καταλύματος από τους ανθρώπους, έπαυσαν να χρησιμοποιούνται.²⁶¹

Σε δεύτερη φάση παρατηρείται μία μεταβολή στον τρόπο χρήσης της συγκεκριμένης κατασκευής, η οποία εξυπηρετούσε νέου είδους ανάγκες της ομάδας.²⁶² Για το λόγο αυτό οι άνθρωποι προέβησαν σε εργασίες επιδιόρθωσης, όπου τοποθετήθηκαν οι εσωτερικές δοκοί στήριξης, και καθαρισμού του χώρου.²⁶³

---

²⁵⁵ Shovkoplyas 1956β, 9.

²⁵⁶ Shovkoplyas 1965, 63-76.

²⁵⁷ Klein 1973, 96.

²⁵⁸ Sergin 1987, 104.

²⁵⁹ Shovkoplyas 1965, 56-94, 95-103, 277.

²⁶⁰ Shovkoplyas 1957, 103.

²⁶¹ Shovkoplyas 1957, 103.

²⁶² Bibikov 1978, 31.

²⁶³ Bibikov 1978, 31.

Χαρακτηριστικό είναι ότι σε αυτή τη φάση δεν συναντάται οικιστικό υλικό στο δάπεδο της κατασκευής, αλλά αντικείμενα ιδιαίτερου χαρακτήρα, όπως τα βαμμένα οστά μαμούθ, η ώχρα κ.λ.π., τα οποία αντανακλούν την ιδεολογική σφαίρα της ομάδας.²⁶⁴

Τα αντικείμενα αυτά βρέθηκαν ως σύνολο, στο ΝΔ τμήμα της κατασκευής.²⁶⁵ Η συμβολική σημασία τους αποδόθηκε λόγω της διακόσμησης με ώχρα καθώς και λόγω των σημαδιών που έφεραν τα οστά αυτά, η μελέτη των οποίων έδειξε ότι πρόκειται για ένα σύνολο κρουστών μουσικών οργάνων, το καθένα με συγκεκριμένη χρήση.²⁶⁶ Ο συνδυασμός σε αυτά τα αντικείμενα, τόσο της μουσικής όσο και της ζωγραφικής, η οποία εκφράζεται με τη γραπτή διακόσμηση πάνω στα οστά, θεωρείται ότι αποτελεί τη δίοδο έκφρασης του συναισθήματος και έχει μία ιδιαίτερη κοινωνική σημασία, ενώ επιπλέον χαρακτηρίζει το επίπεδο ανάπτυξης της καλλιτεχνικής αντίληψης των ανθρώπων του οικισμού.²⁶⁷ Λόγω αυτών των αντικειμένων έχει προταθεί ότι η κατασκευή αυτή αποτελεί ένα παλαιολιθικό 'ιερό' και όχι ένα κατάλυμα, ωστόσο μία τέτοια άποψη θεωρείται μονομερής, καθώς η παρουσία συνόλων με συμβολική σημασία μέσα σε οικιστικές κατασκευές είναι γνωστή μέσα από πολλά παραδείγματα του παρελθόντος.²⁶⁸

Για την μεγαλύτερη κατανόηση του χαρακτήρα του καταλύματος θα πρέπει να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις και για τον οικισμό ως σύνολο. Όπως φαίνεται από τη στρωματογραφία κι άλλων εγκαταστάσεων εκτός του καταλύματος, ο οικισμός θα πρέπει να σχηματίστηκε σταδιακά και με συγκεκριμένη αλληλουχία.²⁶⁹ Για παράδειγμα οι λάκκοι δημιουργήθηκαν και άρχισαν να χρησιμοποιούνται πριν την κατασκευή του καταλύματος.²⁷⁰ Μετά την κατασκευή του, οι λάκκοι που είχαν γεμίσει με οστά και χαυλιόδοντες σκεπάστηκαν από στρώματα χώματος λόγω των γεω-κλιματικών φαινομένων στη θέση,²⁷¹ πάνω από τα οποία κατασκευάστηκαν αργότερα εξωτερικές εστίες.²⁷² Ο χειμερινός χαρακτήρας του οικισμού αντανακλάται επίσης στο αρχείο πανίδας και συγκεκριμένα στα σκελετικά κατάλοιπα ζώων, όπως ο

---

²⁶⁴ Bibikov 1978, 31-32.

²⁶⁵ Pidoplichko 1969, 93.

²⁶⁶ Bibikov 1978, 40.

²⁶⁷ Bibikov 1978, 42.

²⁶⁸ Pidoplichko 1969, 98.

²⁶⁹ Iakovlena 2000, 76.

²⁷⁰ Shovkoplyas 1965, 37, 90.

²⁷¹ Shovkoplyas 1965, 37, 90.

²⁷² Iakovlena 2000, 76.

τάρανδος και το μοσχοβόδι, τα οποία έρχονται στην περιοχή τον Χειμώνα, καθώς και από την αρκτική αλεπού.²⁷³

Ενδεχομένως οι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στον οικισμό σε πρωιμότερη φάση, σε καταλύματα φτιαγμένα από ευτελή υλικά, και μόνο όταν έγινε μεγάλη συγκέντρωση οστών μαμούθ προέβησαν στην ανοικοδόμηση σταθερών, μόνιμων κατασκευών.²⁷⁴

---

²⁷³ Pidoplichko 1969, 85.

²⁷⁴ Pidoplichko 1969, 107.

Mezhyrich

Η πρώτη μελέτη της θέσης έγινε το 1965-1974 από τον Pidoplichko, ωστόσο τεράστια υπήρξε η συνεισφορά των μεταγενέστερων διεπιστημονικών προσεγγίσεων στην έρευνα της.²⁷⁵ Η θέση βρίσκεται στην Ουκρανία, κοντά στο ομώνυμο χωριό της περιφέρειας Kaniv στην περιοχή Cherkassy.²⁷⁶ Τοποθετείται σε ύψος 10-12 μ. πάνω από τη σύγχρονη κοιλάδα ποταμού, πάνω σε ακρωτήριο, το οποίο σχηματίζεται από τους ποταμούς Rosava (Ροσάβα) και Ros (Ρός), 12 χλμ. δυτικά από τον ποταμό Dneiper.²⁷⁷ Οι τιμές χρονολόγησης της θέσης με C¹⁴ κυμαίνονται από τις 14,320 χρ.π.σ. έως 14,700 χρ.π.σ.,²⁷⁸ και 14,057 χρ.π.σ. (15,800 ± 360 χρ.π.σ.(βαθμονομημένη χρονολόγηση)).²⁷⁹ Παλαιολιθικά κατάλοιπα έχουν βρεθεί σε βάθος 2,5-3 μ. από το επίπεδο της σύγχρονης επιφάνειας του ακρωτηρίου,²⁸⁰ και διανέμονται σε δύο στρώματα, τα οποία χωρίζονται με κενό στρώμα.²⁸¹ Τα καταλύματα από οστά μαμούθ βρέθηκαν στο κατώτερο πολιτισμικό στρώμα.²⁸² Ο οικισμός φαίνεται ότι δημιουργήθηκε σε ένα στρατηγικό σημείο, από το οποίο οι άνθρωποι μπορούσαν να έχουν πανοραμική θέα της κοιλάδας.²⁸³

Οι κατασκευές

Στο σύνολο τους έχουν ανασκαφεί 4 καταλύματα από οστά μαμούθ, ελλειψοειδούς σχήματος, το μέγεθος των οποίων κυμαίνεται από 12-24 τ.μ. (εικ. 32).²⁸⁴ Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν κυρίως κρανία, μακρά οστά, οστά ωμοπλάτης κ.ά. από μαμούθ.²⁸⁵ Το συγκεκριμένο σύνολο καταλυμάτων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω του διαφορετικού τύπου δομής που παρατηρείται σε καθένα από αυτά (εικ. 33-35). Τα οστά από τα καταλύματα πολλές φορές φέρουν ίχνη επεξεργασίας, όπως οπές, εγχαράξεις, ραβδώσεις ή ίχνη τομής, ενώ σε ορισμένα υπάρχει και ώχρα (πίν. 15.).²⁸⁶

²⁷⁵ Shydlovsky κ.ά. 2019, 92. Soffer κ.ά.1997.

²⁷⁶ Shydlovsky κ.ά. 2019, 92.

²⁷⁷ Shydlovsky κ.ά. 2019, 92.

²⁷⁸ Iakovleva και Djindjian 2005, 196.

²⁷⁹ Dolukhanov κ.α. 2001, 704.

²⁸⁰ Shydlovsky κ.ά. 2019, 92.

²⁸¹ Gladkych 1999, 30-31.

²⁸² Gladkych 1999, 30-31.

²⁸³ Marquer κ.ά. 2012, 110.

²⁸⁴ Marquer κ.ά. 2012, 111-112.

²⁸⁵ Marquer κ.ά. 2012, 111-112.

²⁸⁶ Gladkych 1996, 42-43. Marquer κ.ά. 2012, 111-112. Sergin 2013, 12. Dudnyk 2017, 70-71.

Το 4^ο κατάλυμα αποτελεί μία ιδιαίτερη κατασκευή, η οποία φαίνεται να φέρει όλα τα στοιχεία των τριών προηγούμενων καταλυμάτων (εικ. 36).²⁸⁷ Η βασική διαφορά σε σχέση με τα υπόλοιπα καταλύματα έγκειται στη δομή των εξωτερικών τοίχων, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί κρανία, κάτω γνάθοι, όπως και μακρά και πλατιά οστά με έντονη τη συμμετρία και ρυθμικότητα ως προς την τοποθέτηση τους (εικ. 37-38).²⁸⁸

Τα ευρήματα εντός των καταλυμάτων περιλαμβάνουν εστίες, σύνολα πυριτόλιθου, οστών και ώχρας.²⁸⁹ Πιο καλά μελετημένα παραδείγματα των παραπάνω εγκαταστάσεων αποτελούν η εσωτερική εστία του καταλύματος Νο 3,²⁹⁰ καθώς και η εσωτερική εστία του καταλύματος Νο 4.²⁹¹ Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διασπορά των ευρημάτων εντός του καταλύματος Νο 4. Συγκεκριμένα παρατηρείται μεγάλη ποσότητα αντικειμένων από πυριτόλιθο στο ανατολικό τμήμα του καταλύματος (συνολικά 1064 αντικείμενα), ενώ φαίνεται να είναι αρκετά πιο περιορισμένος ο αριθμός στο Δυτικό τμήμα, όπου χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη οστέινων εργαλείων κυρίως για την επεξεργασία δερμάτων.²⁹²

Αποκατάσταση

Ως προς την αποκατάσταση των παραπάνω καταλυμάτων, προσπάθεια έχει γίνει από τον Pidoplichko σχετικά με το 1^ο κατάλυμα, στο οποίο απέδωσε θολωτή όψη. Η κατασκευή, προτείνει, ότι καλύπτεται με δέρματα ζώων, τα οποία συγκρατώνται από περαιτέρω οστά και χαυλιόδοντες (εικ. 39-40).²⁹³ Η προβληματική της παραπάνω αποκατάστασης σχετίζεται με την μικρή παρουσία οπών για την προσθήκη πασσάλων, οι οποίοι θα στήριζαν το κατάλυμα.²⁹⁴ Διάφορες προβληματικές προκύπτουν ως προς την αποκατάσταση και ερμηνεία του καταλύματος Νο 3, όπου παρατηρείται λανθασμένη συλλογή δεδομένων από τον πρώτο ανασκαφέα Pidoplichko, τόσο από την εξωτερική δομή του με την καταγραφή των κρανίων μαμούθ, όσο και από το εσωτερικό του, με τη λανθασμένη απόδοση

---

²⁸⁷ Gladkych 1996, 42.

²⁸⁸ Gladkych 1996, 42.

²⁸⁹ Sergin 2013. Shydlovsky κ.ά. 2019.

²⁹⁰ Sergin 2013, 13.

²⁹¹ Shydlovsky κ.ά. 2020α, 356.

²⁹² Shydlovsky κ.ά. 2019, 96-97.

²⁹³ Pidoplichko, 1976.

²⁹⁴ Gladkych κ.ά. 1984, 167.

των βαθών όπου βρεθηκαν τα πολιτισμικά κατάλοιπα.²⁹⁵ Ακόμη, νεότερες μελέτες της στρωματογραφίας του καταλύματος, φαίνεται να καταρρίπτουν την άποψη του Pidoplichko²⁹⁶ σχετικά με την ύπαρξη διάβρωσης στο κατάλυμα.²⁹⁷

Σχολιασμός καταλυμάτων

Όπως αναφέρθηκε ήδη, τα καταλύματα στον οικισμό είναι 4 σε αριθμό και έχουν κατασκευαστεί από οστά μαμούθ. Αν και όλα τα καταλύματα φέρουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, εντούτοις φαίνεται ότι για την κατασκευή τους επενδύθηκε μεγάλος κόπος εργασίας, όπως αποδεικνύεται από το μεγάλο βάρος οστών που φέρουν οι κατασκευές, το οποίο κυμαίνεται από 15-21.000 κιλά με την διάρκεια κατασκευής τους να κυμαίνεται από 4,6 έως 5,2 μέρες. Σε αντίστοιχα παραδείγματα από τις θέσεις Mezin και Dobranichevka, τα καταλύματα φθάνουν μέχρι 1000 κιλά και θα χρειάζονταν λίγο παραπάνω από μισή μέρα για την κατασκευή τους.²⁹⁸ Επίσης, η προσθήκη αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών σε κάποια από τα καταλύματα του Mezhyrich θα πρέπει να επιβάρυναν επιπλέον την εργασία των κατοίκων.²⁹⁹

Όσον αφορά στο συγχρονισμό των καταλυμάτων, σε παλαιότερες δημοσιεύσεις είχε προταθεί ότι δείκτης της ταυτόχρονης δημιουργίας και λειτουργίας τους αποτελεί το γεγονός ότι κατασκευάστηκαν από τα ίδια άτομα μαμούθ καθώς και ότι φέρουν όμοια στοιχεία στην κατασκευή τους.³⁰⁰

Ο εποχικός χαρακτήρας των κατασκευών αυτών έχει προταθεί από νεότερες μελέτες στην περιοχή ανάμεσα στα καταλύματα, όπου το πολιτισμικό στρώμα χαρακτηρίζεται από ασυνέχεια και αποσπασματικά σύνολα πολιτισμικών καταλοίπων.³⁰¹ Η έλλειψη συνέχειας στο κεντρικό αυτό τμήμα του οικισμού, θεωρείται ότι είναι αποτέλεσμα της απουσίας δραστηριοτήτων εκτός των καταλυμάτων, λόγω των Χειμερινών συνθηκών που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια της εγκατάστασης.³⁰²

---

²⁹⁵ Sergin 2013, 13-14.

²⁹⁶ Pidoplichko 1976, 129.

²⁹⁷ Sergin 2013, 8.

²⁹⁸ Gladkych κ.ά. 1984, 167-169.

²⁹⁹ Gladkych κ.ά. 1984, 169.

³⁰⁰ Pidoplichko 1976. Soffer 1985.

³⁰¹ Soffer κ.α. 1997, 57.

³⁰² Soffer κ.α. 1997, 61.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τον χαρακτήρα του καταλύματος Νο 4 προκύπτει από την δομή και τα εσωτερικά στοιχεία του. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο τρόπος κατασκευής του διέπεται από στοιχεία συμμετρίας και ρυθμικότητας, τα οποία όμως δεν φέρουν καμία πρακτική χρησιμότητα ως προς τη δομή του.³⁰³ Η ύπαρξη αυτών των στοιχείων θα πρέπει να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα της αισθητικής του δημιουργού.³⁰⁴ Επιπλέον τα διαφορετικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική του ενδεχομένως να συνδέονται με εξειδικευμένες περιοχές του οικισμού, π.χ. το τμήμα στο οποίο έχουν τοποθετηθεί τα μακρά οστά στον άξονα Β-Ν είναι απέναντι από περιοχές κατεργασίας λίθου και οστού.³⁰⁵ Ωστόσο δεν θα πρέπει να αποκλειστεί και η ενδεχόμενη λατρευτική σημασία του καταλύματος και ιδιαίτερα από τη στιγμή που δεν έχουν ανακαλυφθεί αμιγώς λατρευτικοί χώροι σε ανοικτές παλαιολιθικές θέσεις.³⁰⁶ Επιπλέον η εύρεση μουσικών οργάνων όπως π.χ. σε κατάλυμα από το Μεζίν, θεωρείται ότι αντανακλά έναν ιδιαίτερο τρόπο χρήσης αυτών των κατασκευών.³⁰⁷ Τέλος, η τοποθέτηση του καταλύματος πάνω στους άξονες Β-Ν και Α-Δ φαίνεται να μην είναι τυχαία, αλλά υποδεικνύει τη γνώση των σημείων του ορίζοντα ήδη από την Παλαιολιθική εποχή, η οποία θα πρέπει να ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση του παλαιολιθικού ανθρώπου, ενώ υποστηρίζεται ότι ο αριθμός 4 είχε κάποια συμβολική σημασία για τις ομάδες αυτές.³⁰⁸

Εντός του καταλύματος Νο 4 ανασκάφηκαν 2 αδιατάρακτα στρώματα με πολιτισμικά κατάλοιπα. Το πρώτο βρίσκεται σε βάθος 3,99 έως 4,03 μ. ενώ το δεύτερο σε 4,06 έως 4,11 μ.³⁰⁹ Στο κατώτερο στρώμα φαίνεται να έχουν σκαφθεί τα θεμέλια του καταλύματος, ενώ το ανώτερο στρώμα θα πρέπει να σχηματίστηκε ύστερα από κάποιο διάστημα, όπως φαίνεται από το ενδιάμεσο κενό στρώμα.³¹⁰ Η ύπαρξη των παραπάνω στρωμάτων αποδεικνύει ότι το κατάλυμα χρησιμοποιήθηκε από ομάδες ανθρώπων που κινούνταν συνεχώς και επέστρεφαν ανά περιόδους στο συγκεκριμένο σημείο.³¹¹ Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο του εσωτερικού τμήματος είναι η διάκριση περιοχών για την πραγματοποίηση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων

---

³⁰³ Gladkych 1999, 32.

³⁰⁴ Gladkych 1996, 44.

³⁰⁵ Gladkych 1999, 32.

³⁰⁶ Gladkych 1999, 32.

³⁰⁷ Gladkych 1996, 44.

³⁰⁸ Gladkych 1996, 44.

³⁰⁹ Soffer κ.ά. 1997, 59-60.

³¹⁰ Shydlovsky κ.ά. 2019, 101.

³¹¹ Soffer κ.ά. 1997, 61.

σχετικών με την κατεργασία λίθων (ΝΑ τμήμα) και δερμάτων (ΝΔ τμήμα).³¹² Το γεγονός ότι αυτές οι δραστηριότητες συνέβαιναν εντός του καταλύματος αποτελεί ένδειξη ότι πρόκειται για χειμερινή εγκατάσταση, η οποία απέκλειε τέτοιου είδους εργασίες στον εξωτερικό χώρο.³¹³ Η άποψη αυτή ενισχύεται από την ανεύρεση εντός του καταλύματος καταλοίπων ζώων με γούνα.³¹⁴

Η εξειδίκευση περιοχών εργασίας αποτελεί χαρακτηριστικό ολόκληρου του οικισμού, όπως αποδεικνύεται από τα διαφορετικά ποσοστά λίθου και οστού ανά περιοχή.³¹⁵ Για παράδειγμα οι περιοχές όπου τοποθετούνταν τα απορρίμματά τους συναντώνται κατά κύριο λόγο στα νότια των καταλυμάτων.³¹⁶ Ωστόσο, επειδή δεν είναι γνωστό ακόμα που τοποθετούνται οι είσοδοι τους, δεν είναι ξεκάθαρο αν αυτές οι περιοχές είχαν αυτό το ρόλο ή εάν η τοποθέτηση των απορριμμάτων στο σημείο αυτό αποτελούσε πολιτισμική επιλογή.³¹⁷ Οι λάκκοι που βρέθηκαν στον οικισμό έχει προταθεί ότι χωρίζονται σε 3 κατηγορίες: για την αποθήκευση κρέατος, για την αποθήκευση οστών και για απορρίματα. Η ανεύρεση των παραπάνω λάκκων δίπλα σε κάθε κατάλυμα και όχι στο κέντρο του οικισμού, αποδεικνύει ενδεχομένως ότι τα καταλύματα αυτά ήταν αυτόνομα ως προς συγκεκριμένες δραστηριότητες.³¹⁸ Γενικά, ο οικισμός στο Mezhyrich θεωρείται ότι έχει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, ενδεχομένως με συμβολικές προεκτάσεις, κυρίως λόγω της ύπαρξης καταλυμάτων με σύνθετη αρχιτεκτονική.³¹⁹ Οι περιοδικές επιστροφές στον οικισμό, που έχουν προταθεί, ενδεχομένως να συνδέονται με τη δημιουργία ανάμνησης των ανθρώπων για τη θέση, καθώς και με εποχικές ανάγκες.³²⁰

---

³¹² Shydlovsky κ.ά. 2020β, 247.

³¹³ Shydlovsky κ.ά. 2020β, 247.

³¹⁴ Shydlovsky κ.ά. 2020β, 247.

³¹⁵ Shydlovsky κ.ά. 2016, 210.

³¹⁶ Soffer κ.ά. 1997, 58.

³¹⁷ Soffer κ.ά. 1997, 58.

³¹⁸ Soffer 1985.

³¹⁹ Gladkych κ.ά. 1984, 169.

³²⁰ Soffer κ.ά. 1997, 61.

Gontsy

Η θέση βρίσκεται στην Ουκρανία, κοντά στον ποταμό Udai (Ουντάι) (στη μέση της λεκάνης του ποταμού Dnieper) στην περιοχή Poltava. Η ανακάλυψη της θέσης έγινε το 1871 από τον Κυγιακον, και παρόλο που υπήρξαν κάποιες διακοπές, η ανασκαφή της συνεχίζει μέχρι και σήμερα.³²¹ Το ακρωτήριο πάνω στο οποίο βρίσκεται ο οικισμός έχει έκταση 50μ. x 30 μ., ενώ από τα Ανατολικά και Δυτικά το περιβάλλουν δύο χαράδρες.³²² Τομές που έχουν πραγματοποιηθεί στη θέση έχουν αποκαλύψει ότι πρόκειται για έναν οικισμό με παραπάνω από μία εγκαταστάσεις και έχουν αναγνωρισθεί 2 πολιτισμικά στρώματα, εκ των οποίων το κατώτερο είναι πιο πλούσιο σε ευρήματα περιλαμβανομένων και των καταλυμάτων από οστά μαμούθ.³²³ Το συγκεκριμένο στρώμα είναι το βασικό στρώμα εγκατάστασης και φαίνεται να είναι σύγχρονο σε ολόκληρη την έκταση του.³²⁴ Με βάση δείγματα C¹⁴ που έχουν ληφθεί από οστά του οικισμού, η θέση έχει χρονολογηθεί ανάμεσα στις 14,670 14,120 χρ.π.σ. (18,370 – 17,107 (βαθμονομημένες χρονολογήσεις)).³²⁵

Οι κατασκευές

Ήδη από τις ανασκαφές του 1935 είχε προταθεί από τον Gorodtsov η άποψη περί της ύπαρξης καταλυμάτων από οστά μαμούθ.³²⁶ Πλέον, από το 1871 έως σήμερα, έχουν ανασκαφεί 7 οστέινες κατασκευές, συμπεριλαμβανομένων 5 μεγάλων καλυβών από οστά, και μίας μικρότερης.³²⁷

Τα καταλύματα είναι τοποθετημένα πάνω στο ακρωτήριο σε διάταξη Β-Ν.³²⁸ Η αρχιτεκτονική δομή τους φαίνεται να είναι ίδια σε όλες αυτές τις κατασκευές,³²⁹ με εξαίρεση το κατάλυμα Νο 2 (πίν. 16): έχουν κυκλικό ή ελλειψοειδές σχήμα και η περίμετρός τους κυμαίνεται από 4 έως 8 μ. Είναι θεμελιωμένα πάνω σε βάσεις από κρανία μαμούθ, τα οποία θάβονταν στο χώμα και στήριζαν τους ανώτερους τοίχους της κατασκευής, οι οποίοι σχηματίζονταν από τα μεγαλύτερα οστά μαμούθ (εικ. 41,

³²¹ Brussov 1940. Levitski 1947. Sergin 1981. Iakovleva κ.α. 2018, 43.

³²² Iakovleva κ.ά. 2018, 46.

³²³ Iakovleva κ.ά. 2010, 152-153.

³²⁴ Iakovleva και Djindjian 2005, 201.

³²⁵ Iakovleva κ.α. 2018, 47.

³²⁶ Brussov 1940, 90.

³²⁷ Iakovleva κ.ά. 2018, 49.

³²⁸ Iakovleva και Djindjian 2018, 87.

³²⁹ Iakovleva και Djindjian 2018, 91-93.

43, 44, 45, 46, 48). Επιπλέον έχει παρατηρηθεί η επεξεργασία των οστών ώστε να συνδέονται μεταξύ τους, με τη δημιουργία οπών, όπως αυτές είναι εμφανείς σε χαυλιόδοντες και άλλα οστά. Σε επόμενο στάδιο οι τοίχοι καλύπτονταν με λάσπη που εξαγόταν από τους λάκκους με σκοπό την μόνωση και προστασία των καλυβών.³³⁰ Τα καταλύματα αυτά φέρουν εσωτερικά εστία και περιβάλλονται από λάκκους, στους οποίους εντοπίστηκαν διάφορα οστέινα και λίθινα αντικείμενα καθώς και ίχνη ώχρας.³³¹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο πέλεκυς από κέρατο ταράνδου και το οστό λεκάνης με ίχνη ώχρας από το 2^ο κατάλυμα.³³²

Ιδιαίτερα δομικά στοιχεία παρατηρούνται σχεδόν σε όλα τα καταλύματα. Το 2ο κατάλυμα αποτελεί μία ιδιαίτερα μικρών διαστάσεων ελλειψοειδή καλύβα 3μ. × 1,8 μ., η οποία αποτελεί το μόνο κατάλυμα αυτού του τύπου με τόσο μικρές διαστάσεις, μέσα στην ομάδα Mezinian (εικ. 42).³³³ Το 3^ο κατάλυμα χαρακτηρίζεται από την παρουσία μεγάλου αριθμού χαυλιόδοντων μαμούθ και οστών ωμοπλάτης, και από μειωμένο αριθμό οστών πυέλου, ενώ στο 4^ο κατάλυμα τα κρανία τοποθετούνται με το μπροστινό σημείο της άνω γνάθου προς τα πάνω³³⁴ και δεν παρατηρείται κάποια επεξεργασία στα υπόλοιπα οστά.³³⁵ Στο κατάλυμα Νο 5 ο νότιος τοίχος σχηματίζεται σε μορφή ζιγκ-ζαγκ (εικ. 47), με την τοποθέτηση 5 κάτω γνάθων, η μία δίπλα στην άλλη.³³⁶ Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και το σύνολο από το εσωτερικό του συγκεκριμένου καταλύματος, το οποίο μεταξύ άλλων φέρει 2 μεγάλα κρανία μαμούθ αλλά και θραύσματα κρανίων, τα οποία ενδεχομένως να χρησίμευαν για την κατασκευή κάποιου είδους στύλου στο κέντρο της καλύβας.³³⁷

Αποκατάσταση

Με βάση την εικόνα που δίνουν τα παραπάνω σύνολα οστών έχουν προταθεί κάποιες απόψεις σχετικά με την αποκατάσταση τους. Αρχικά είχε προταθεί ότι τα καταλύματα αποτελούνταν από οστέινους θόλους με μεγάλες εισόδους, ωστόσο μία τέτοια πρόταση θεωρήθηκε μη ρεαλιστική, καθώς ένας οστέινος θόλος θα είχε

³³⁰ Iakovleva και Djindjian 2018, 90.

³³¹ Iakovleva και Djindjian 2005, 201-204.

³³² Iakovleva και Djindjian 2018, 91.

³³³ Iakovleva και Djindjian 2018, 91.

³³⁴ Όπως έχει αναφερθεί, βασικός τρόπος τοποθέτησης των κρανίων είναι με το συγκεκριμένο σημείο προς τα κάτω και συνήθως θαμμένο στο χώμα.

³³⁵ Iakovleva και Djindjian 2018, 91.

³³⁶ Iakovleva και Djindjian 2018, 91.

³³⁷ Iakovleva και Djindjian 2018, 92.

μεγάλο βάρος και δεν θα μπορούσε να συγκρατηθεί από ξύλινες ή οστέινες δοκούς, ενώ μία μεγάλη είσοδος δεν θα ήταν το ιδανικότερο στοιχείο σε περιοχές παγετώδους κλίματος. Μία δεύτερη άποψη προτείνει την τοποθέτηση των οστών σε σχήμα φωλιάς και την κάλυψη τους με δέρματα ταράνδου, τα οποία θα συγκρατώνται στο δάπεδο από κέρατα του ίδιου ζώου. Η τρίτη θεωρία περιγράφει τη δόμηση μίας ορθογώνιας κατασκευής, με τη χρήση χαυλιόδοντων στην οροφή και τη χρήση κεράτων ταράνδου για τη συγκράτηση δερμάτων που κάλυπταν ολόκληρο το κατάλυμα, οι τοίχοι του σταθεροποιούνταν χάρη στην επένδυση τους με λάσπη. Οι δύο τελευταίες αποκαταστάσεις βασίζονται κατά κύριο λόγο στην ανεύρεση μεγάλου αριθμού χαυλιόδοντων και κεράτων ταράνδου σε αυτά τα καταλύματα.³³⁸

Σχολιασμός καταλυμάτων

Όπως έχει αναφερθεί, στον οικισμό έχουν ανασκαφεί 6 καταλύματα από οστά μαμούθ, τα οποία συνδέονται με άλλες εγκαταστάσεις, όπως εστίες και λάκκοι. Μικρο-στρωματογραφικές μελέτες που έχουν γίνει σε αυτά τα σύνολα έχουν αποδείξει το συγχρονισμό τουλάχιστον τεσσάρων από αυτά, τα οποία τοποθετούνται στο βόρειο τμήμα του οικισμού.³³⁹

Οι καλύβες από οστά μαμούθ θεωρείται ότι αποτελούν την πρώτη αναμφίβολη ένδειξη περί ανάπτυξης της αρχιτεκτονικής στην ιστορία του ανθρώπου.³⁴⁰ Τη συμβολική διάσταση των κατασκευών αυτών ενδεχομένως υποδεικνύει το κατάλυμα Νο 2, στο οποίο έχουν διακριθεί εγχάρακτες γραμμές ως κόσμηση των χαυλιόδοντων που το απαρτίζουν, καθώς και ίχνη ώχρας.³⁴¹ Επιπλέον η παρουσία δίπλα σε αυτό το σύνολο μίας εστίας με σημαντική ποσότητα ώχρας ενισχύει περαιτέρω αυτή τη θεωρία.³⁴²

Η πολλαπλή εγκατάσταση της θέσης φαίνεται να είχε γίνει αντιληπτή ήδη από τις πρώτες μελέτες της στρωματογραφίας της.³⁴³ Αποδεικνύεται από νεότερες έρευνες ότι το βασικό σύνολο πολιτισμικών καταλοίπων συναντάται στο κατώτερο στρώμα,

³³⁸ Iakovleva και Djindjian 2018, 90.

³³⁹ Iakovleva 2016, 213.

³⁴⁰ Iakovleva και Djindjian 2018, 54-55.

³⁴¹ Iakovleva 2009, 490.

³⁴² Iakovleva 2009, 490.

³⁴³ Brussov 1940, 91.

με το ανώτερο να φέρει ελάχιστες ενδείξεις για την ύπαρξη ανάλογων ευρημάτων.³⁴⁴ Ο εντοπισμός των 2 στρωμάτων αποδεικνύει διπλή εγκατάσταση στη θέση μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα (λιγότερο από 500 χρ.).³⁴⁵ Κατά την πρώτη φάση εγκατάστασης οι άνθρωποι εκμεταλλεύθηκαν το φυσικό σύνολο οστών μαμούθ και κατασκεύασαν τα καταλύματα.³⁴⁶ Η εγκατάσταση τους είχε διάρκεια από τις αρχές της Άνοιξης μέχρι και τα τέλη του Χειμώνα.³⁴⁷ Ο τάρανδος και οι μαρμότες κυνηγήθηκαν κατά τη διάρκεια της Άνοιξης, του Καλοκαιριού και του Φθινοπώρου ενώ άλλα ζώα με γούνα κυνηγήθηκαν κυρίως τον Χειμώνα,³⁴⁸ υποδηλώνοντας την πλήρη κάλυψη των αναγκών της ομάδας, καθ'όλη τη διάρκεια του έτους.³⁴⁹ Η δεύτερη φάση εγκατάστασης αποτελούσε ένα απλό πέρασμα των ανθρώπων κατά τη διάρκεια του οποίου ο οικισμός είχε ήδη ταφεί, ξεχωρίζαν μόνο τμήματα οστών από τα καταλύματα, ενώ ανάμεσα τους, και πάνω από τις παλαιότερες εστίες, δημιουργήθηκαν νέες.³⁵⁰

Λόγω της πλήρους ανασκαφής της θέσης, αποτελεί ένα βασικό σημείο και για τη μελέτη άλλων οικισμών, οι οποίοι ανήκουν στον πολιτισμό Mezinian.³⁵¹

---

³⁴⁴ Iakovleva και Djindjian 2005, 200.

³⁴⁵ Iakovleva και Djindjian 2005, 200.

³⁴⁶ Iakovleva κ.ά. 2018, 49.

³⁴⁷ Iakovleva κ.ά. 2018, 49.

³⁴⁸ Iakovleva κ.ά. 2018, 49.

³⁴⁹ Iakovleva 2009, 489.

³⁵⁰ Iakovleva κ.ά. 2018, 49.

³⁵¹ Iakovleva κ.ά. 2012, 89.

Yudinovo

Η θέση βρίσκεται στο ομώνυμο χωριό της περιοχής Bryansk στη Ρωσία και συγκεκριμένα στη δεξιά πλευρά του ποταμού Sudost, ο οποίος αποτελεί παραπόταμο του Desna.³⁵² Στη βιβλιογραφία η ανακάλυψη της θέσης συνηθίζεται να αποδίδεται στον Polikarpovich,³⁵³ ωστόσο ο ίδιος στις πρώτες δημοσιεύσεις του σχετικά με τη θέση, αναφέρει ότι ανακαλύφθηκε πρώτα από ένα δάσκαλο της περιοχής, τον Zaitsev.³⁵⁴ Ως προς την αποκατάσταση του οικισμού σημαντικά προβλήματα προέκυψαν λόγω μη σωστής καταγραφής των πολιτισμικών αντικειμένων από τις πρώτες ανασκαφές, οι οποίες επικεντρώθηκαν κυρίως στην περιγραφή των οστέινων καταλυμάτων.³⁵⁵ Επίσης σημαντικό εμπόδιο αποτέλεσε η δυσκολία συσχέτισης των καννάβων του ανασκαφικού χώρου ανάμεσα στις ανασκαφές του 1980, 1990 και του 2000.³⁵⁶ Σημαντικός παράγοντας ως προς την επίλυση των παραπάνω προβλημάτων είναι τα σχέδια και οι παρατηρήσεις πεδίου που διασώζονται από τους περισσότερους ερευνητές της θέσης.³⁵⁷

Η μελέτη της στρωματογραφίας απέδειξε την ύπαρξη 2 πολιτισμικών στρωμάτων, τα οποία φέρουν ίδια λιθοτεχνία και χωρίζονται από κενό στρώμα.³⁵⁸ Το κατώτερο στρώμα αποτελεί το βασικό στρώμα εγκατάστασης και συναντάται σε βάθος 2,20-2,50 μ. στο Νότιο τομέα της θέσης και σε βάθος 2,45-2,60 μ. / 2,60-2,95 μ. στο Δυτικό τομέα, με το πάχος του να κυμαίνεται από 0,05 έως 0,3 μ.³⁵⁹ Στο στρώμα αυτό έχουν ανευρεθεί κατάλοιπα ώχρας, άνθρακα, οστών και λίθου, καθώς και μεγάλα σύνολα οστών μαμούθ.³⁶⁰ Τα ευρήματα φαίνεται να μειώνονται προς το ανώτερο τμήμα του στρώματος.³⁶¹

Το ανώτερο πολιτισμικό στρώμα βρίσκεται σε βάθος 2,25–2,50 μ. στο Δυτικό τομέα του οικισμού και σε βάθος 1,95–2,10 μ. στο Νότιο τομέα και έχει μικρότερο πάχος, από 0,1 μ. έως 0,25 μ. Δεν φέρει ίχνη διάβρωσης γεγονός που αποκλείει οποιαδήποτε μετατόπιση των πολιτισμικών αντικειμένων προς το κατώτερο

---

³⁵² Popova 2014, 335-336.

³⁵³ Abramova 1995.

³⁵⁴ Polikarpovich 1968, 140.

³⁵⁵ Khlopachev 2018, 98.

³⁵⁶ Khlopachev 2018, 98.

³⁵⁷ Khlopachev 2018, 98-99.

³⁵⁸ Khlopachev και Gribchenko 2012, 137.

³⁵⁹ Khlopachev και Gribchenko 2012, 140.

³⁶⁰ Khlopachev and Gribchenko 2012, 140.

³⁶¹ Grigorieva 1995, 5.

στρώμα. Στο ανώτερο στρώμα συναντώνται επίσης κατάλοιπα πανίδας, λίθων, άνθρακα και οστού.³⁶²

Η χρονική διαφορά των 2 στρωμάτων προκύπτει τόσο από τις ραδιοχρονολογήσεις που έχουν ληφθεί όσο και από το αρχείο χλωρίδας. Στο ανώτερο στρώμα οι ραδιοχρονολογήσεις που έχουν ληφθεί δίνουν τις τιμές 12,200 ± 200 χρ.π.σ., 12,350 ± 80 χρ.π.σ., 12,500 ± 95 χρ.π.σ. ενώ στο κατώτερο οι τιμές ραδιοχρονολόγησης είναι 13,980 ± 180 χρ.π.σ., 14,010 ± 230 χρ.π.σ., 14,480 ± 80 χρ.π.σ.,³⁶³ και 14,870 ± 150 χρ.π.σ. (16,900 ± 912 χρ.π.σ. (βαθμονομημένη χρονολόγηση)),³⁶⁴ αποδεικνύοντας την παλαιότερη σύσταση του.³⁶⁵ Η βασική διαφορά στο αρχείο χλωρίδας των 2 στρωμάτων σχετίζεται με την ύπαρξη δενδρικής βλάστησης, η οποία εμφανίζεται στο κατώτερο στρώμα, ενώ απουσιάζει από το ανώτερο.³⁶⁶

Οι κατασκευές

Ο συνολικός αριθμός των καταλυμάτων, κατασκευασμένων εξ ολοκλήρου από οστά μαμούθ, στον οικισμό είναι 5 (πίν. 17 και εικ. 49).³⁶⁷ Οι κατασκευές αυτές έχουν ελλειψοειδές [καταλύματα Νο 1-2 (εικ. 50-52)] ή κυκλικό [καταλύματα Νο 3-4-5 (εικ. 53-54)] σχήμα, ενώ η βάση τους σχηματίζεται από την τοποθέτηση κρανίων.³⁶⁸ Όσον αφορά στην ανωδομή των καταλυμάτων, αυτή σχηματίζεται με την τοποθέτηση μακρών οστών, οστών πλευρών, χαυλιόδοντων, οστών σπονδυλικής στήλης, πολλές φορές σε ανατομική σύνδεση, οστών πυέλου, καθώς και οστών ωμοπλάτης τα οποία φέρουν τεχνητές οπές (εικ. 55).³⁶⁹

Εντός των καταλυμάτων έχουν αποκαλυφθεί ποικίλλα ευρήματα. Συγκεκριμένα εστία έχει βρεθεί στο ΝΔ τμήμα του καταλύματος Νο 1, η οποία φέρει κατάλοιπα καμένου οστού.³⁷⁰ Ακόμη, έχουν εντοπισθεί 20 κρανία, τα οποία

³⁶² Khlopachev και Gribchenko 2012, 140.

³⁶³ Khlopachev και Gribchenko 2012, 142.

³⁶⁴ Dolukhanov κ.α. 2001, 704.

³⁶⁵ Khlopachev και Gribchenko 2012, 142.

³⁶⁶ Khlopachev και Gribchenko 2012, 142.

³⁶⁷ Sergin 1974, 237. Abramova 1987, 74-75. Sergin 2008, 187. Khlopachev και Sablin 2009, 109-113. Sablin 2019, 113.

³⁶⁸ Polikarpovich 1968, 155. Sergin 1974, 239.

³⁶⁹ Sergin 1974, 237. Sergin 2008, 187, 194. Khlopachev και Sablin 2014, 199.

³⁷⁰ Sergin 1974, 239-240.

θεωρούνται τμήμα της κατασκευής που έχει καταρρεύσει,³⁷¹ καθώς και κρανία και κάτω γνάθος αρκτικής αλεπούς.³⁷² Εσωτερικές οπές, οι οποίες έχουν παρατηρηθεί στο δάπεδο κοντά στους τοίχους, έχουν ερμηνευθεί ως βάσεις στηριγμάτων για την συγκράτηση των κρανίων του οστέινου δακτυλίου.³⁷³ Εστία εντοπίζεται και στο Δυτικό τμήμα του καταλύματος Νο 2. Από τον Polikarpovich προτάθηκε η διάκριση του εσωτερικού χώρου του καταλύματος σε τομείς με την προσθήκη χαμηλών τοίχων, κατασκευασμένων από οστά μαμούθ.³⁷⁴

Σχολιασμός καταλυμάτων

Οι κατασκευές από οστά μαμούθ έχουν ερμηνευθεί ως καταλύματα των κατοίκων της θέσης.³⁷⁵ Χαρακτηριστικό είναι ότι σε αντίθεση με άλλους οικισμούς όπου παρόμοια σύνολα οστών θεωρήθηκαν οικιστικά απορρίμματα, στο Yudinovo ήδη από την ανασκαφή του συνόλου Νο 1, είχε υποστηριχθεί η άποψη ότι πρόκειται για κατάλυμα.³⁷⁶ Ο οικιστικός χαρακτήρας προκύπτει μέσα από την συνολική οργάνωση των κτισμάτων και συγκεκριμένα από τον τρόπο τοποθέτησης των οστών και τη μέριμνα για στήριξη των κρανίων βάσης, ώστε να σταθεροποιηθεί περαιτέρω η κατασκευή.³⁷⁷ Επιπλέον, εσωτερικά στοιχεία, όπως η εστία από το κατάλυμα Νο 1, θεωρείται ότι ενισχύουν περαιτέρω την παραπάνω άποψη.³⁷⁸ Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι επίσης και η προμελέτη του κτίσματος, πριν την κατασκευή του, η οποία μαρτυράται από την επανάληψη και ρυθμικότητα στη θέση συγκεκριμένων οστών, όπως τα κρανία της βάσης.³⁷⁹

Περαιτέρω πληροφορίες για αυτά τα καταλύματα προκύπτουν από τα επιμέρους στοιχεία που φέρει κάθε ένα από αυτά. Συγκεκριμένα παρατηρείται μία ιδιαιτερότητα ως προς την αποκατάσταση του σχήματος του καταλύματος Νο 1, στο οποίο, σε αντίθεση με ανάλογες κατασκευές άλλων θέσεων, δεν παρατηρείται η ομοιόμορφη διανομή των οστών του δακτυλίου της βάσης, παρά μόνο στο Βόρειο

---

³⁷¹ Sergin 1974, 238.

³⁷² Abramova 1987, 74-75.

³⁷³ Polikarpovich 1968, 153.

³⁷⁴ Polikarpovich 1968, 153-155.

³⁷⁵ Polikarpovich 1968, 154. Grigorieva 1995, 8.

³⁷⁶ Sergin 1974, 236.

³⁷⁷ Polikarpovich 1968, 154.

³⁷⁸ Polikarpovich 1968, 155.

³⁷⁹ Polikarpovich 1968, 153.

τμήμα του.³⁸⁰ Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί και η ύπαρξη λωρίδας δίπλα από το κατάλυμα Νο 1, κενής από πολιτισμικό υλικό. Το στοιχείο αυτό δεν θεωρείται τυχαίο αλλά αποτελεί ένδειξη της ενίσχυσης του εξωτερικού τμήματος των τοίχων με χώμα.³⁸¹

Το σύνολο στάχτης που παρατηρήθηκε στα Νότια του καταλύματος Νο 5 θεωρείται ένας σημαντικός παράγοντας για την μελέτη του συγχρονισμού του συγκεκριμένου στοιχείου με το κατάλυμα και τον λάκκο στα ΝΑ του. Συγκεκριμένα το σύνολο στάχτης φαίνεται να εισχωρεί κάτω από τα κρανία της βάσης του καταλύματος γεγονός το οποίο υποδεικνύει την ύπαρξή του ήδη πριν την κατασκευή της καλύβας.³⁸² Η ανεύρεση στρώματος χώματος, κενού από πολιτισμικά κατάλοιπα, κάτω από τη βάση του καταλύματος, ενδεχομένως αποτελεί απόδειξη της προετοιμασίας του δαπέδου του. Ο λάκκος δίπλα από την κατασκευή θα πρέπει να χρησίμευε για την εξαγωγή λάσπης με σκοπό την παραπάνω προετοιμασία.³⁸³

Τα οστά με τεχνητές οπές συναντώνται κυρίως στη βάση και στο μεσαίο τμήμα των καταλυμάτων και έχουν θεωρηθεί ότι χρησίμευαν για τη στήριξη του σκελετού. Συγκεκριμένα στις οπές από οστά των άκρων και της ωμοπλάτης τοποθετούνταν ξύλινες ή οστέινες σφήνες για την συγκράτηση της κατασκευής, ενώ στα κρανία της βάσης οι οπές που παρατηρούνται θα πρέπει να εξυπηρετούσαν την στερέωση δοκών.³⁸⁴

Ως προς τη μελέτη συγχρονισμού των καταλυμάτων προκύπτουν αρκετές δυσκολίες. Η απώλεια ζωοαρχαιολογικού υλικού από τη θέση έχει ως συνέπεια να μην μπορεί να γίνει συγκριτική μελέτη στα οστά των καταλυμάτων ώστε να διαλευκανθεί κατά πόσον προέρχονται από τα ίδια άτομα μαμούθ. Επιπλέον η θέση όλων των καταλυμάτων στο ίδιο πολιτισμικό στρώμα και η απώλεια οποιασδήποτε διαφοράς στο αρχείο της λιθοτεχνίας τους αποτελεί άλλο ένα εμπόδιο στη μελέτη της ακριβούς περιόδου κατασκευής και κατοίκησης των κατασκευών αυτών.³⁸⁵ Ωστόσο, κάποιες συγκριτικές παρατηρήσεις έχουν δείξει την ύπαρξη ομοιοτήτων ανάμεσα σε κάποια καταλύματα. Συγκεκριμένα το ΝΑ τμήμα του καταλύματος Νο 5 θεωρείται

---

³⁸⁰ Sergin 1974, 238.

³⁸¹ Polikarpovich 1968, 153-154.

³⁸² Khlopachev 2018, 104.

³⁸³ Khlopachev 2018, 105.

³⁸⁴ Polikarpovich 1968, 155.

³⁸⁵ Abramova 1993, 94.

ότι έχει την ίδια διάταξη στα οστά, με εκείνα της βάσης του καταλύματος Νο 3.³⁸⁶ Ανάλογη ομοιότητα ως προς την τοποθέτηση των οστών παρατηρείται ανάμεσα στα καταλύματα Νο 2 και Νο 4.³⁸⁷ Παρόλα αυτά, η λεπτομερής ανασκαφή ολόκληρου του οικισμού θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη από τη στιγμή μάλιστα που έχει προταθεί ότι η ταυτόχρονη κατασκευή αυτών των καταλυμάτων, τα οποία απαιτούν μεγάλο μόχθο εργασίας όπως προκύπτει από το βάρος και τη δομή τους, θα ήταν αρκετά δύσκολη.³⁸⁸

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, τα καταλύματα στον οικισμό έχουν κυκλικό ή ελλειψοειδές σχήμα. Με βάση αυτό το δεδομένο ο Polikarpovich προσπάθησε να ερμηνεύσει αυτή την επιλογή των κατοίκων. Στο πλαίσιο αυτό θεώρησε ότι το συγκεκριμένο σχήμα αποτελεί έμπνευση από τους ελλειψοειδείς ή κυκλικούς λάκκους που χρησιμοποιούσε συχνά ο άνθρωπος ως καταλύματα σε ανοικτές θέσεις.³⁸⁹ Άλλες θεωρίες που προτείνει σχετίζονται με πρακτικούς λόγους: μία κυκλική κατασκευή μπορεί να θερμανθεί καλύτερα από μία εσωτερική εστία και φαίνεται να ήταν πιο εύκολο να κατασκευαστεί, σε σχέση με μία ορθογώνια, η οποία θα χρειαζόταν την προσθήκη περαιτέρω στηριγμάτων.³⁹⁰ Ως προς το υλικό κατασκευής τους, ο ίδιος ερευνητής είχε θεωρήσει ότι η επιλογή του οστού για την κατασκευή αυτών των καλύβων σχετίζεται με την απουσία ξυλείας στην περιοχή.³⁹¹ Ωστόσο η άποψη αυτή καταρρίπτεται ως ένα βαθμό από μεταγενέστερες μελέτες γύρης του πολιτισμικού στρώματος, οι οποίες αποδεικνύουν την ύπαρξη, αν και σε μικρό ποσοστό, δενδρικής βλάστησης κοντά στον οικισμό.³⁹²

Ένα ιδιαίτερο σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε σχετίζεται με το ποσοστό αλλοίωσης των οστών των καταλυμάτων, είτε από φυσικούς παράγοντες είτε από την επέμβαση σαρκοφάγων. Το ενδιαφέρον είναι ότι ενώ τα υπόλοιπα οστά του οικισμού φέρουν μεγάλο βαθμό αλλοίωσης, υποδεικνύοντας την μεγάλης διάρκειας έκθεσή τους στην επιφάνεια του εδάφους, τα οστά από τα καταλύματα έχουν αλλοιωθεί σε πολύ μικρότερο βαθμό.³⁹³ Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει στην άποψη περί ταφής των

---

³⁸⁶ Khlopachev 2018, 104.

³⁸⁷ Khlopachev και Sablin 2014, 200.

³⁸⁸ Abramova 1993, 94.

³⁸⁹ Polikarpovich 1968, 155.

³⁹⁰ Polikarpovich 1968, 155-156.

³⁹¹ Polikarpovich 1968, 155.

³⁹² Khlopachev και Gribchenko 2012, 142.

³⁹³ Sablin 2014, 143.

κατασκευών από τους κατοίκους του οικισμού ενδεχομένως στο πλαίσιο τελετουργικής πρακτικής.³⁹⁴

Όλες οι εγκαταστάσεις του οικισμού (καταλύματα, λάκκοι, εστίες, εργαστήρια πυριτόλιθου και οστού) αποτελούν ενδείξεις της προσαρμοστικότητας των ανθρώπων στην περιοχή.³⁹⁵ Η θέση Yudinovo δίνει μία ολοκληρωμένη εικόνα της λειτουργίας των οικισμών κατά τη διάρκεια της τελευταίας εποχής παγετώνων (Valdai), όπου οι άνθρωποι βασιζόνταν κυρίως στο κυνήγι του μαμούθ και κατασκεύαζαν ό,τι ήταν χρήσιμο για την επιβίωση τους στον οικισμό.³⁹⁶ Για παράδειγμα η λιθοτεχνία της θέσης είναι βασισμένη στον πυριτόλιθο, ο οποίος μεταφερόταν, από την περιοχή του ποταμού Desna 70 χλμ. μακριά, εντός του οικισμού στον οποίο συναντώνται όλα τα στάδια επεξεργασίας του (πίν. 6).³⁹⁷

Βασικοί παράγοντες επιλογής της συγκεκριμένης θέσης για την ίδρυση του οικισμού είναι η εγγύτητα της με την κοιλάδα του ποταμού Sudost που προσέλυε ζώα κατάλληλα για θήρευση.³⁹⁸

Επιπλέον πληροφορίες για τον οικισμό και τα καταλύματα προκύπτουν από τη μελέτη της πανίδας. Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα σχετίζεται με την προέλευση των οστών μαμούθ ώστε να κατασκευαστούν τα καταλύματα του οικισμού. Από την μελέτη του συνόλου των οστών μαμούθ προκύπτει ότι τα οστά από ενήλικα θηλυκά άτομα μαμούθ υπερτερούν σε σχέση με τα οστά από νεαρότερα ή νεογνά άτομα. Η παραπάνω εικόνα έρχεται σε αντίθεση με τα δημογραφικά προφίλ από φυσικά σύνολα οστών μαμούθ, όπου συναντώνται όλες οι ηλικιακές ομάδες των ζώων.³⁹⁹ Επιπλέον στον οικισμό εμφανίζονται όλες οι ανατομικές ομάδες, γεγονός το οποίο αποδεικνύει τη σφαγή και χρήση των καταλοίπων των μαμούθ σε αυτόν.⁴⁰⁰ Ακόμη θεωρείται ότι το κυνήγι μαμούθ διευκολύνθηκε λόγω του μικρότερου μεγέθους των συγκεκριμένων ζώων, όπως προκύπτει από τη μελέτη των σκελετικών τους καταλοίπων.⁴⁰¹

---

³⁹⁴ Sablin 2014, 143.

³⁹⁵ Grigorieva 2008, 55.

³⁹⁶ Grigorieva 2008, 56.

³⁹⁷ Grigorieva 2008, 55.

³⁹⁸ Polikarpovich 1968, 149.

³⁹⁹ Sablin 2014, 141-142.

⁴⁰⁰ Khlopachev κ.ά. 2006, 271.

⁴⁰¹ Sablin 2019, 108.

Η εποχή εγκατάστασης των ανθρώπων στον οικισμό του Yudinovo ορίζεται με βάση τα είδη πανίδας που έχουν βρεθεί. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι ο άνθρωπος παρέμενε στη θέση από τον Σεπτέμβριο μέχρι και τον Μάιο ενώ έχει προταθεί ότι αναχωρούσε κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών λόγω της εξάρσης των κουνουπιών στην περιοχή της τούνδρας.⁴⁰² Ο χειμερινός χαρακτήρας της εγκατάστασης μαρτυράται από την παρουσία των σαρκοφάγων ζώων που φέρουν γούνα, των μαμούθ, της μαρμότας κ.ά.⁴⁰³ Η λεπτομερέστερη μελέτη της στρωματογραφίας υπέδειξε την ύπαρξη πολλαπλών επεισοδίων εγκατάστασης που επαναλαμβάνονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα.⁴⁰⁴ Ο μόνιμος αυτός χαρακτήρας του οικισμού φαίνεται και από τους κεντρικούς λάκκους, καθώς το σύνολο στάχτης που έφεραν εντός τους κυμαίνεται από 0,15 έως 0,20 μ.⁴⁰⁵

---

⁴⁰² Khlopachev κ.α. 2012, 78.

⁴⁰³ Khlopachev κ.α. 2012, 72-73.

⁴⁰⁴ Khlopachev 2018, 105.

⁴⁰⁵ Khlopachev 2015, 136.

Suponevo

Η θέση Suponevo ανασκάφηκε δίπλα στο ομώνυμο χωριό στην περιοχή Bryansk της Ρωσίας, πάνω σε ύψωμα στη δεξιά πλευρά του ποταμού Desna,⁴⁰⁶ σε σημείο ιδανικό για την προστασία από τους Βόρειους ανέμους.⁴⁰⁷ Οι δημοσιευμένες τιμές C¹⁴ που ελήφθησαν από οστά και χαυλιόδοντα μαμούθ προσφέρουν τιμές, οι οποίες κυμαίνονται από τις 14,260 ± 120 χιλ.χρ.π.σ. έως τις 13,500 ± 100 χιλ.χρ.π.σ.,⁴⁰⁸ και 13,920 ± 140 (15,700 ± 714 χιλ.χρ.π.σ. (βαθμονομημένη χρονολόγηση)).⁴⁰⁹

Από τις πρώτες μελέτες του οικισμού είχε γίνει αντιληπτή η παρουσία συνόλου οστών με συγκεκριμένο τρόπο ως προς την τοποθέτηση τους και είχε εκφραστεί ήδη η άποψη ότι πρόκειται για κάποιο κατάλυμα.⁴¹⁰

Η κατασκευή

Το σύνολο έχει κυκλικό περίγραμμα και αποτελείται από χαυλιόδοντες, κranία, μακρά οστά, πλευρά και μεμονωμένα μικρότερα οστά από μαμούθ, ενώ στο επίπεδο της βάσης του έχουν βρεθεί οστά άλλων ζώων και κυρίως αλόγου (εικ. 56).⁴¹¹ Τα κranία ορίζουν το περίγραμμα της κατασκευής, ενώ σε ορισμένα σημεία περιβάλλονται από κάτω γνάθους και μακρά οστά σε απόσταση 0,5 μ. από αυτά.⁴¹² Επιπλέον, κάποια από αυτά τα κranία ήταν ανασηκωμένα με τέτοιο τρόπο που προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός στηρίγματος, ενδεχομένως από χόμα. Ακόμη, κranία βρέθηκαν και κατά μήκος του συνόλου (πίν. 18).⁴¹³

Οι χαυλιόδοντες, λόγω του επιμήκους σχήματός τους, διεισδύουν σε όλα τα επίπεδα,⁴¹⁴ ενώ χαρακτηριστική είναι και η ύπαρξη οστών με τεχνητές οπές, ίσως για να 'δένονται' μεταξύ τους, με σκοπό την μεγαλύτερη στήριξη. Ακόμη μερικά από τα οστά του συνόλου θα πρέπει να είχαν το ρόλο βαρών για τη συγκράτηση των δερμάτων που κάλυπταν την κατασκευή (εικ. 57-58).⁴¹⁵

---

⁴⁰⁶ Sergin 2003α, 5.

⁴⁰⁷ Shovkoplyas 1951, 128.

⁴⁰⁸ Iakovleva και Djindjian 2005, 197.

⁴⁰⁹ Dolukhanov κ.α. 2001, 704.

⁴¹⁰ Shovkoplyas 1951, 131-135.

⁴¹¹ Sergin 2003α, 9.

⁴¹² Sergin 2003α, 10-11.

⁴¹³ Sergin 2003α, 11.

⁴¹⁴ Sergin 2003α, 11.

⁴¹⁵ Sergin 2003α, 15.

Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν οστά μικρότερων ζώων, διακοσμητικά αντικείμενα και πυριτόλιθος καθώς και σύνολα ώχρας και άνθρακα. Επιπλέον, εντός του οστέινου κύκλου αποκαλύφθηκε μία εστία καθώς και λάκκοι με αντικείμενα από πυριτόλιθο, κέρατα τράνδου και άλλα οστά ζώων.⁴¹⁶

Στο τελευταίο στάδιο εγκατάστασης φαίνεται ότι το κατάλυμα κάηκε στο Δυτικό τμήμα του. Από την εξέταση των καμένων οστών υποδεικνύεται ότι οι γνάθοι και τα κρανία της βάσης είναι πιθανότερο να ήταν θαμμένα στο έδαφος παρά να καλύπτονταν από χώμα.⁴¹⁷

---

⁴¹⁶ Sergin 2003α, 11-14.

⁴¹⁷ Sergin 2003α, 15.

Dobranichevka

Η ανακάλυψη της θέσης έγινε το 1952 κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης δρόμου στην περιφερειακή περιοχή Yagotin του Κιέβου και συγκεκριμένα στο χωριό Dobranichevka, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα κατασκευής από οστά μαμούθ.⁴¹⁸ Η θέση βρίσκεται πάνω σε ακρωτήριο στην αριστερή πλευρά του ποταμού Tashanka (Τασάνκα) και συγκεκριμένα στο σημείο συμβολής του με το λιβάδι του ποταμού Supoi (Σουπόι) (αριστερός παραπόταμος του Dneiper).⁴¹⁹ Το πολιτισμικό στρώμα βρίσκεται 2-2,5 μ. κάτω από την σημερινή επιφάνεια εδάφους και 16-17 μ. υψηλότερα από την κοιλάδα του ποταμού Supoi.⁴²⁰ Επιπλέον χαρακτηρίζεται από μία κλίση με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, η οποία ανταποκρίνεται στην φυσική κλίση του ακρωτηρίου.⁴²¹ Η θέση με βάση το αρχαιολογικό υλικό τοποθετήθηκε στα τέλη της Μαγδαληνίας περιόδου και χρονολογείται στις $12,700 \pm 200$ χρ.π.σ. (14,200 χρ.π.σ. (βαθμονομημένη χρονολόγηση)).⁴²²

Οι κατασκευές

Η Dobranichevka αποτελεί έναν μικρό οικισμό ο οποίος φέρει 4 όμοια οικιστικά σύνολα, τα οποία αποτελούνται από διάφορες εγκαταστάσεις με βασικότερες τα καταλύματα από οστά μαμούθ.⁴²³ Από τα παραπάνω σύνολα, αυτά που έχουν μελετηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό είναι εκείνα που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1953 και 1967 (πίν. 19).⁴²⁴

Το πρώτο από τα δύο αυτά καταλύματα βρέθηκε στο κέντρο της ανασκαφικής περιοχής του 1953 και ενώ το Δυτικό τμήμα του είχε καταστραφεί, κατέστη δυνατή η αναγνώριση του κυκλικού σχήματός του.⁴²⁵ Το σύνολο αποτελούνταν από κρανία μαμούθ και άλλα μεγάλα οστά του ίδιου ζώου, τα οποία σχημάτιζαν μία ογκώδη περίφραξη (εικ. 59-60).⁴²⁶ Το δάπεδο εντός της κατασκευής περιλαμβάνει τμήματα

---

⁴¹⁸ Pidoplichko 1969, 62.

⁴¹⁹ Shovkoplyas 1972, 17. Shovkoplyas και Pashkevych 2011, 15.

⁴²⁰ Shovkoplyas και Pashkevych 2011, 15.

⁴²¹ Shovkoplyas 1955, 32.

⁴²² Iakovleva 2005, 196. Shovkoplyas και Pashkevych 2011, 15. Dolukhanov κ.α. 2001, 704.

⁴²³ Shovkoplyas και Pashkevych 2011, 16.

⁴²⁴ Shovkoplyas 1955, 33-35. Shovkoplyas 1968, 79. Pidoplichko 1969, 69-71. Shovkoplyas 1972, 16.

⁴²⁵ Shovkoplyas 1955, 33.

⁴²⁶ Shovkoplyas 1955, 34.

πυριτόλιθου, μικρά σύνολα στάχτης και άνθρακα, καθώς και άλλα μικρά αντικείμενα τα οποία θεωρούνται αποτέλεσμα πλημμύρας που συνέβη αφού το κατάλυμα είχε καταστραφεί.⁴²⁷

Ύστερα από ένα σημαντικό διάλειμμα η ανασκαφή της θέσης συνεχίστηκε το 1967 με την αποκάλυψη ακόμα ενός τμήματος του πολιτισμικού στρώματος, το οποίο έφερε ομοίως μία οστέινη κατασκευή, ανάλογη εκείνης από την ανασκαφή του 1953 (εικ. 61).⁴²⁸ Το κατάλυμα βρισκόταν στο κέντρο του οικιστικού συνόλου και αποτελούνταν από μία μεγάλη ποσότητα οστών μαμούθ σε κυκλικό σχήμα.⁴²⁹ Το δάπεδο εντός του καταλύματος έφερε μία μικρή κλίση προς το κεντρικό τμήμα, στο οποίο υπήρχε μία μικρή κυκλική εστία με μεγάλη ποσότητα άνθρακα από καμένο οστό και τέφρα. Στο βόρειο ήμισυ της εστίας βρέθηκαν 2 μεγάλα πυελικά οστά μαμούθ, το ένα εκ των οποίων είχε καεί σε μεγάλο βαθμό. Επιπλέον, πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν κομμάτια πυριτόλιθου και οστών, πλατιές πέτρες οι οποίες έφεραν ίχνη ώχρας, καθώς και δύο πέλεκεις από κέρατο ταράνδου και ένας χαυλιόδοντας μαμούθ κομμένος κατά μήκος.⁴³⁰

Αποκατάσταση

Οι κατασκευές αποκαθίσταντο ως κωνοειδείς καλύβες του τύπου των αρκτικών φυλών.⁴³¹ Ο οστέινος διακτύλιος θεωρείται ότι αποτελούσε τη βάση των κατασκευών και ταυτόχρονα το σημείο στήριξης των ξύλινων δοκών που αποτελούσαν το ανώτερο τμήμα.⁴³² Τα ανώτερα τμήματα των δοκών τοποθετούνταν στις κοιλότητες των χαυλιόντων των κρανίων και δένονταν όλα μαζί για να σχηματίσουν τον σκελετό της κατασκευής, ο οποίος καλυπτόταν με δέρματα ζώων, κλαδιά ή χλόη.⁴³³ Τα μεγάλα οστά της βάσης καλύπτονταν μερικώς με χώμα και για το λόγο αυτό κάποια από τα κρανία διατήρησαν την κατακόρυφη θέση τους.⁴³⁴ Ενδεχομένως η χρήση των κρανίων και των άλλων οστών στη βάση της κατασκευής κατ' αυτόν τον τρόπο είχε σκοπό την μόνωση και την αποφυγή της άμεσης

⁴²⁷ Shovkoplyas 1955, 35. Pidoplichko 1969, 71.

⁴²⁸ Shovkoplyas 1968, 79.

⁴²⁹ Shovkoplyas 1968, 79.

⁴³⁰ Shovkoplyas 1972, 19.

⁴³¹ Shovkoplyas 1968, 79-80.

⁴³² Shovkoplyas 1955, 35. Shovkoplyas 1968, 80.

⁴³³ Shovkoplyas 1955, 35. Pidoplichko 1969, 70.

⁴³⁴ Shovkoplyas 1968, 80.

τοποθέτησης των ξύλινων πασσάλων πάνω στο χώμα, γεγονός το οποίο θα σήμαινε τη γρηγορότερη αποσύνθεση τους.⁴³⁵ Για την κατασκευή της οροφής θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκαν οι χαυλιόδοντες που βρέθηκαν στο κέντρο του καταλύματος, ενδεχομένως ως αποτέλεσμα κατάρρευσης, αλλά όχι κέρατα από τάρανδο.⁴³⁶ Οι χαυλιόδοντες μαζί με κάποια από τα οστά ωμοπλάτης θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν και ως βάρη για την συγκράτηση των δερμάτων που κάλυπταν την κατασκευή.⁴³⁷ Όσον αφορά στην πρώτη κατασκευή, αν και η ύπαρξη εστίας εντός του καταλύματος δεν έχει αναγνωρισθεί, εντούτοις τα σύνολα άνθρακα και στάχτης που βρέθηκαν στο δάπεδο της κατασκευής, ενδεχομένως να είχαν αυτό το ρόλο.⁴³⁸

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του 1953 ο Shovkoplyas ισχυρίστηκε ότι δεν εντοπίστηκε η είσοδος του καταλύματος και θεώρησε ότι θα πρέπει να βρισκόταν στο Δυτικό κατεστραμμένο τμήμα της κατασκευής.⁴³⁹ Ωστόσο ο Pidoplichko θεωρεί ότι η είσοδος αναγνωρίζεται, αν και με δυσκολία, στη Νότια πλευρά, ανάμεσα στα θαμμένα κρανία, και είχε πλάτος περίπου 1 μ.⁴⁴⁰

Οι δύο ερευνητές φαίνεται να μην συμφωνούν επίσης και ως προς την ύπαρξη ή όχι αναχώματος γύρω από το κατάλυμα, για την περαιτέρω ενίσχυση των τοίχων. Ο Shovkoplyas θεωρεί ότι η απουσία του συγκεκριμένου στοιχείου μαρτυράται, πέρα από το γεγονός ότι δεν έχει ανευρέθει κάποιο ίχνος του, και από τον εντοπισμό κομματιών πυριτόλιθου και άλλων μικροαντικειμένων στην εξωτερική πλευρά, δίπλα στους οστέινους τοίχους.⁴⁴¹ Από την άλλη πλευρά ο Pidoplichko, παρόλο που αναγνωρίζει ότι ανασκαφικά δεν βρέθηκε κάποιο στοιχείο της συγκεκριμένης χωμάτινης κατασκευής, θεωρεί εντούτοις την ύπαρξή της ιδιαίτερα πιθανή, βασιζόμενος κυρίως στην κατασκευή του καταλύματος, με το δάπεδό του να τοποθετείται σε κατώτερο επίπεδο.⁴⁴² Σε αυτήν την περίπτωση η ύπαρξη αναχώματος ήταν απαραίτητη για την παροχή προστασίας από θηρευτές και την περαιτέρω ενίσχυση στα σημεία ανάμεσα στα κατακόρυφα κρανία της βάσης.⁴⁴³ Ακόμη, όσον αφορά στον τύπο κατασκευής των καταλυμάτων, αν και οι 2 ερευνητές θεωρούν ότι

---

⁴³⁵ Pidoplichko 1969, 70.

⁴³⁶ Shovkoplyas 1955, 35. Pidoplichko 1969, 70.

⁴³⁷ Pidoplichko 1969, 70.

⁴³⁸ Pidoplichko 1969, 72-73.

⁴³⁹ Shovkoplyas 1955, 35.

⁴⁴⁰ Pidoplichko 1969, 72.

⁴⁴¹ Shovkoplyas 1955, 35.

⁴⁴² Pidoplichko 1969, 71.

⁴⁴³ Pidoplichko 1969, 71.

το μικρό μέγεθος παραπέμπει στον τύπο καλύβας των αρκτικών φυλών, εντούτοις ο Pidoplichko καταλήγει ότι η κατασκευή τους έχει δομηθεί με τις αρχές των καταλυμάτων yaranga (εικ. 62).⁴⁴⁴

Σχολιασμός των καταλυμάτων

Και οι δύο κατασκευές που περιγράφηκαν εδώ έχουν θεωρηθεί μικρά χειμερινά καταλύματα όπου γινόταν επεξεργασία οστού και λίθου.⁴⁴⁵ Βασική διαφορά ανάμεσά τους είναι η ύπαρξη σταθερής εστίας στο εσωτερικό τους, καθώς στο πρώτο κατάλυμα φαίνεται να απουσιάζει από το εσωτερικό και να τοποθετείται σε εξωτερικό χώρο ενδεχομένως προστατευμένη από μικρότερη οστέινη κατασκευή.⁴⁴⁶ Η πρακτική αυτή, η οποία θεωρείται σπάνια σε οικισμούς με τέτοια καταλύματα, δεν συναντάται στο 2^ο κατάλυμα, στο οποίο η εσωτερική εστία ενδεχομένως χρησίμευε για την επεξεργασία του φαγητού και τη θέρμανση του χώρου.⁴⁴⁷ Με βάση το μικρό μέγεθος των καταλυμάτων έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούσαν καταφύγιο για μικρή ομάδα ανθρώπων, ενώ η όμοια διάταξη και μέγεθος του χώρου όλων των οικιστικών συνόλων υποδεικνύει την παρουσία ισάριθμων ομάδων ανθρώπων σε κάθε ένα από αυτά.⁴⁴⁸

Η έρευνα έχει δείξει ότι τα οικιστικά σύνολα χωρίζονταν μεταξύ τους με λωρίδες εδάφους χωρίς πολιτισμικά κατάλοιπα, γεγονός το οποίο έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι αυτά τα σύνολα αποτελούσαν ανεξάρτητες μεταξύ τους εγκαταστάσεις, η καθεμία με τα δικά της επιμέρους στοιχεία.⁴⁴⁹ Ενδεχομένως το κάθε ένα από αυτά τα σύνολα ανήκε σε διαφορετικές ομάδες ατόμων, οι οποίες συνδέονταν με οικογενειακούς δεσμούς.⁴⁵⁰ Οι οικογένειες αυτές φαίνεται να ένωναν τις δυνάμεις τους για την επίτευξη κοινών στόχων όπως π.χ. το κυνήγι.⁴⁵¹ Οι παραπάνω παρατηρήσεις θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς υποδεικνύεται η

---

⁴⁴⁴ Shovkoplyas 1955, 35. Pidoplichko 1969, 69.

⁴⁴⁵ Shovkoplyas 2011, 16.

⁴⁴⁶ Shovkoplyas 1955, 38.

⁴⁴⁷ Shovkoplyas 1968, 80.

⁴⁴⁸ Shovkoplyas 2011, 19.

⁴⁴⁹ Shovkoplyas 1968, 81. Shovkoplyas 2011, 18-19.

⁴⁵⁰ Shovkoplyas 2011, 18-19.

⁴⁵¹ Shovkoplyas 1972, 20.

ανάπτυξη κοινωνικής οργάνωσης μέσω των οικογενειών ήδη από την περίοδο της Ανώτερης Παλαιολιθικής.⁴⁵²

Η ξεκάθαρη αυτή διάκριση των οικιστικών συνόλων υποδεικνύει επίσης ότι την παραγωγή και επεξεργασία λίθινων αντικειμένων είχε αναλάβει κάθε οικογένεια ξεχωριστά, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι πρόκειται για άτομα διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων.⁴⁵³ Οι διαφορές οι οποίες παρατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια μελέτης της λιθοτεχνίας του οικιστικού συνόλου 1 και 2 θα μπορούσαν να ερμηνευθούν με διαφορετικό τρόπο. Συγκεκριμένα, η διαφορά στο βαθμό ποικιλίας ανάμεσα στα δύο λίθινα σύνολα σχετίζεται με το κατά πολύ μεγαλύτερο μέγεθος λίθων από το πρώτο οικιστικό σύνολο, ενώ δεν αποκλείεται η διαφορά αυτή να έγκειται και σε λόγους που συνδέονται με τον τρόπο κατασκευής τους από κάθε άτομο ξεχωριστά.⁴⁵⁴ Ακόμη είναι πιθανή η διάχυση νέας νοοτροπίας ως προς στην κατασκευή των λίθινων συνόλων, η οποία προέρχεται από κάποια άλλη ομάδα μέσω σχέσεων εξωγαμίας.⁴⁵⁵ Τέλος, σημαντικός παράγοντας των διαφορών θα μπορούσε να θεωρηθεί και η ενδεχόμενη διαφορετική χρονική στιγμή εγκατάστασης των ομάδων μέσα στον οικισμό.⁴⁵⁶

Ο σταδιακός τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι εγκατέλειψαν τον οικισμό υποδηλώνεται από το γεγονός ότι πήραν μαζί τους τα πολύτιμα αντικείμενα καθώς και από το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ίχνη φυσικής καταστροφής πάνω στα οστέινα καταλύματα.⁴⁵⁷ Ενδεχομένως αυτή η απόφασή τους σχετίζεται με την σταδιακή μείωση των μαμούθ στην περιοχή, τα οποία αποτελούσαν το βασικό οικονομικό είδος πανίδας για τους ανθρώπους της Dobranichevka.⁴⁵⁸ Η εγκατάσταση στη θέση πριν από την κατασκευή των καταλυμάτων από οστά μαμούθ, μαρτυράται από την ύπαρξη οστών με ίχνη καύσης μέσα στους λάκκους αποθήκευσης.⁴⁵⁹ Σε μία πρωιμότερη φάση δηλαδή οι άνθρωποι θα πρέπει να έφτιαξαν καταλύματα με πιο ευτελή υλικά.⁴⁶⁰

---

⁴⁵² Shovkoplyas 1968, 1.

⁴⁵³ Gladkych 1972, 22-23.

⁴⁵⁴ Gladkych 1972, 23.

⁴⁵⁵ Gladkych 1972, 23.

⁴⁵⁶ Gladkych 1972, 23.

⁴⁵⁷ Pidoplichko 1969, 75-76.

⁴⁵⁸ Pidoplichko 1969, 76.

⁴⁵⁹ Pidoplichko 1969, 76.

⁴⁶⁰ Pidoplichko 1969, 76.

3.4. Άλλα στοιχεία των οικισμών με καταλύματα από οστά μαμούθ

Η οργάνωση των οικισμών, όπως προκύπτει από τη μελέτη των παραπάνω θέσεων, δεν φαίνεται να φέρει σημαντικές διαφορές (πίν. 20). Βασικό σχήμα που διακρίνεται είναι η ύπαρξη καταλυμάτων με αποθηκευτικούς λάκκους, όπου ανευρίσκονται κυρίως σύνολα οστών πανίδας, ενδεχομένως για μελλοντική χρήση, πυριτόλιθος κ.ά.,⁴⁶¹ με εξωτερικές εστίες, οι οποίες περιλαμβάνουν κατάλοιπα τέφρας και καμένου οστού.⁴⁶² Ιδιαιτερότητα ως προς αυτό το μοτίβο παρουσιάζει η θέση Kostenki 2, στην οποία δεν έχουν βρεθεί οι μεγάλοι αποθηκευτικοί λάκκοι.⁴⁶³

Όσον αφορά στα επιμέρους στοιχεία των οικισμών, αυτά σχετίζονται με την ύπαρξη επιπλέον συνόλων οστών και οστέινων κατασκευών, ίσως καταλυμάτων που έχουν καταρεύσει ή άλλης απροσδιόριστης χρήσης, όπως στο Mezin⁴⁶⁴ και στο Eliseevichi.⁴⁶⁵ Ακόμα, ένα ιδιαίτερο στοιχείο που συναντάται μόνο στη θέση Kostenki 2 είναι μία ταφή *Homo sapiens*, η οποία βρέθηκε ακριβώς δίπλα στο κατάλυμα, ωστόσο θεωρείται ότι δεν συνδέεται με αυτό.⁴⁶⁶ Το τμήμα αυτό, λόγω των ευρημάτων του, θεωρείται ότι είχε ενδεχομένως λατρευτικό χαρακτήρα.⁴⁶⁷

Χαρακτηριστικό της οργάνωσης των οικισμών αυτών είναι και η διάκριση περιοχών ανάλογα με τη δραστηριότητα που τελούνταν από τους κατοίκους. Συγκεκριμένα έχουν ανευρεθεί περιοχές απορριμμάτων του οικισμού με κατάλοιπα λίθου και οστών, περιοχές στις οποίες γινόταν κατεργασία του κρέατος, του λίθου και του οστού.⁴⁶⁸ Χαρακτηριστική είναι η ανεύρεση λίθινων εργαστηρίων με εστίες στη θέση Dobranichevka.⁴⁶⁹ Ακόμα σημαντικό ρόλο για τη λειτουργία του οικισμού, θα πρέπει να είχαν τα φυσικά σύνολα οστών που συναντώνται σε γειτονικές περιοχές, χαρακτηριστικά παραδείγματα των οποίων αποτελούν οι θέσεις Gontsy και Kostenki

⁴⁶¹ Shovkoplyas 1955, 37. Pidoplichko 1969, 73-74.

⁴⁶² Boriskovsky 1940, 84. Shovkoplyas 1955, 36-37. Shovkoplyas 1957, 110. Shovkoplyas 1968, 80. Pidoplichko 1969, 41. Shovkoplyas 1972, 19-20. Velichko κ.ά. 1997β, 98. Belaeva 1999, 72. Sergin 2003β, 14. Iakovleva κ.ά. 2012, 90. Grekhova 2014, 191-193.

⁴⁶³ Sergin 2016, 11-12.

⁴⁶⁴ Boriskovsky 1953, 241-243. Shovkoplyas 1956α, 36-37. Shovkoplyas 1956β, 9. Shovkoplyas 1957, 107.

⁴⁶⁵ Polikarpovich 1968, 68. Grekhova 1978. Grekhova 1993, 179. Velichko κ.α. 1997β, 63. Grekhova 2014, 193-194, 196-197. Khlopachev και Polkovnikova 2016, 403-404.

⁴⁶⁶ Boriskovsky 1956, 180. Sergin 2016, 13.

⁴⁶⁷ Boriskovsky 1956, 180.

⁴⁶⁸ Demay κ.ά. 2016β, 193. Iakovleva κ.α. 2018, 49-50.

⁴⁶⁹ Shovkoplyas 1968, 80. Shovkoplyas 1972, 20.

11/ Ia.⁴⁷⁰ Τα φυσικά αυτά σύνολα οστών μάλιστα έχει αποδειχθεί ότι, μεταξύ άλλων, σχετίζονται και με την κατασκευή των καταλυμάτων.⁴⁷¹

Σημαντικά για τη μελέτη του αριθμού των εγκαταστάσεων στις θέσεις είναι ευρήματα, τα οποία ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Τέτοιες ενδείξεις λαμβάνονται κυρίως από τις θέσεις Mezín, όπου έχουν ανευρεθεί 4 εστίες, η στρωματογραφική έρευνα των οποίων απέδειξε ότι είναι τοποθετημένες πάνω σε λάκκους παλαιότερης περιόδου,⁴⁷² καθώς και από τη θέση Eliseevichi όπου έχει ανευρεθεί στρώμα εστίας και οστέινος δακτύλιος, επάνω από παλαιότερους λάκκους.⁴⁷³

Η πανίδα αυτών των οικισμών κυριαρχείται σχεδόν αποκλειστικά από το μαμούθ, το οποίο χρησιμοποιείται σε πολλές δραστηριότητες, ενώ ακολουθούν τα σαρκοφάγα, κυρίως για τη γούνα τους και την κατασκευή οστέινων εργαλείων, ο τάρανδος που κυνηγήθηκε για τα κέρατα, το κρέας και το δέρμα του, ενώ τα υπόλοιπα είδη που συναντώνται έχουν ανάλογο οικονομικό χαρακτήρα (πίν. 21).⁴⁷⁴ Η εγκατάλειψη των οικισμών από τους ανθρώπους είναι πιθανό να υπήρξε αποτέλεσμα της μείωσης ή εξαφάνισης των μαμούθ από την περιοχή.⁴⁷⁵

---

⁴⁷⁰ Rogachev 1962, 16. Iakovleva και Djindjian 2012, 90-92. Iakovleva κ.α. 2018, 48-51.

⁴⁷¹ Djindjian 2015, 50.

⁴⁷² Shovkoplyas 1957, 110.

⁴⁷³ Polikarpovich 1968, 68. Velichko κ.ά. 1997β, 98. Grekhova 2014, 191. Khlopachev και Polkonikova 2016, 403-404.

⁴⁷⁴ Shovkoplyas 1952, 82. Shovkoplyas 1956α, 39. Pidoplichko 1969, 21-23,83-84. Abramova κ.ά. 1997. Iakovleva και Djindjian 2005, 205. Shovkoplyas 2011, 18. Khlopachev κ.ά. 2012, 71. Popova 2014, 336. Sablin 2014, 133. Demay κ.ά. 2016β, 193. Demay κ.ά. 2017, 86-88. Sablin 2017, 32-42. Shydlovsky κ.ά. 2019, 96. Shydlovsky κ.ά. 2020γ, 307. Demay κ.ά. 2021β, 294-304.

⁴⁷⁵ Pidoplichko 1969, 146-147.

3.5. Περιπτώσεις χρήσης οστού για καταλύματα εκτός της Ανατολικής Ευρώπης

Όπως προαναφέρθηκε, οστέινες κατασκευές έχουν αποκαλυφθεί στην Κεντρική Ευρώπη, με τα πιο σημαντικά παραδείγματα να προέρχονται από τις θέσεις Ravnlo και Milonice τομεας G στη Μοραβία. Οι δύο θέσεις ανήκουν στη Γραβέττια περίοδο και χρονολογούνται κατά το χρονικό διάστημα 24,800 χρ.π.σ. έως 21,000 χρ.π.σ.⁴⁷⁶ Και στις δύο περιπτώσεις αποκαλύφθηκαν κυκλικές κατασκευές, τα όρια των οποίων καθορίζονται από σύνολα οστών μαμούθ.⁴⁷⁷ Στο εσωτερικό τους έχουν βρεθεί επίσης εστίες και λάκκοι, θραύσματα οστών και, σε χαμηλότερο ποσοστό, λίθινα αντικείμενα.⁴⁷⁸

Ο τρόπος τοποθέτησης των οστών στις συγκεκριμένες κατασκευές δεν μπορεί να συγκριθεί με εκείνον στα καταλύματα από τη Ρωσσία και την Ουκρανία, όπου τα οστά αποτελούσαν μέρος των τοίχων τους.⁴⁷⁹ Τα οστά για παράδειγμα από τη θέση Milonice, θα πρέπει κατά κύριο λόγο να χρησιμοποιήθηκαν για στήριξη μόνο του ξύλινου σκελετού και για τη συγκράτηση των δερμάτων που σκέπαζαν το κατάλυμα, χωρίς την αισθητική που παρατηρείται στις κατασκευές της Ανατολικής Ευρώπης.⁴⁸⁰

Καταλύματα τα οποία μοιάζουν στον τύπο του Gagarino, με τη χρήση οστού και λίθινων πλακών, έχουν βρεθεί επίσης στην περιοχή της Σιβηρίας, στις θέσεις Mal'ta και Buret. Το σχήμα των καταλυμάτων αυτών είναι κυκλικό ή ελλειψοειδές και για το σχηματισμό τους χρησιμοποιήθηκαν ασβεστολιθικές πλάκες και μεγάλα οστά από μαμούθ, αλλά και κρανία ρινόκερου (στην περίπτωση του Buret).⁴⁸¹ Επιπλέον η ύπαρξη οστών και κεράτων τάρανδου, πάνω στο δάπεδο του κεντρικού τμήματος της κατασκευής στο Buret, θεωρείται απόδειξη για την ύπαρξη οροφής που πλέον έχει καταρρεύσει.⁴⁸²

Ανάλογος τρόπος κατασκευής καταλυμάτων με τη χρήση οστών ζώων δεν έχει βρεθεί από την Παλαιολιθική εποχή σε κάποιο άλλο σημείο του κόσμου, ωστόσο ενδιαφέρον προκαλεί η ανεύρεση τέτοιου είδους κατασκευαστικής τεχνολογίας στα νεότερα χρόνια στην περιοχή του Αρκτικού Καναδά από τον πολιτισμό Thule (1000-

⁴⁷⁶ Klima 1959, 307. Oliva, 2003. Brugere κ.ά. 2009, 50.

⁴⁷⁷ Klima 1959, 307. Oliva, 2003. Brugere κ.ά. 2009, 50.

⁴⁷⁸ Klima 1959, 308. Oliva 1988, 788.

⁴⁷⁹ Oliva 2009, 158.

⁴⁸⁰ Oliva 2009, 158.

⁴⁸¹ Okladnikov 1941, 17-19. Sergin 1996, 143-146.

⁴⁸² Okladnikov 1941, 20.

1,600 μ.Χ.).⁴⁸³ Το κατάλυμα κυκλικού σχήματος που εντοπίστηκε έχει ως βασικό υλικό κατασκευής οστά από φάλαινα (τοξοκέφαλη φάλαινα, *Balaena mysticetus*) και λίθους.⁴⁸⁴

Στον ελλαδικό χώρο έχουν ανευρεθεί οστά ζώων, τα οποία ανήκουν στην οικογένεια των προβοσκιδοειδών και συγκεκριμένα τα είδη *Mammuth borsoni*,⁴⁸⁵ *Mammuthus primigenius*, *Elephas meridionalis* και *Palaeoloxodon antiquus*, τα οποία (γεωχρονολογικά) επεκτείνονται από το τέλος του Πλειόκαινου έως τα τέλη του Πλειστόκαινου.⁴⁸⁶ Η σημαντικότερη περίπτωση όπου είναι εμφανής η αλληλεπίδραση των ανθρωπίδων με σκελετικά κατάλοιπα ενός τέτοιου ζώου προέρχεται από τη θέση Μαραθούσα Ι στη Μεγαλόπολη Αρκαδίας, η οποία χρονολογείται στις 400-450 χιλ.χρ.π.σ.⁴⁸⁷ Συγκεκριμένα στη Μαραθούσα Ι βρέθηκε λίθινο σύνολο εργαλείων το οποίο σχετίζεται με τα οστά ενός *Palaeoloxodon antiquus*.⁴⁸⁸ Η ύπαρξη σημαδιών τεμαχισμού πάνω στα οστά του ζώου ενισχύει την άποψη περί ανθρώπινης επέμβασης και καθιστά τη θέση μία από της παλαιότερες που έχουν χαρακτηριστεί ως σημεία σφαγής στα Βαλκάνια.⁴⁸⁹ Αβέβαιος παραμένει ωστόσο ο τρόπος θανάτου του ζώου, εάν προήλθε από φυσικά αίτια ή κυνηγήθηκε από τους ανθρώπους.⁴⁹⁰

Στον ελλαδικό χώρο, όπως και σε άλλες περιοχές εκτός της Ανατολικής Ευρώπης, η εκμετάλλευση των οστών από τα προβοσκιδοειδή ως κατασκευαστικό υλικό δεν απαντάται, ενώ η περίπτωση από τη Μαραθούσα Ι αποτελεί την πιο σημαντική περίπτωση αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με αυτά τα ζώα.

---

⁴⁸³ Habu και Savelle 1994. Dawson και Levy 2006.

⁴⁸⁴ Habu και Savelle 1994. Dawson και Levy 2006.

⁴⁸⁵ Στη θέση Μηλιά (Γρεβενά) έχει ανευρεθεί το καλύτερα διατηρημένο εύρημα του είδους (Vlachos κ.ά. 2018, 15).

⁴⁸⁶ Athanasiou 2021.

⁴⁸⁷ Panagopoulou κ.ά. 2018, 36-37.

⁴⁸⁸ Konidaris κ.ά. 2018, 67. Panagopoulou κ.ά. 2018, 39-40.

⁴⁸⁹ Panagopoulou 2018, 39-43.

⁴⁹⁰ Panagopoulou 2018, 40.

Κεφάλαιο 4. Συζήτηση για τα καταλύματα από οστά μαμούθ της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ανατολική Ευρώπη

4.1. Οι τύποι καταλυμάτων και τα χαρακτηριστικά των οικισμών τους

Ως κριτήριο διαχωρισμού των καταλυμάτων της περιόδου προτείνεται η ίδια η κατασκευή αυτών των καλυβών σε σχέση με το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο έχουν βρεθεί.⁴⁹¹ Προκύπτει μία τριμερής διάκριση με βάση την οποία, ο Ανατολικός Γραβέττιος πολιτισμός χαρακτηρίζεται από ελλειψοειδή καταλύματα με πλήθος εστιών εντός τους, το περίγραμμα των οποίων ενδεχομένως ορίζεται από τοίχο λάσπης,⁴⁹² καθώς και από καταλύματα κατασκευασμένα από οστό και λίθο.⁴⁹³ Ο πολιτισμός Mezianian εμφανίζει τις πιο σύνθετες κατασκευές, οι οποίες για πρώτη φορά παρουσιάζουν στοιχεία αρχιτεκτονικής, με τη δημιουργία θεμελίων από κρανία μαμούθ και με τη χρήση των υπόλοιπων οστών για την ανωδομή.⁴⁹⁴ Οι κυκλικές ή ελλειψοειδείς κατασκευές έχουν εσωτερική εστία και ανήκουν στον τύπο yaranga.⁴⁹⁵ Ως 3^η κατηγορία θεωρούνται τα καταλύματα από την περιοχή της Μοραβίας στην Κεντρική Ευρώπη.⁴⁹⁶

Ως προς την παραπάνω διάκριση, επιπλέον χαρακτηριστικά στοιχεία των οικισμών με τα οστέινα καταλύματα είναι η ύπαρξη φυσικών συνόλων οστών μαμούθ σε κοντινή απόσταση από τους οικισμούς, τα οποία θα πρέπει να αποτέλεσαν καταλυτικό παράγοντα για την ανέγερση των καλυβών.⁴⁹⁷

Ο ημιμόνιμος τρόπος ζωής των ανθρώπων, είχε ως αποτέλεσμα τη συνεχή κινητικότητα των ανθρώπων με βάση την εποχή του χρόνου με σκοπό την μέγιστη ικανοποίηση των αναγκών της ομάδας.⁴⁹⁸

---

⁴⁹¹ Iakovleva και Djindjian 2012.

⁴⁹² Iakovleva και Djindjian 2012, 90.

⁴⁹³ Iakovleva 2015, 325.

⁴⁹⁴ Iakovleva και Djindjian 2012, 90.

⁴⁹⁵ Iakovleva και Djindjian 2012, 90.

⁴⁹⁶ Iakovleva και Djindjian 2012, 89- 90.

⁴⁹⁷ Djindjian 2015, 47-53. Iakovleva 2016, 6. Djindjian 2015, 47-53.

⁴⁹⁸ Iakovleva 2016, 6.

4.2. Το υλικό κατασκευής

Συζήτηση έχει προκαλέσει η επιλογή του οστού από μαμούθ ως υλικού για την κατασκευή αυτών των καταλυμάτων. Οι ερευνητές αποδίδουν διάφορες αιτιολογίες για την επιλογή, πολλές φορές αντιθετικές μεταξύ τους. Ο Pidoplichko θεωρεί ότι η παραπάνω επιλογή είναι αποτέλεσμα τεχνολογικών παραγόντων, οι οποίοι δεν επέτρεπαν στους ανθρώπους της περιόδου να επεξεργαστούν το ξύλο ώστε να κατασκευαστούν ξύλινα καταλύματα σταθερού τύπου.⁴⁹⁹ Για αυτόν τον λόγο οι άνθρωποι στράφηκαν προς τα οστά από μαμούθ, τα οποία δεν απαιτούσαν τον ίδιο βαθμό επεξεργασίας, καθώς είχαν ήδη την κατάλληλη μορφή.⁵⁰⁰ Ο Sergin από την άλλη υποστηρίζει ότι η χρήση του οστού ως κατασκευαστικού υλικού συνδέεται κατά κύριο λόγο με το κυνήγι αυτών των ζώων από τον άνθρωπο. Συγκεκριμένα θεωρεί ότι το πρόβλημα της συσσώρευσης των οστών από αυτή τη δραστηριότητα ώθησε τους ανθρώπους στην κατασκευή των καταλυμάτων.⁵⁰¹

Μία ακόμη θεωρία υποστηρίζει ότι η επιλογή του οστού ως κατασκευαστικού υλικού είναι αποτέλεσμα περιβαλλοντικών παραγόντων. Θεωρείται δηλαδή ότι η καινοτομία αυτή που παρατηρείται ήδη από τη Μουστερία περίοδο, σχετίζεται με τα μειωμένα ποσοστά δενδρικής βλάστησης στην Ανατολική Ευρώπη, σε αντίθεση με τη Δυτική, οδηγώντας στην υιοθέτηση διαφορετικού είδους μοντέλου προσαρμογής για τις δύο περιοχές.⁵⁰² Η συγκεκριμένη άποψη φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με πολλές από τις αποκαταστάσεις των οστέινων καταλυμάτων όπου θεωρείται πιθανή η παρουσία ενός ξύλινου σκελετού στο εσωτερικό τους για την καλύτερη στήριξη του καταλύματος. Ενδεχομένως η άποψη για παρουσία ξύλινου σκελετού να βασίζεται στο γεγονός ότι σε όλες σχεδόν τις θέσεις που αναλύονται εδώ, οι μελέτες της πανίδας και της γύρης υποδεικνύουν την παρουσία αν και σε χαμηλά ποσοστά, δενδρικής βλάστησης κυρίως στις περιοχές δίπλα στους ποταμούς.⁵⁰³

---

⁴⁹⁹ Pidoplichko 1969, 12.

⁵⁰⁰ Pidoplichko 1969, 12-14.

⁵⁰¹ Sergin 1991, 21.

⁵⁰² Demay κ.ά. 2010, 130.

⁵⁰³ Pidoplichko 1969, 31-32, 85-86. Shovkoplyas 2011, 15. Demay κ.α. 2012, 216., Khlopachev και Gribchenko 2012, 142. Marquer κ.α. 2012, 118. Demay κ.α. 2015, 12. Demay κ.α. 2016, 18. Demay κ.α. 2017, 87. Iakovleva κ.α. 2018, 48. Pryor κ.α. 2020, 13-14, 16. Demay κ.α. 2021, 4.

4.3. Η απόκτηση του υλικού κατασκευής

Η απόκτηση των οστών μαμούθ για την κατασκευή των καταλυμάτων έγκειται στο γενικότερο ζήτημα του τρόπου εκμετάλλευσης του μαμούθ, κατά πόσο δηλαδή το ζώο αυτό υπήρξε είδος κυνηγιού ή κατά πόσο ο άνθρωπος συνέλεγε τα οστά του από φυσικά σύνολα του περιβάλλοντός του.

Οι υποστηρικτές του κυνηγιού ως τρόπου απόκτησης αυτών των οστών, βασιζόμενοι σε θέσεις τόσο της Κεντρικής όσο και της Ανατολικής Ευρώπης, θέτουν τα εξής επιχειρήματα:

Τα σύνολα οστών που είναι αποτέλεσμα κυνηγιού έχουν συγκεκριμένο ηλικιακό προφίλ, το οποίο υποδεικνύει την επιλεκτικότητα των ανθρώπων ως προς τα άτομα που κυνηγούν, εφόσον υπερισχύουν άτομα μαμούθ συγκεκριμένης ηλικίας στο σύνολο.⁵⁰⁴ Επιπλέον, κάποιοι ερευνητές θεωρούν την ύπαρξη ίχνων κοπής πάνω στα οστά των ζώων και τα ίχνη ανθρωπογενούς σπασίματος ως ένδειξη κυνηγιού και τεμαχισμού τους από τον άνθρωπο,⁵⁰⁵ ενώ ως τέτοια ένδειξη θεωρούν και κάποια από τα ελάχιστα ίχνη τραύματος από αιχμές που έχουν βρεθεί πάνω σε οστά (εικ. 64-65).⁵⁰⁶ Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο που προδιαθέτει προς αυτή τη δραστηριότητα, σχετίζεται με την ύπαρξη σκελετικών τμημάτων του ζώου μέσα στον οικισμό, τα οποία φέρουν ανατομική σύνδεση,⁵⁰⁷ καθώς και η ύπαρξη σχετιζόμενης λιθοτεχνίας,⁵⁰⁸ αν και σε κάποιες περιπτώσεις έχει θεωρηθεί ότι αυτή σχετίζεται μόνο με διαδικασίες συλλογής του κρέατος από το ζώο.⁵⁰⁹ Όσον αφορά στην ανάλυση των μεθόδων κυνηγιού των μαμούθ, οι ερευνητές στρέφονται κατά κύριο λόγο σε εθνογραφικές μαρτυρίες σχετικές με το κυνήγι των σύγχρονων ελεφάντων.⁵¹⁰

Ωστόσο, για τη θεωρία του κυνηγιού έχουν εκφραστεί κάποιες αμφιβολίες, κυρίως για τη δυνατότητα κυνηγιού ενός τόσο μεγάλου ζώου από τους ανθρώπους με την τεχνολογία της Ανώτερης Παλαιολιθικής.⁵¹¹ Αντίθετα, προτείνεται ως πιθανότερη αιτία της ύπαρξης αυτών των οστών η περισυλλογή τους από φυσικά σύνολα, ενώ γίνεται αποδεκτή και η θεωρία περί ευκαιριακού τύπου κυνηγιού ή περί

⁵⁰⁴ Oliva 1989, 47-48. Germonpre κ.ά. 2008, 484. Demay κ.ά. 2021α, 271.

⁵⁰⁵ Germonpre κ.ά. 2008, 481.

⁵⁰⁶ Praslov 2000, 44. Obada κ.ά. 2012, 236. Sinitsyn κ.ά. 2019.

⁵⁰⁷ Germonpre κ.ά. 2008, 481.

⁵⁰⁸ Obada κ.ά. 2012, 234. Demay κ.ά. 2021α, 271.

⁵⁰⁹ Oliva 2009, 294.

⁵¹⁰ Για εθνογραφικά παράλληλα κυνηγιού ελεφάντων, βλ. Adam και Barkai 2018.

⁵¹¹ Chybyr 1993.

εκμετάλλευσης φυσικά παγιδευμένων κοπαδιών (σε έλη κ.λ.π.). Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι οι φυσικοί σωροί οστών αποτελούσαν ένα βασικό παράγοντα για την εγκατάσταση των ανθρώπων σε κάποια θέση, καθώς προσέφεραν την πρώτη ύλη για ποικίλες δραστηριότητες,⁵¹² ενώ το κρέας που διατηρούνταν στον πάγο αποτελούσε σημαντική πηγή τροφής για αυτές τις ομάδες.⁵¹³ Μία ακόμα ένδειξη υπέρ της θεωρίας της περισυλλογής αποτελεί η χρονική διαφορά οστών προερχομένων από το ίδιο σύνολο ή οικισμό.⁵¹⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις εκφράζεται και η άποψη περί συνδυασμού των παραπάνω τακτικών, με σκοπό τη μεγαλύτερη δυνατή εκμετάλλευση του περιβάλλοντος από τον άνθρωπο.⁵¹⁵

Όσον αφορά την προσωπική μου άποψη σχετικά με τον τρόπο απόκτησης του οστού από μαμούθ, θεωρείται πιο πιθανή η περισυλλογή του από φυσικές αποθέσεις οστών ή ακόμα και το κυνήγι με παγίδευση ολόκληρου κοπαδιού από τους ανθρώπους, παρά το κυνήγι μεμονωμένων ατόμων με τα όπλα της περιόδου. Συγκεκριμένα θεωρείται ιδιαίτερα δύσκολο να επέλθει ο θάνατος ενός τόσο μεγάλου ζώου με τόσο παχύ δέρμα μόνο με τη χρήση λίθινων αιχμών. Η παγίδευση ωστόσο των μαμούθ σε έλη ή σε γκρεμούς με τη χρήση της φωτιάς ή του θορύβου από τους ανθρώπους, φαίνεται η πιο πιθανή τακτική κυνηγιού αυτών των ζώων.

Τέλος, οι ερευνητές βασιζόμενοι στα παραπάνω επιχειρήματα, έχουν εκφράσει διάφορες απόψεις σχετικά με τον τρόπο απόκτησης των οστών, στις θέσεις μελέτης, οι οποίες σχετίζονται τόσο με το κυνήγι και τη συλλογή τους όσο και με το συνδυασμό τους (πίν. 24).⁵¹⁶

---

⁵¹² Soffer 1985, 279.

⁵¹³ Chybyr 1993, 36. Djindjian 2015, 57.

⁵¹⁴ Gladkych κ.ά. 1984, 170.

⁵¹⁵ Iakovleva 2000. Djindjian 2015, 50.

⁵¹⁶ Shovkoplyas 1952, 82. Pidoplichko 1969, 66-69, 83, 99-101. Velichko κ.ά. 1997β, 85, 157. Khlopachev κ.ά. 2006, 271. Grigorieva 2008, 55. Demay κ.ά. 2012, 217, 221. Krajcarz και Krajcarz 2012, 72. Sablin 2014, 140-143. Shipman 2014, 5. Djindjian 2015, 50. Demay κ.ά. 2016β, 193-196. Demay κ.ά. 2017, 89. Sablin 2017, 33. Bessudnov 2018, 26. Iakovleva κ.ά. 2018, 51-52. Dudin και Fedyunin 2019, 225-226. Sablin 2019, 108. Demay κ.ά. 2021α, 14.

4.4. Η κατασκευή

Τα καταλύματα που παρουσιάζονται εδώ, παρά τις επιμέρους διαφορές τους, θεωρείται ότι αποτελούν παραλλαγές του τύπου *yaranga*, που συναντάται σε φυλές του Βορρά, και διακρίνονται σε 3 κατηγορίες ανάλογα με το μέγεθός τους: το μικρό κατάλυμα (ελλειψοειδές – 3μ. × 3μ.) το μεσαίο κατάλυμα (κυκλικό – 4μ. × 6 μ.), και το μεγάλο κατάλυμα (με διάμετρο 8 μ.) (πίν. 22).⁵¹⁷ Οι συγκεκριμένες κατασκευές χρειάστηκαν ιδιαίτερο μόχθο και προσπάθεια για να ανεγερθούν, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει η Soffer (πίν. 23).⁵¹⁸ Ιδιαίτερο ρόλο στην κατασκευή των παραπάνω καταλυμάτων θα πρέπει να είχαν τα λίθινα εργαλεία, με συχνότερους τύπους τα ξέστρα και τα μαχαίρια, τα οποία πέρα των άλλων δραστηριοτήτων, θα πρέπει να χρησίμευσαν και για τη μορφοποίηση του οστού.⁵¹⁹

Σημαντικό στοιχείο των συγκεκριμένων καταλυμάτων αποτελούν οι μεγάλοι αποθηκευτικοί λάκκοι. Η χρήση των συγκεκριμένων λάκκων, με βάση το περιεχόμενό τους, ενδεχομένως να σχετίζεται κυρίως με την αποθήκευση κρέατος και οστού, βασικού υλικού τόσο για την κατασκευή καταλυμάτων όσο και για άλλες δραστηριότητες. Η αποθήκευση αποτελεί μία βασική στρατηγική επιβίωσης σε περιβάλλοντα που έχουν πληθώρα πηγών τροφής και πρώτης ύλης αλλά η πρόσβαση είναι εποχικά περιορισμένη.⁵²⁰

---

⁵¹⁷ Iakovleva 2015, 328.

⁵¹⁸ Soffer 1985, 382-383.

⁵¹⁹ Gladkych κ.ά. 1984, 170.

⁵²⁰ Soffer 1985, 257.

4.5. Ερμηνείες της χρήσης των οστέινων κατασκευών από μαμούθ

Στη βιβλιογραφία παρατίθενται διάφορες ερμηνείες σχετικά με το χαρακτήρα και τη χρήση αυτών των κατασκευών από τους ανθρώπους. Η βασική άποψη αναγνωρίζει αυτές τις κατασκευές ως καταλύματα των ανθρώπων της περιόδου,⁵²¹ τα οποία αναπτύχθηκαν ήδη από τη Μουστέρια περίοδο.⁵²² Θεωρείται ότι τα καταλύματα αυτά είχαν αρχικά το ρόλο της προστασίας του ανθρώπου από τα καιρικά φαινόμενα και το ψυχρό κλίμα, σε μία περιοχή όπου τα φυσικά καταφύγια ήταν ελάχιστα.⁵²³ Οι οστέινες καλύβες κατασκευάζονταν με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελούν βασικό εργαλείο της θερμορύθμισης του ανθρώπινου σώματος.⁵²⁴ Με βάση τις εθνογραφικές μελέτες έχει υποστηριχθεί ότι κάθε κατάλυμα μπορούσε να στεγάσει ένα άτομο κάθε 1-3 τ.μ.⁵²⁵ Η καινοτομία αυτών των κατασκευών επέτρεψε στους ανθρώπους να εγκατασταθούν σε ανοικτές περιοχές και σε υψώματα, γεγονός που τους βοήθησε στον καλύτερο έλεγχο της περιοχής τους.⁵²⁶

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ανακάλυψη αυτών των οστέινων κατασκευών σηματοδότησε την αρχή διάκρισης κατηγοριών των καταλυμάτων που ανήκουν στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο από διάφορους ερευνητές. Για τον Pidoplichko η βασική διάκριση σχετίζεται με το Χειμερινό ή Εαρινό χαρακτήρα των καταλυμάτων, θεωρώντας ότι κάτι τέτοιο γίνεται εμφανές από την ύπαρξη ή μη εσωτερικής εστίας.⁵²⁷ Ανάλογο διαχωρισμό προτείνουν και οι Zakaluzhnyi και Lyadskyi, προσθέτοντας ότι τα Χειμερινά καταλύματα θα πρέπει να ήταν πιο σταθερές κατασκευές, και για αυτό χρησιμοποιήθηκαν οστά και κρανία μαμούθ.⁵²⁸

Την αμφιβολία του ως προς τον καθορισμό του εποχικού χαρακτήρα εκφράζει ο Sergin, ο οποίος θεωρεί ελλιπή την έρευνα για τέτοιου είδους συμπεράσματα και προτείνει περαιτέρω μελέτη της πανίδας και των επιπτώσεων του κλίματος σε αυτή, καθώς και μελέτη της ηλικίας των ζώων των θέσεων, με σκοπό να εξετασθεί ο κύκλος γέννησης και θανάτου τους.⁵²⁹ Επιπλέον, προτείνει ως στοιχείο της

⁵²¹ Pidoplichko 1969. Sergin 1988. Gladkyh 1999.

⁵²² Klein 1973, 69-71. Masson 1993, 17.

⁵²³ Klein 1973, 69-71. Sergin 1988, 7. Iakovleva 2000, 80. Iakovleva 2016, 5.

⁵²⁴ Σχετικά με το ρόλο των καταλυμάτων στη θερμορύθμιση του σώματος κατά την Παλαιολιθική περίοδο, βλ. Chu 2009.

⁵²⁵ Soffer 1985, 408.

⁵²⁶ Masson 1993, 17.

⁵²⁷ Pidoplichko 1969, 14-16.

⁵²⁸ Zakalyzhnyi και Lyadskyi 2003, 279-280.

⁵²⁹ Sergin 1988, 10.

εποχικότητας των οικισμών την ύπαρξη ή απουσία των σταθερών καταλυμάτων, καθώς και τον εντοπισμό λιθοτεχνίας εντός ή εκτός των κατασκευών αυτών.⁵³⁰ Υποστηρίζει ότι ο χώρος που λάμβανε χώρα μία τέτοιου είδους δραστηριότητα συνδέεται με τις ψυχρές ή θερμές συνθήκες που επικρατούσαν.⁵³¹

Μία πιο ολοκληρωτική προσέγγιση παρουσιάζει η Soffer, η οποία εξετάζει το θέμα των οστέινων καταλυμάτων ως βασικό στοιχείο για την διάκριση τύπων οικισμού. Εξετάζοντας όλα τα επιμέρους στοιχεία των οικισμών, με ή χωρίς καταλύματα από οστά μαμούθ, καταλήγει στα εξής συμπεράσματα:⁵³²

Οι οικισμοί οι οποίοι φέρουν τέτοιου είδους κατασκευές ταξινομούνται ως οικισμοί βάσης, χαρακτηριστικό των οποίων είναι ο μεγάλος αριθμός δραστηριοτήτων των ανθρώπων μέσα σε αυτούς.⁵³³ Εδώ συναντώνται τα οστέινα καταλύματα, αποθηκευτικοί λάκκοι, εστίες, εισηγμένα και τοπικής προέλευσης αντικείμενα τέχνης, προϊόντα λίθου και οστού, καθώς και μεγάλη ποικιλία καταλοίπων πανίδας.⁵³⁴ Η Soffer υποστηρίζει ότι αυτού του είδους οι οικισμοί κατοικήθηκαν εποχικά και όχι μόνιμα, κυρίως κατά τους Χειμερινούς μήνες, όπου η σταθερότητα του εδάφους επέτρεπε την εγκατάσταση σε πεδιάδες κοντά σε ποταμούς και φαράγγια.⁵³⁵

Η ανάγκη κατασκευής καταλύματος με τη σημασία του καταφυγίου αποτελεί μία βιολογική ανάγκη, η οποία είναι εμφανής και στα ζώα που δημιουργούν φωλιές ή λαγούμια.⁵³⁶ Για τον άνθρωπο ωστόσο το κατάλυμα αποτελεί κάτι περισσότερο από ένα καταφύγιο, καθώς είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται κοινωνικά μέχρι την ενηλικίωση του. Με βάση αυτή την άποψη, το κατάλυμα αποτελεί ένα από τους σημαντικότερους παράγοντες για τη λειτουργία της κοινωνίας. Θεωρείται ότι οι λειτουργίες του καταφυγίου των ανθρώπων, μεταβάλλονται και γίνονται πιο σύνθετες με αποτέλεσμα τη δημιουργία οικιών με κοινωνικά πλέον χαρακτηριστικά. Το απόγειο αυτού του τύπου καταλύματος υποστηρίζεται ότι είναι η ύπαρξη αρχιτεκτονικών στοιχείων σε αυτό.⁵³⁷ Τα καταλύματα από οστό μαμούθ αποτελούν έναν από τους παλαιότερους τύπους αρχιτεκτονικής του *H. sapiens*, ο οποίος φέρει

---

⁵³⁰ Sergin 1988, 11-13.

⁵³¹ Sergin 1988, 11-13.

⁵³² Soffer 1985, 237-404.

⁵³³ Soffer 1985, 335-337.

⁵³⁴ Soffer 1985, 373-393.

⁵³⁵ Soffer 1985, 237, 337.

⁵³⁶ Gladkych 1999, 29-30.

⁵³⁷ Gladkych 1999, 30.

όλα τα οικονομικά, εργονομικά, αισθητικά και συμβολικά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν να θεωρηθεί κάτι περισσότερο από ένα καταφύγιο.⁵³⁸

Η κοινωνική διάσταση αυτών των κατασκευών έχει γίνει αντιληπτή από πολλούς ερευνητές, οι οποίοι εκφέρουν τις δικές τους απόψεις βασιζόμενοι στη μελέτη της κατασκευής και του υλικού που προέρχεται από αυτές. Συγκεκριμένα, η Soffer θεωρεί ότι τα καταλύματα αποτελούν την πιο σημαντική απόδειξη ενός είδους ιεραρχημένης οργάνωσης των οικισμών στους οποίους βρέθηκαν.⁵³⁹ Υποστηρίζει ότι τόσο η κατασκευή όσο και τα αρχιτεκτονικά ή στυλιστικά στοιχεία που φέρουν αυτές οι καλύβες, απαιτούν συγκεκριμένη οργάνωση και έλεγχο της εργασίας.⁵⁴⁰ Ακόμα θεωρεί, στην περίπτωση αποδοχής μίας ιεραρχημένης κοινωνίας, ότι η δημιουργία αυτών των υπέργειων κατασκευών, μέσω του ελέγχου από μία ομάδα ανθρώπων ή μία οικογένεια του οικισμού, αποτελεί την καλύτερη δυνατή εκδήλωση του κοινωνικού τους status, καθώς θα βρίσκονται σε κοινή θέα για μεγάλο χρονικό διάστημα.⁵⁴¹ Για την ενίσχυση αυτής της άποψης η Soffer προβάλλει και τους μεγάλους αποθηκευτικούς λάκκους. Η θέση αυτών των στοιχείων (λάκκων) σε σχέση με τα καταλύματα φαίνεται να αλλάζει, με αποτέλεσμα στη θέση Dobranichevka κάθε κατάλυμα να φέρει ίδιο αριθμό λάκκων ανάλογου μεγέθους και άρα την ίδια ποσότητα αποθήκευσης τροφής και πρώτης ύλης. Αντίθετα σε θέσεις, όπως το Mezin, Mezhyrich και Gontsy, φαίνεται ότι ο αριθμός λάκκων του κάθε καταλύματος δεν είναι ίσος, π.χ. στη θέση Mezin ένα κατάλυμα περιβάλλεται από 7-8 λάκκους υποδεικνύοντας τον συγκεντρωτισμό και διαχείριση μίας ποσότητας αγαθών μεγαλύτερης από αυτή που αντιστοιχεί σε ένα κατάλυμα, και ενδεχομένως μία ανισότητα στην πρόσβαση των προμηθειών.⁵⁴²

Πέρα από τον τρόπο οργάνωσης των οικισμών, τα καταλύματα αυτά θεωρείται ότι φέρουν συμβολικά στοιχεία, η μελέτη των οποίων συνεισφέρει στην αποκωδικοποίηση του πνευματικού κόσμου αυτών των ομάδων.⁵⁴³ Ένας από τους πρώτους ερευνητές που συνέδεσε τα καταλύματα με τελετουργικές δραστηριότητες είναι ο Bibikov, ο οποίος, μελετώντας τα διακοσμημένα οστέινα αντικείμενα από το

---

⁵³⁸ Shydlovsky κ.ά. 2018, 5.

⁵³⁹ Gladkych κ.ά. 1984, 175. Soffer 1985, 459-474.

⁵⁴⁰ Soffer 1985, 459-460.

⁵⁴¹ Soffer 1985, 469-470.

⁵⁴² Soffer 1985, 462.

⁵⁴³ Gladkych 1996. Gladkych 2003. Iakovleva 2015. Iakovleva 2016.

εσωτερικό του καταλύματος της θέσης Mezin, μίλησε για την παρουσία μουσικών οργάνων συνδεδεμένων με κάποιου είδους τελετή.⁵⁴⁴

Γενικά στα βασικότερα στοιχεία των καταλυμάτων τα οποία οδήγησαν τους ερευνητές στην αναγνώριση ενός συμβολικού συστήματος, όπως στην σημαντική θέση Mezhyrich,⁵⁴⁵ εντάσσονται τα παρακάτω:

Ο σχηματισμός μοτίβων ζιγκ-ζαγκ και 'V', η ρυθμικότητα και αισθητική της δομής έχουν θεωρηθεί ότι δεν ικανοποιούν δομικές ανάγκες, αλλά αντίθετα αποτελούν ένα στοιχείο της αισθητικής του τεχνίτη.⁵⁴⁶ Επιπλέον η κόσμηση ειδωλίων γυναικείων μορφών με τα παραπάνω μοτίβα, τα οποία προέρχονται από αυτά τα καταλύματα ή από διπλανή περιοχή, έχει υποστηριχθεί ότι αντανακλά ένα συμβολικό δεσμό γυναίκας, μαμούθ και καταλύματος. Ο δεσμός αυτός εικάζεται ότι προβάλλεται και στο 5^ο κατάλυμα από τη θέση Gontsy, όπου το μοτίβο ζιγκ-ζαγκ από κάτω γνάθους οριοθετείται από την ύπαρξη κρανίου από νεογνό μαμούθ, στοιχείο το οποίο παίρνει συμβολική σημασία εάν αναλογισθεί κανείς ότι οι ομάδες των μαμούθ θα πρέπει να απαρτίζονταν κατά κύριο λόγο από μητέρες με τα μικρά τους.⁵⁴⁷

Επιπλέον, η άποψη περί συμβολισμού στα καταλύματα φαίνεται να εντείνεται περισσότερο με την ύπαρξη οστών, τα οποία είναι βαμμένα με κόκκινη ώχρα και φέρουν γεωμετρικά μοτίβα.⁵⁴⁸ Αν και ακόμα δεν έχει αναγνωρισθεί ένας αμιγώς λατρευτικός χώρος σε θέσεις ανοικτού τύπου, εντούτοις προτείνεται ότι δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση ένα κατάλυμα σαν αυτά που περιγράφονται εδώ, να συνδυάζει και μία τέτοια λειτουργία μαζί με τον οικιστικό του χαρακτήρα.⁵⁴⁹

Τέλος, θα ήθελα να προτείνω μία εναλλακτική ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία οι κατασκευές αυτές, παρόλο που γίνεται δεκτός ο οικιστικός τους χαρακτήρας, εντούτοις είναι πιθανό σε μεταγενέστερο στάδιο να εξελίχθηκαν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούσαν περαιτέρω πρακτικούς σκοπούς. Συγκεκριμένα θεωρώ ότι σε μία περίοδο όπου οι οικισμοί στο Νότιο τμήμα της Ανατολικής πεδιάδας αυξάνονται και οι κλιματικές συνθήκες δυσκολεύουν, οι άνθρωποι, σε περίπτωση που ανεύρισκαν μία θέση η οποία κάλυπτε σε μεγάλο βαθμό τις ανάγκες τους (θηράματα,

---

⁵⁴⁴ Bibikov 1978.

⁵⁴⁵ Gladkych 2003, 216. Iakovleva 2015, 330-331.

⁵⁴⁶ Gladkych 1996, 44.

⁵⁴⁷ Iakovleva 2015, 330.

⁵⁴⁸ Iakovleva 2015, 331.

⁵⁴⁹ Gladkych 2003, 216.

πυριτόλιθος, νερό κ.α.), θα θεωρούσαν επιτακτική ανάγκη την κατοχής της ακόμα και κατά τη διάρκεια των εποχικών τους μετακινήσεων, έτσι ώστε επιστρέφοντας στην ίδια θέση να βελτιώσουν τις πιθανότητες επιβίωσής τους κατά τη διάρκεια του Χειμώνα.

Οι συγκεκριμένες κατασκευές είναι πιθανό να εξυπηρετούσαν τον παραπάνω σκοπό και να αποτελούσαν σύμβολα ιδιοκτησίας μίας θέσης από συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων ακόμα και αν αυτοί απουσίαζαν κατά την εαρινή τους μετακίνηση. Το μήνυμα κυριαρχίας στην περιοχή περνάει σε αντίζηλες ομάδες κυρίως μέσω της ίδιας της κατασκευής και του υλικού της. Και τα δύο αυτά στοιχεία προϋποθέτουν μία πολυάριθμη ομάδα ανθρώπων δυνατή και ικανή να κυνηγήσει μαμούθ ή ακόμα και να συλλέξει τα οστά αυτού του ζώου, τα οποία έχουν ιδιαίτερα μεγάλο βάρος (βλ. πίν. 5), και άρα να διεκδικήσουν αν χρειαστεί εκ νέου την περιοχή τους. Η διαδικασία κτισίματος αυτών των κατασκευών με την προσθήκη αρχιτεκτονικών στοιχείων μη πρακτικού χαρακτήρα,⁵⁵⁰ σήμαινε την επένδυση σημαντικής ενέργειας και χρόνου των ανθρώπων του οικισμού. Η ερμηνεία τους λοιπόν μόνο ως οικιών, ακόμα και με συμβολικά χαρακτηριστικά, δεν δικαιολογεί το επίπεδο μόχθου. Θεωρείται πιθανότερο η πρακτική αυτή να απέβλεπε και σε μία τακτική επιβίωσης, η οποία είχε ως βάση την ανάδειξη της δύναμης της ομάδας, μέσω της κατασκευής περίτεχνων κατασκευών, με σκοπό τη διασφάλιση των καλύτερων δυνατών συνθηκών κατά τη διάρκεια δύσκολων εποχών. Οι άνθρωποι στην περίπτωση που κατασκεύαζαν τα οστέινα καταλύματα εξασφάλιζαν την προστασία τους από τις σκληρές συνθήκες του Χειμώνα με την κατασκευή ενός καταφυγίου, ενώ επεδείκνυαν τη δύναμη της ομάδας τους σε πιθανές αντίζηλες ομάδες. Η παρουσία πολλαπλών στρωμάτων εγκατάστασης σε κάποιες από αυτές τις θέσεις, υποδεικνύουν ότι αποτελούσαν περιοχές που διέθεταν στοιχεία ιδιαίτερα ελκυστικά για τον άνθρωπο που επέστρεφε σε αυτές.

Συμπερασματικά, οι απόψεις των ερευνητών που παρουσιάζονται εδώ σχετικά με τον χαρακτήρα και το ρόλο των κατασκευών από οστά μαμούθ φαίνεται να επηρεάζονται από ποικίλους παράγοντες. Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν την κατασκευή αυτών των αντικειμένων αναγκαία λόγω περιβαλλοντικών παραγόντων, όπως είναι η έλλειψη ξυλείας και φυσικών καταφυγίων στην περιοχή μελέτης. Η

---

⁵⁵⁰ Για αρχιτεκτονικά στοιχεία με μοτίβο ζιγκ-ζαγκ και 'V', ρυθμική εναλλαγή συγκεκριμένων σκελετικών ομάδων πάνω στις κατασκευές και οστά διακοσμημένα με ώχρα, βλ. κεφάλαιο 3.3.

έλλειψη αυτών, όπως και το δριμύ ψύχος της περιόδου, προσθέτει και τον παράγοντα της επιβίωσης ο οποίος ώθησε τους ανθρώπους στην οικοδόμηση σταθερών τεχνητών καταλυμάτων.

Περισσότερες απόψεις αναλύουν τις οστέινες καλύβες με βάση τον πολιτισμικό παράγοντα. Συγκεκριμένα, κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι οι καλύβες αυτές αποτελούν μία πολιτισμική εξέλιξη που αρχίζει από την Μέση Παλαιολιθική και φθάνει έως τα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Από την άλλη, ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν την άποψη περί πολιτισμικής επιλογής από συγκεκριμένες όμως ομάδες ανθρώπων, με σκοπό να εξυπηρετήσουν ανάγκες σχετικά με την επιβολή ή το συμβολισμό (ενδεχομένως να είχε αναπτυχθεί μία κουλτούρα με βάση το μαμούθ). Είναι πιθανό η προσπάθεια απόδοσης συμβολικού χαρακτήρα σε αυτές τις κατασκευές να επηρεάζεται από τη βασική αρχή ότι οι *H.sapiens* χαρακτηρίζονται από τέτοιου είδους συμβολικές πρακτικές, με τη χρήση ποικίλων υλικών (ανάλογες απόψεις έχουν εκφραστεί και για τα σπήλαια με βραχογραφίες από τη Δυτική Ευρώπη).⁵⁵¹ Στην κεντρική Ανατολική πεδιάδα η εμφάνιση αρχιτεκτονικών στοιχείων πάνω στις οστέινες καλύβες έχει θεωρηθεί ακριβώς προέκταση της ανάπτυξης της τέχνης από τον *H. sapiens*.

---

⁵⁵¹ Για την ανάλυση των βραχογραφιών της Δυτικής Ευρώπης βλ. π.χ. Leroy-Gouran και Michelson 1986. Fritz και Tosello 2015. Fuentes 2016.

Κεφάλαιο 5. Συμπεράσματα

Όπως αναφέρθηκε ήδη στην εισαγωγή, οι καλύβες στις οποίες το οστό από μαμούθ αποτελεί το βασικό υλικό κατασκευής συναντώνται μόνο στην Ανατολική Ευρώπη κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο. Οι κατασκευές αυτές ξεχωρίζουν για τα αρχιτεκτονικά στοιχεία τους, τα οποία αποτελούν μία από τις αρχαιότερες ενδείξεις αρχιτεκτονικής στην ιστορία του ανθρώπου. Προκύπτει επίσης ότι αυτά τα καταλύματα αποτελούσαν κατά κύριο λόγο έργο του *Homo sapiens*, όπως υποδεικνύεται από τα ευρήματα που τις συνοδεύουν και τις χρονολογήσεις. Ωστόσο, εάν γίνει δεκτή η οστίνη κατασκευή από τη Molodova I ως κατάλυμα, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η ιδέα χρήσης των οστών κατ' αυτό τον τρόπο ανάγεται στους Neanderthals.

Όσον αφορά στην εμφάνιση των καλυβών, φαίνεται ότι σχεδόν όλες, ανεξαρτήτου πολιτισμικής ομάδας, ανήκουν στον τύπο της yaranga, εκτός από το κατάλυμα στη θέση Pushkari I, το οποίο έχει αποκατασταθεί ως τύπος terree. Οι επιμέρους διαφορές σχετίζονται με το σχήμα του καταλύματος, το οποίο είναι πιο επίμηκες στη Γραβέττια θέση Pushkari I, στο 2^ο κατάλυμα από το Eliseevichi και στο 3^ο κατάλυμα από το Kostenki 11/Ia. Τα υπόλοιπα καταλύματα φέρουν κυκλικό ή ελλειψοειδές σχήμα, κυρίως εκείνα από την ομάδα Mezin. Διαφορά παρατηρείται επίσης ως προς την ύπαρξη ή μη κοιλότητας στο δάπεδο της κατασκευής, στοιχείο το οποίο φαίνεται να μη σχετίζεται με το πολιτισμικό πλαίσιο.

Ως προς τη λειτουργία των κατασκευών, στην πλειονότητα τους, έχουν χαρακτηριστεί ως οικίες του ανθρώπου, ωστόσο μεμονωμένα στοιχεία που συναντώνται σε κάποιες από αυτές έχουν θεωρηθεί ενδείξεις και για συμβολική χρήση, σε συνδυασμό με τον οικιστικό τους χαρακτήρα. Τα στοιχεία αυτά σχετίζονται με αρχιτεκτονικά μοτίβα, με διακόσμηση πάνω στους τοίχους της καλύβας, καθώς και με συμβολικά κινητά αντικείμενα στο εσωτερικό τους. Τα χαρακτηριστικά αυτά συναντώνται κατά κύριο λόγο στα καταλύματα της ομάδας Mezin με εξαίρεση τη θέση Kostenki 11/Ia. Επιπλέον, προτείνεται εδώ μία πιο συγκεκριμένη πρακτική χρήση τους, η οποία σχετίζεται με τη χωρική κυριαρχία των ομάδων και μετατρέπει αυτά τα καταλύματα σε σύμβολα ιδιοκτησίας μίας θέσης από μία ομάδα ανθρώπων.

Οι οικισμοί που φέρουν τις παραπάνω κατασκευές περιέχουν εγκαταστάσεις, οι οποίες υποδεικνύουν την ποικιλία δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα εντός τους, καθιστώντας τους οικισμούς ως βάση και όχι ευκαιριακούς, όπως π.χ. σε μία εγκατάσταση μόνο για κυνήγι ή προμήθεια λίθου.

Σε αυτό το σημείο προτείνεται η αναγκαιότητα για περαιτέρω μελέτη των δεδομένων, με βάση τις σύγχρονες μεθόδους. Συγκεκριμένα, προτείνεται η μελέτη του ζωολογικού (βλ. σελ. 27) και βοτανολογικού αρχείου από τους ανάλογους εξειδικευμένους ερευνητές, η λεπτομερής μελέτη της στρωματογραφίας και η ακριβής χρονολόγηση (όπου είναι δυνατόν) με C^{14} των επιμέρους στοιχείων των οικισμών, με σκοπό να διασαφηνισθούν οι πολιτισμικές σχέσεις μεταξύ των θέσεων αυτών και να διερευνηθεί κατά πόσον πρόκειται για την ίδια ή διαφορετική πολιτισμική ομάδα ανθρώπων σε κάθε εγκατάσταση. Οι έρευνες αυτές θεωρούνται ακόμα πιο επιτακτικές στο υλικό που έχει διασωθεί και συντηρηθεί από παλαιότερα ανασκαμμένες θέσεις, οι οποίες δεν έχουν δεχθεί νεότερες προσεγγίσεις. Τέτοιου είδους συμπληρωματικές έρευνες γίνονται ήδη στις θέσεις Mezhyrich και Gontsy. Τέλος, θεωρείται σημαντικό να γίνουν περισσότερες ανασκαφές, με τη σύγχρονη μεθοδολογία, σε ανάλογους οικισμούς, ώστε να εμπλουτισθεί το αρχείο με επιπλέον καταλύματα, και να τεκμηριωθεί πληρέστερα ο ρόλος και η προέλευση τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Phase	¹⁴ C BP	cal BP	Western Europe	Northern and Central Europe	Italy and SE Europe	Eastern Europe
Final	12,500	14,600	Creswellian (England) Azilian-Laborian (France, Cantabria) Epimagdalenian (Iberia)	Ahrensburgian and Swiderian Hamburgian and <i>Federmessergruppen</i>	Romanellian (Italy)	
Full	17,000	20,200	Magdalenian	Magdalenian	Tardigravettian	Mammoth-dwellings culture
	19,000	22,700	Badegoulian (France) Solutreogravettian (SW Iberia)			
	21,000	25,000	Upper Solutrean Middle Solutrean Lower Solutrean			
	30,000	34,700	Gravettian	Willendorf-Kostenkian Pavlovian	Gravettian	
Early	35,000	40,300	Aurignacian	Aurignacian	Aurignacian	Aurignacian
Transitional	36,500	41,600	Protoaurignacian	Lincombian/ Jerzmanovician	Protoaurignacian	Spitsynian Streletskayan
	>41,000	>44,700	Châtelperronian	Altühlian/Szeletian Bohunician	Uluzzian (Italy, Greece) Bachokirian (Bulgaria)	

Πίν. 1. Χρονολογικός πίνακας της Ανώτερης Παλαιολιθικής (Zilhao 2014, 1756, εικ. 3.19.1).

Μέσος Valdai	50-24 χιλ.χρ.π.σ.	Εναλλαγές θερμών-ψυχρών επεισοδίων
Bryansk	30-24/5 χιλ.χρ.π.σ.	Θερμό επεισόδιο
Last glacial maximum	30-17 χιλ.χρ.π.σ.	Ψυχρές/ξηρές συνθήκες
Ακμή ψύχους	22-21 χιλ.χρ.π.σ.	Ψυχρές/ξηρές συνθήκες
Ύστερη φάση Valdai	19-12,5 χιλ.χρ.π.σ.	Αρχή μείωσης ψύχους
Σταδιακή μείωση ψύχους	12,5-11 χιλ.χρ.π.σ.	Θερμότερες συνθήκες
Dryas 3	11-10,1 χιλ.χρ.π.σ.	Ψυχρό επεισόδιο

Πίν. 2. Η εναλλαγή των ψυχρών και θερμών επεισοδίων στην Ανατολική Ευρωπαϊκή πεδιάδα.

Βόρεια Ζώνη-21.000 χρ.πρ.

Είδος χλωρίδας	Περιβάλλον ευδοκιμίας
Σημύδα νάνος (<i>Alnaster</i>)	Δασώδης περιοχή
Δρυάς Οκτωπέταλη (<i>Dryas octopetala</i>)	Τούνδρα
Ιτιά (<i>Salix nummularia</i>)	Τούνδρα
Ιτιά (<i>Salix reticulata</i>)	Τούνδρα
Εφέδρα (<i>Ephedra</i>)	Παγετώδης στέππα
Ευροτία (<i>Eurotia ceratoides</i>)	Παγετώδης στέππα

Μεσαία Ζώνη

Πεύκη Σιβηρίας (<i>Pinus sibirica</i>)	Δασώδης ανοικτή περιοχή
Έλατο (<i>Picea abies</i>)	Δασώδης ανοικτή περιοχή
Σημύδα (<i>Betula</i>)	Δασώδης ανοικτή περιοχή
Σημύδα νάνος (<i>Betula nana</i>)	Αντοχή στο ψύχος
Σημύδα θαμνώδης (<i>Betula humilis</i>)	Αντοχή στο ψύχος
Χηνοπόδιο (<i>Chenopodium album</i>)	Διαταραγμένα εδάφη
Χηνοπόδιο (<i>Chenopodium botrys</i>)	Διαταραγμένα εδάφη
Χηνοπόδιο (<i>Chenopodium rubrum</i>)	Διαταραγμένα εδάφη
Φαγόπυρο το εδώδιμο (<i>Fagopyrum sagittatum</i>)	Διαταραγμένα εδάφη
Σελαγινέλλα (<i>Selaginella selaginoides</i>)	Λιβάδι
Βοτρύχιο (<i>Botrychium boreale</i>)	Λιβάδι
Θάλικτρο (<i>Thalictrum contortum</i>)	Λιβάδι/Ποτάμι
Λυκοπόδιο (<i>Lycopodium inundatum</i>)	Λιβάδι
Πολεμόνιο (<i>Polemonium coeruleum</i>)	Λιβάδι

Νότια ζώνη

Σκαμπιόζα (<i>Scabioza</i>)	Λιβάδι-στέππα
Δίψακος (<i>Dipsacus</i>)	Λιβαδι-στέππα

Δεύτερο μισό του Valdai → Ίδιο αρχείο χλωρίδας

Τέλη Παγετώνα Valdai-Θερμό επεισόδιο Allerod

Ζώνες ελάτου (<i>Picea abis</i>) + Πεύκου (<i>Picus</i>)	
Ηλιάνθεμο (<i>Helianthemum</i>)	Νέο είδος
Ιπποφαές ραμνοειδές (<i>Hippophae rhamnoides</i>)	Νέο είδος
Pleurospernum	Νέο είδος

Πίν. 3. Το αρχείο χλωρίδας της ύστερης Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ανατολική Κεντρική πεδιάδα.

Species	Vernacular name	Main habitat	Favored climate	Diet	Longevity	Weight
<i>Mammuthus primigenius</i>	Woolly mammoth	tundra-steppe and possibly steppe-forest	cold and dry	mainly grasses and sedges, with herbaceous plants, flowering plants, shrubs, mosses, and tree matter 150-200 L of water per day	~60 y.o.	3500-5000 kg
<i>Ceolodonta antiquitatis</i>	Woolly rhinoceros	tundra steppe	cold and dry	grass, shrubby sprouts, forbs, lichens and mosses	~40 y.o.	1500-3000 kg
<i>Equus sp.</i>	<i>Equus ferus cf. latipes</i>	Horse	ubiquitous (favour open environments)	grasses, sedge, herbs and woody plants 40-60 L of water per day	~20 y.o.	250-350 kg
	<i>E. asinus</i>	Ass	ubiquitous (favour open environments)	herbs, shrubs, flowers	~15 y.o.	150-250 kg
<i>Bison sp.</i>	<i>B. bonasus</i>	European bison	temperate	sedges, grasses, herbs, woody plants	~20 y.o.	500-1000 kg
	<i>B. priscus</i>	Steppe bison	cold and dry	grasses twigs, barks, leaves, lichen		
<i>Bos primigenius</i>	Aurochs	open areas in marshlands along rivers, forest-steppe	temperate but can adapt to more cold	mainly herbs and grasses, branches of trees or bushes	~15 y.o. (?)	500-900 kg
<i>Ovibos moschatus</i>	Muskox	great steppe plains	cold, extreme cold conditions, with temperatures down to -40°	willow herb, sedges, grasses	20-25 y.o.	200-400 kg
<i>Capra ibex</i>	Ibex	mountainous regions. a rupicolous species which favors the steep cliffs and the steep walls	ubiquitous	grasses, legumes, juniper, rhododendrons, hazel and green alder shoots, mosses and lichens	~20 y.o.	35-100 kg
<i>Rupicapra rupicapra</i>	Chamois	forest during winter and go up in altitude on the steep slopes from spring	ubiquitous	grasses, vegetables, flowers and shrub foliage	~15 y.o.	20-50 kg
<i>Saiga tatarica</i>	Saiga antelope	steppe	dry climate with very cold winters and hot summers	salt-bearing grasses and sometimes steppe grasses, succulents in summer	~12 y.o.	20-50 kg
<i>Megaloceros giganteus</i>	Giant deer	plains and light forests	cold and dry	grasses and tree buds	~15 y.o. (?)	~700 kg
<i>Aleas alces</i>	Elk	cold swampy forests with coppices in boreal and mixed deciduous forests	subarctic climates	grasses, aquatic plants, foliage, branches and bark of bushes and young trees, sometimes lichens,	15-20 y.o.	400-700 kg

Πίν. 4. Τα είδη πανίδας της ύστερης Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Κεντρική Ρωσική πεδιάδα (Demay κ.ά. 2021, 261-262, πιν. 2).

Συνέχεια πίν. 4

<i>Cervus elephus</i>	Red deer	deciduous and coniferous forests, in the plains as well as in mountainous regions. It can even adapt to a slightly more open environment as steppe	temperate climate that is not very cold and humid, or even to a slightly colder environment with low snow cover	mosses and fungi grasses, sedges, fruits, woody and semi-woody plants (bark in winter)	10-15 y. o.	80-250 kg
<i>Rangifer tarandus</i>	Reindeer	holartic areas (steppe, taiga, tundra)	cold environments		15 y.o.	80-250 kg
<i>Capreolus capreolus</i>	Roe deer	palaearctic forests	temperate	shoots and leaves of trees, brambles, raspberries, ivy, hazel, herbaceous	7-9 y.o.	40 kg
<i>Sus scrofa</i>	Wild boar	forest, glade, heath, water point	mild climate	plants, tubers, mushrooms, molluscs, worms, insects, small mammals, birds, sauropsides, fruits. Sometimes scavenger. Rarely attacks herbivores.	8-10 y.o.	30-170 kg
<i>Lepus</i> sp.	Hare	open environments, as steppe or low mountains	cold continental climate	grasses, flowers, buds	12 y.o.	2-7 kg
<i>Ochotona pusilla</i>	Pika	rocky slopes of mountains, up to 5000 m above sea level, and in the rocky steppes surrounded by vegetation	suitable for cold (up to -20 °C)	grasses, flowers, buds	4 y.o.	100-400 gr
<i>Marmota bobak</i>	Marmot	steppe and mountain	temperate, colder and dry	grasses, young shoots, flowers, fruits, worms, bugs	5 y.o.	2-10 kg
<i>Castor fiber</i>	Beaver	amphibious, fresh water (ponds, lakes, rivers) in the forest or at the edge of the forest	temperate, colder	herbs, leaves, twigs	10-15 y. o.	10-30 kg
<i>Spermophilus</i> sp.	<i>S. suslicus</i> Spotted souslik <i>S. citellus</i> European souslik	steppe, meadow, mountain	temperate, colder and dry	herbs, leaves, roots, insects	6 y.o.	300 gr
<i>Dicrostonyx</i> sp./ <i>Lagurus</i> sp./ <i>Lemmus</i> sp.	Lemmings	tundra	cold and dry		1-3 y.o.	50-100 gr

(continued on next page)

Συνέχεια πίν. 4

Species	Vernacular name	Main habitat	Favored climate	Diet	Longevity	Weight
<i>Ursus spelaeus</i>	Cave bear	mixed forests, sometimes with reliefs	cold	leaves, shoots, grasses, roots, bulbs, occasionally caterpillars and larvae omnivorous, largely herbivorous	~30 y.o. (?)	~500 kg
<i>Ursus arctos</i>	Brown bear	mixed forests and wooded steppes	temperate or moderately cold climate	omnivorous and has a very varied diet	~30 y.o.	80-600 kg
<i>Panthera spelaea</i>	Cave lion	great steppes	cold	large mammals	~15-20 y.o.	250-400 kg
<i>Panthera pardus</i>	Panther	alpine boreal forest, mountains, forest, more open environments	ubiquitous	medium and small sized mammals	~15 y.o.	20-35 kg
<i>Lynx lynx</i>	Lynx	forest, but it can adapt to the steppe	temperate, colder and dry	medium and small-sized mammal, micromammals, birds, frogs, fishes, worms, nuts	~20 y.o.	10-35 kg
<i>Felis sylvestris</i>	Wild cat	forest, mountain, steppe	temperate, colder	small-sized mammal, micromammals, frogs, fishes, insects, birds, herb	~10-12 y.o.	3-8 kg
<i>Crocota crocuta spelaea</i>	Cave hyaena	meadows, near water points	cold environment	all types of large herbivores	~20 y.o.	80-130 kg

Συνέχεια πίν. 4

<i>Canis lupus</i>		Wolf	ubiquitous	ubiquitous	wide range of prey	40 y.o.	15-70 kg
<i>Vulpes vulpes</i>		Red fox	ubiquitous	ubiquitous	omnivorous, very varied	40-15 y.	5-15 kg
<i>Vulpes corsac</i>		Corsac fox	steppes and semi-deserts	more or less cold, dry	micromammals, birds, insects, berries	o.	
<i>Vulpes lagopus</i>		Polar fox	open environments, arctic regions, steppe	cold environments, up to -70°	micromammals, baby seals, birds, fishes, eggs, berries		
<i>Lutra lutra</i>		Otter	fresh water, swamps, mountains, forest	quite varied temperatures	omnivorous, more piscivorous	40 y.o.	10 kg
<i>Meles meles</i>		Badger	various environments, meadows and forests	humid continental	omnivorous	45 y.o.	10-20 kg
<i>Gulo gulo</i>		Wolverine	taiga, tundra	cold climate	omnivorous with carnivorous tendency	40 y.o.	8-25 kg
<i>Mustela sp.</i>	<i>Mustela putorius</i>	Polecat	forest, swamp	temperate, colder, humid	micromammals, frogs, small-sized mammals, birds, eggs, fishes, insects, fruits	3-5 y.o.	1-2 kg
	<i>Mustela erminea</i>	Steppe polecat	wooded steppes, steppes and semi-steppes	temperate, colder, humid or dry			
<i>Mustela erminea</i>		Stoat	mountains, plains, avoid dense forest	cold	micromammals, frogs, small-sized mammals, birds, fishes, insects, worms	3-5 y.o.	300 gr
<i>Mustela lutreola</i>		European mink	near water, forest banks, swamps, meadows	temperate, colder, humid	micromammals, frogs, small-sized mammals, birds, eggs, fishes, insects, molluscs	6 y.o.	500 gr-1 kg
<i>Mustela nivalis</i>		Weasel	ubiquitous, avoid wet lands	temperate, colder	micromammals, frogs, small-sized mammals, birds, eggs	3 y.o.	60 gr
<i>Martes foina</i>		Beech marten	plain, mountains, meadows	temperate, colder and warm	micromammals, small-sized mammals, birds, eggs, fruits	40 y.o.	1-2 kg
<i>Martes sibirica</i>		Sable	taiga, mountains, dense forests	temperate, colder	micromammals, small-sized mammals, birds, eggs, fishes, insects, fruits, seeds	40 y.o.	700 gr-2 kg
<i>Martes martes</i>		Pine marten	dense forest, mix of coniferous forests	temperate, colder and warm	micromammals, small-sized mammals, birds, insects, fruits	40 y.o.	1-2 kg

Table 5.15 MEAN WEIGHT OF MINERALIZED MAMMOTH BONES^a

Parts	<i>N</i> (weighed)	Weight (kg)
Skull (large)	1	100.0
Mandible with teeth	3	18.20
Teeth	3	5.0
Tusk	2	200.0
Scapula	2	4.90
Humerus	1	7.85
Radius and ulna	4	5.00
Pelvis half	1	16.50
Femur	1	15.00
Tibia	1	6.60
Long bone average	7	8.60
Vertebrae		
atlas	3	1.0
axis	3	0.54
thoractic	3	1.27
lumbar	5	2.0
coccyx	1	2.70
Rib	2	1.50
Tarsal and carpal	—	nd
Metatarsal	5	1.80
Metacarpal	5	1.85
Patella	1	0.20
Phalange	5	0.50
Calcaneus	5	0.95
Astrogalus	5	0.51

Πίν. 5. Το βάρος των επί μέρους σκελετικών στοιχείων του τριχωτού μαμούθ (Soffer 1985, 280, πίν. 5.15).

	Mezin	Dobranichevka	Kirilovskaya	Mezhyrich	Gontsy	Yudinovo	Suponevo
Βασικό υλικό- Προέλευση	Πυριτόλιθος Τοπική προέλευση	Πυριτόλιθος Τοπική προέλευση	Πυριτόλιθος Διαφορετικές περιοχές (ποταμοί Dnieper, Vollyn, Desna)	Πυριτόλιθος Κυρίως Τοπικής προέλευσης	Πυριτόλιθος Τοπική προέλευση + εισαγωγή από ποταμό Udai	Πυριτόλιθος Εισαγωγή από τον ποταμό Desna	Πυριτόλιθος Τοπικής προέλευσης
Στάδιο επεξεργασίας του λίθου	Όλα τα στάδια	Όλα τα στάδια	Όλα τα στάδια	Όλα τα στάδια	Όλα τα στάδια	Όλα τα στάδια	Όλα τα στάδια
Μαχαίρια	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι (Με επεξεργασία)	Ναι	Ναι	Ναι
Ξέστρα Λεπίδες- Μικρολεπίδες	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
	Ναι	Ναι	Ναι (Με επεξεργασία)	Ναι	Ναι (Με επεξεργασία)	Ναι	Ναι
Αιχμές	Ναι	Ναι Συμμετρικές γωνιώδεις με επεξεργασία	Ναι 2 τριγωνικές	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
Σύνθετα εργαλεία	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό θέσης	1. Μικρολεπίδες με πεπλατυσμένο άκρο 2. Οι αιχμές μοιάζουν με μαχαίρια	1. Υψηλή παραγωγή λεπίδων (40.4% του συνόλου) 2. Μεγάλο ποσοστό λεπίδων με ράχη=υψηλή τεχνική	1.Η μεγαλύτερη ομάδα είναι οι λεπίδες	Όχι	1. Εργαλείο με αιχμηρό άκρο 2. Εργαλεία με ράχη	Όχι	1. Διαφορά με τις υπόλοιπες θέσεις όσον αφορά στη συχνότητα και στο σχήμα 2. Μαχαίρια με και χωρίς επεξεργασία 3.Όχι ξεκάθαρο σχήμα του σώματος των μαχαριών

Πίν. 6. Η λιθοτεχνία των θέσεων με καταλύματα από οστά μαμούθ.

Συνέχεια πίν. 6.

	Eliseevichi	Kostenki 1/Ia	Kostenki 2	Pushkari	Molodova I
Βασικό υλικό - Προέλευση	Πυριτόλιθος Τοπικής προέλευσης	Πυριτόλιθος Εισαγωγή	Πυριτόλιθος Τοπικής προέλευσης	Πυριτόλιθος Τοπικής προέλευσης	Πυριτόλιθος Τοπικής προέλευσης
Στάδιο επεξεργασίας του λίθου	Όλα τα στάδια	Όχι, η πρωτογενής επεξεργασία λίθου εκτός οικισμού	Όλα τα στάδια	Όλα τα στάδια	Όλα τα στάδια
Μαχαίρια	Ναι	Ναι	Ναι (Με επεξεργασία)	Όχι	Μαχαιροειδή εργαλεία
Ξέστρα	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
Λεπίδες-Μικρολεπίδες	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
Αιχμές	Ναι (Με επεξεργασία)	Ναι (Συμμετρικές και ασύμμετρες)	Ναι	Ναι	Όχι
Σύνθετα εργαλεία	Όχι	Ναι (Μαχαίρι με ξέστρο)	Ναι (Μαχαίρι με ξέστρο)	Ναι	Ναι (Μαχαίρι με ξέστρο)
Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό θέσης	1. Ύπαρξη κυλινδρικών λίθων υποδεικνύει υψηλή τεχνική ικανότητα	Όχι	1. Λεπίδες με πεπλατυσμένο άκρο	1. Αιχμές με λοξό άκρο 2. Μεγάλη ποσότητα εργαλείων με επεξεργασία 3. Προσανατολισμός σε εργαλεία κυνηγιού	1. Λεβαλλουά φολίδες με επεξεργασία 2. Όχι αμφίπλευροι τύποι

	Μορφές Ανθρώπων- ζώων	Διακόσμηση τοιχίου καταλύματος	Κοσμήματα	Οστά με διακό- σμηση	Όστρεα	Αρχιτε- κτονικά μοτίβα	Διακοσμη- μένες οστέινες πλάκες	Διακο- σμημένα εργαλεία
Mezinian								
Mezin	Ναι (ανθρώ- πινες-σηματι- κές	Ναι (με ώχρα)	Ναι (οστέινο βραχιόλι με μοτίβο ζιγκ-ζαγκ)	Ναι (μοτίβο ζιγκ-ζαγκ+ μαϊάνδρου)	Ναι Διάτρητα	Όχι	Όχι	Όχι
Mezhirich	Ναι (γυναι- κεία- σηματική	Ναι (γεωμετρικά μοτίβα με ώχρα)	Ναι (κυλινδρική πλάκα+ χάνδρα από χαυλιόδοντα μαμούθ)	Ναι (γεωμετρικά μοτίβα)	Όχι	Ναι (μοτίβο ζιγκ-ζαγκ)	Όχι	Όχι
Gontsy	Όχι	Ναι (με ώχρα, μοτίβο V)	Ναι (κρεμαστά κοσμήματα από οστό μαμούθ, κέρατο, χαυλιόδοντα)	Ναι (γεωμετρι- κές εγχαράξεις)	Ναι (διάτρητα για κοσμή- ματα)	Ναι (μοτίβο ζιγκ-ζαγκ)	Όχι	Ναι (ράβδος με γεωμε- τρική εγχαράξη)
Kiev- Kirilovskaya	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι (με καμπυλό- γραμμο μοτίβο)	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Dobraniche- vka	Ναι (γυναικεία από κεχριμπάρι- σηματική)	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Eliseevichian								
Eliseevichi	Ναι (γυναικείο ειδώλιο)	Όχι	Όχι	Ναι (τεχνητές ραβδώσεις)	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι

Πίνακας 7. Στοιχεία τέχνης από τις θέσεις με καταλύματα από οστά μαμούθ.

<i>Συνέχεια</i> <i>πίν. 7</i>	Μορφές Ανθρώπων- ζώων	Διακόσμηση τοίχου καταλύματος	Κοσμήματα	Οστά με διακό- σμηση	Όστρεα	Αρχιτεκτονικά μοτίβα	Διακοσμημένες οστέινες πλάκες	Διακοσμη- μένα εργαλεία
Yudinovo	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι (εγγάρα- κτες μορφές σε χαυλιό- δοντα + κέρατο με γεωμετρική διακόσμηση)	Ναι	Όχι	Ναι (με μοτίβο ζιγκ-ζαγκ, ρόμβου κ.α. γεωμετρικά)	Ναι (πέλε- κους από κέρατο ταράν- δου με μοτίβο ζιγκ-ζαγκ + οστέινη βελόνα με μοτίβο ζιγκ-ζαγκ + αιχμές και βελόνες με μοτίβο διαμα- ντιού)
Souponevo	Ναι (ανθρωπό- μορφο ειδώλιο από χαυλιόδοντα)	Όχι	Ναι (χάνδρα + διάδημα από χαυλιόδοντα)	Ναι (με μοτίβο μαϊάνδρου + διχτιού)	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Gravettian								
Pushkari	Όχι	Όχι	Ναι (οστέινα κρεμαστά κοσμήματα)	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Zamyatnin								
Kostenki 11/Ia	Ναι (μαρμάρινες μορφές μαμούθ+ ρινόκερου- σηματικές)	Όχι	Ναι (οστέινο κρεμαστό κόσμημα)	Όχι	Όχι	Ναι (μοτίβο ζιγκ-ζαγκ)	Όχι	Ναι (οστέινες ακτίνες με γεωμε- τρικά μοτίβα + μοτίβο V)

Συνέχεια πίν.7	Μορφές Ανθρώπων- ζώνων	Διακόσμηση τοιχίου καταλόματος	Κοσμήματα	Όστά μαμούθ με διακό- σηση	Όστρεα	Αρχιτε- κτονικά μοτίβα	Διακοσμη- μένες οστέινες πλάκες	Διακοσμη- μένα εργαλεία
Kostenki II	Ναι (γυναικεία μορφή σηματική- ανάλογη του πολιτισμού Mezinian)	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι (με κομματιστό μοτίβο- ανάλογο της Kirilovskaya)	Ναι (οπείς με κομματιστό μοτίβο)

Σχήμα	Διαστάσεις	Τα οστά κατασκευής
Δακτυλίσχημη	5 x 8 μ. (εσωτ.)	12 κρανία μαμούθ
	7 x 10 μ. (εξωτ.)	5 κάτω γνάθοι μαμούθ
		14 χαυλιόδοντες μαμούθ
		35 οστά ωμοπλάτης μαμούθ
		52 μακρά οστά μαμούθ
		1 οστό σπονδυλικής στήλης μαμούθ
		1 οστό νεογνού μαμούθ

Πίν. 8. Η οστέινη κατασκευή της θέσης Molodova I.

Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής (εσωτ.)	Τα οστά της κατασκευής (εξωτ.)
Ελλειψοειδές/κυκλικό	3 κρανία με προστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος Ανάμεσα στα κρανία, οστά της πυέλου+μηριαίου	<u>Βόρειο τμήμα:</u> Οστά κνήμης, πυέλου, βραγχιόνιο, κάτω γνάθη, τμήματα σπονδυλικής στήλης σε ανατομική σύνδεση, θραύσματα κρανίων
	<u>ΒΑ τμήμα:</u> 1 οστό κνήμης, 1 οστό ωμοπλάτης+μη αναγνωρίσιμα οστά <u>Β+N του προηγούμενου συνόλου:</u> οστά πυέλου, κνήμης, άκρων και χαυλιόδοντες	<u>Νότιο τμήμα:</u> Κρανία και κάτω γνάθοι σχηματίζουν κολώνες <u>Α+Δ τμήμα:</u> Σειρά χαυλιόδοντων και μακρών οστών σε μικρή απόσταση από τα όρια της κατασκευής

Πίν. 9. Η οστέινη κατασκευή της θέσης Kostenki 2.

6	Ασθενές πολιτισμικό στρώμα – ευρήματα στο κατώτερο οργανικό στρώμα (humus) – ελάχιστος πυριτόλιθος
5	Πολιτισμικό στρώμα – όχι επαρκώς μελετημένο – αιχμές βελών και ξέστρο
4	Πολιτισμικό στρώμα – όχι επαρκώς μελετημένο
3	Πολιτισμικό στρώμα – λίθινο σύνολο σε 2 ορίζοντες – προβληματικό στρώμα
2	Πολιτισμικό στρώμα – Τεχνολογία λεπίδων/απουσία μικρό-λεπίδων
Ib	Πολιτισμικό στρώμα - κατασκευές από οστά μαμούθ - Τεχνολογία λεπίδων/μικρο-λεπίδων
Ia	Πολιτισμικό στρώμα

Πίν. 10. Η στρωματογραφία της θέσης Kostenki 11/Ia.

Αρ. Κατ.	Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής	Άλλα στοιχεία της κατασκευής
No 1	Κυκλικό	<u>Ανατολικό τμήμα:</u> Κάτω γνάθοι <u>Νότιο τμήμα:</u> Μακρά οστά <u>ΝΑ τμήμα:</u> Οστά πυέλου, ωμοπλάτης και 2 κρανία <u>ΝΔ τμήμα:</u> Μακρά οστά, κάτω γνάθοι και 2 κρανία <u>Δυτικό τμήμα:</u> Κρανία πάνω σε οστά ωμοπλάτης <u>ΒΔ τμήμα:</u> Κατεστραμμένο <u>Βόρειο τμήμα:</u> Μακρά και πλατιά οστά ανάμεσα από κρανία	1. Για την κατασκευή χρειάστηκαν 400 οστά μαμούθ = 26 άτομα μαμούθ 2. Οι κάτω γνάθοι τοποθετούνται η μία δίπλα στην άλλη σχηματίζοντας μοτίβο ζιγκ-ζαγκ + V
No 2	Κυκλικό	Ίδια δομή με το πρώτο	Μερικώς ανεσκαμμένο
No 3	Κυκλικό μικρή επιμήκυνση στα Ανατολικά	<u>Εξωτερική πλευρά:</u> Τα οστά δημιουργούν ενιαίο σώμα Επιλογή μεγάλων οστών σε πολλούς συνδυασμούς Σπόνδυλοι σε ανατομική σύνδεση	1. Κάτω γνάθοι η μία δίπλα στην άλλη σε μοτίβο ζιγκ-ζαγκ ή V 2. Μεγαλύτερη ανομοιογένεια στη εξωτερική πλευρά
No3		<u>Εσωτερική πλευρά:</u> Κρανία σε ζεύγη, σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος Μαζί τους οστά πυέλου, ωμοπλάτης και μακρά οστά	3. Η κατασκευή απέχει: 70 μ. Ανατολικά από την κατασκευή No 1 + 20 μ. ΝΑ από την κατασκευή No 2

Πίν. 11. Οι οστέινες κατασκευές της θέσης Kostenki 11/Ia.

Αρ. Κατ.	Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής	Άλλα στοιχεία της κατασκευής
No 1	Σχεδόν κυκλικό	<p><u>Βάση</u> Κρανία σε επικλινή στάση προς το κέντρο της κατασκευής Κάτω γνάθοι, χαυλιόδοντες, μακρά οστά, πλευρικά οστά, οστά πυέλου, μικρά μη αναγνωρίσιμα οστά</p> <p><u>Κεντρικό τμήμα</u> Ανάμεσα στα μεγάλα οστά βρίσκονται θραύσματα από χαυλιόδοντες, σπόνδυλοι, οστά πλευρών και άκρων και πλάκες από δόντι μαμούθ</p>	<p>1. Μόνο οστά μαμούθ στην κατασκευή</p> <p>2. Δύο κομμάτια γρανίτη πάνω σε πυελικά οστά</p> <p>3. Ο οστέινος κύκλος πάνω από κοιλότητα</p>
No 2	Κυκλικό επίμηκες σχήμα προς τα Νότια	<p><u>Στο ανώτερο τμήμα του δακτυλίου</u> Κάτω γνάθοι, χαυλιόδοντες, μακρά οστά – ανάμεσα τους σπόνδυλοι, θραύσματα οστών και πλευρικά οστά</p> <p><u>ΒΑ τμήμα</u> Τα οστά έχουν κλίση</p> <p><u>Νότιο τμήμα</u> Η μικρότερη ποσότητα οστων (5 κρανία, 1 οστό νεογνού μαμούθ)</p> <p><u>N+B τμήμα</u> 2 κρανία</p> <p><u>Στο κατώτερο τμήμα του δακτυλίου</u> <u>Νότιο τμήμα</u> Κρανίο πάνω σε χαυλιόδοντα</p> <p><u>Δυτικό τμήμα</u> Χαυλιόδοντας και οστό ωμοπλάτης</p> <p><u>Βόρειο τμήμα</u> Θραύσματα πλευρικών οστών και πυέλου</p>	<p>1. Απόσταση από την κατασκευή Νο 1 7,5 μ.</p> <p>2. Ο οστέινος κύκλος πάνω σε κοιλότητα</p>
No3	Κυκλικό/ελλειψοειδές	<p><u>Νότιο τμήμα</u> χαυλιόδοντας + οστό άκρου</p> <p><u>ΝΑ τμήμα</u> Κρανίο</p> <p><u>ΝΔ τμήμα</u> Θραύσματα κάτω γνάθου + οστού ωμοπλάτης</p> <p><u>Δυτικό τμήμα</u> Δύο τμήματα κρανιακών οστών</p> <p><u>ΒΔ τμήμα</u> Κάτω γνάθος + σύνολο μικρών οστών</p> <p><u>Βόρειο τμήμα</u> Κρανιακό οστό</p> <p><u>ΒΑ τμήμα</u> Χαυλιόδοντας</p>	<p>1. Ο οστέινος κύκλος πάνω από κοιλότητα</p> <p>2. Τα οστά του Νότιου τμήματος εισχωρούν κάτω από τα οστά του Βόρειου τμήματος</p>

Πίν. 12. Οι οστέινες κατασκευές της θέσης Eliseevichi.

Αρ. Κατ.	Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής	Άλλα στοιχεία της κατασκευής
No 1	Κυκλικό	<p><u>Εξωτερική πλευρά</u></p> <p>15 Κρανία σε κατακόρυφη θέση στηριζόμενα στην περιοχή του μετώπου με το πίσω μέρος του κρανίου προς την κατασκευή</p> <p>Οστά πυέλου τοποθετούνται περιμετρικά της κατασκευής ως πλέγμα</p> <p><u>Εσωτερική πλευρά</u></p> <p>Μικρότερα οστά μαμούθ</p> <p>Κέρατα ταράνδου</p>	1. Χρησιμοποιήθηκαν 273 οστά μαμούθ, 30 κέρατα ταράνδου, 1 οστό ρινόκερου, 1 κρανίο λύκου

Πίν. 13. Η οστέινη κατασκευή από τη θέση Mezin.

Κατηγορίες οστών	Σύνολικός αριθμός οστών
Κρανία χωρίς κάτω γνάθους	18
Κάτω γνάθοι	21
Χαυλιόδοντες	14
Οστά ωμοπλάτης	58
Βραχιόνια οστά	24
Οστά αγκώνα	31
Οστά ακτίνας	2
Οστά πυέλου	41
Οστά μηρών	8
Οστά κνήμης	18
Σπόνδυλοι	1
Θραύσματα διαφόρων οστών	37

Πίν. 14. Αναλυτικός πίνακας του αριθμού των οστών μαμούθ που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή από τη θέση Mezin (Pidoplichko 1969, 91).

Αρ.Κατ.	Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής	Άλλα στοιχεία της κατασκευής
No 1	ελλειψοειδές	<u>Εσωτ.+εξωτ. πλευρά</u> Κάτω γνάθοι η μία μέσα στην άλλη	1. Οι γνάθοι δημιουργούν μοτίβο κουκουναριού στην εξωτερική πλευρά του δακτυλίου
No 2	ελλειψοειδές	Μακρά οστά σε κάθετη θέση	-----
No 3	ελλειψοειδές	<u>Βόρειο τμήμα</u> Μακρά οστά+κρανία <u>Νότιο τμήμα</u> Κάτω γνάθοι η μία μέσα στην άλλη	1.Ενίσχυση δακτυλίου στο Β-ΒΔ τμήμα με περισσότερα οστά 2.Τοποθέτηση λίθου σε κενό του δακτυλίου 3.Οι κάτω γνάθοι σχηματίζουν μοτίβο κουκουναριού στην εξωτερική πλευρά του δακτυλίου
No 4	ελλειψοειδές	<u>Δυτικό τμήμα</u> Γνάθοι η μία μέσα στην άλλη σχηματίζοντας κολόνες Ενδοιάμεσα τους μία μεγάλη γνάθος με το σαγόι προς τα πάνω <u>ΝΔ τμήμα</u> Κρανίο από νεογνό μαμούθ-δεξιά και αριστερά του ίδια συμπλέγματα οστών (οστό ωμοπλάτης-οστό ωμοπλάτης-οστό πυέλου) <u>ΒΔ τμήμα</u> Ρυθμική εναλλαγή κρανίων με τμήματα σπονδυλικής στήλης	1. Η ρυθμικότητα των συνόλων οστών παρουσιάζεται και στο σύνολο της κατασκευής = Συγκεκριμένες ομάδες οστών απέναντι από συγκεκριμένες ομάδες οστών

Πίν. 15. Οι οστέινες κατασκευές από τη θέση Mezhyrich.

Αρ.Κατ.	Σχήμα	Τα οστά του καταλύματος	Άλλα στοιχεία του καταλύματος
No1	Κυκλικό	<u>Βάση</u> 28 κρανία σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος (θεμέλια) <u>Τοίχος</u> Οστά ωμοπλάτης+πυέλου	
No2	Ελλειψοειδές	<u>Κεντρικό τμήμα</u> Θραύσματα κρανίου, 1 βραχιόνιο οστό, 2 χαυλιόδοντες	1. Δυτικά της πρώτης κατασκευής 2. Ιδιαίτερα μικρό μέγεθος κατασκευής
No3	Σχεδόν κυκλικό	<u>Βάση</u> Μικρός αριθμός κρανίων σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος (θεμέλια) <u>Τοίχος</u> Κρανία + οστά ωμοπλάτης <i>N-NΔ-Δ τμήμα</i> Οστά ωμοπλάτης το ένα πάνω στο άλλο	1.Μεγάλος αριθμός χαυλιόδοντων στο κεντρικό τμήμα
No4	Ελλειψοειδές	<u>Κεντρικό τμήμα δακτυλίου</u> 18 κρανία σε κατακόρυφη θέση με μπροστινό τμήμα προς τα πάνω <u>Πλαϊνό τμήμα δακτυλίου</u> 8 οστά ωμοπλάτης, 4 οστά πυέλου, 2 μακρά οστά Χαυλιόδοντες πάνω απο όλο το σύνολο οστών	1. Δεν γίνεται χρήση των κρανίων ως θεμέλια με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος 2. Δεν φαίνεται κάποια επεξεργασία στα οστά 3. Βρέθηκαν επίσης 2 χαυλιόδοντες θαμμένοι σε κατακόρυφη θέση
No5	Κυκλικό	<u>Εξωτερική πλευρά</u> 46 κρανία και 21 θραύσματα τους σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος θραύσματα κρανίων θαμμένων στο έδαφος στο κεντρικό τμήμα <i>N+Δ τμήμα</i> 7 κάτω γνάθη (οι 5 σε ομάδα)	

Πίν.16. Οι οστέινες κατασκευές από τη θέση Gontsy

Συνέχεια πίν.16.

Αρ.Κατ.	Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής	Άλλα στοιχεία της κατασκευής
		11 μακρά οστά 4 οστά πυέλου 4 οστά ωμοπλάτης B+A τμήμα 1 μακρό οστό 9 θραύσματα κρανίου Νότιος τοίχος Γνάθοι σε μοτίβο ζιγκ-ζαγκ + τοποθέτηση μίας γνάθου πάνω σε κρανίο νεογνού μαμούθ	1. Ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος κατασκευής
Νο6	Ελλειψοειδές	7 κρανία σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος (θεμέλια) 10 οστά ωμοπλάτης, 8 οστά πυέλου, 4 μακρά οστά, 31 χαυλιόδοντες, 2 κέρατα ταράνδου, 2 οστά ωμοπλάτης βίσονα	1. Βρίσκεται Βόρεια της κατασκευής Νο3 και Δυτικά της κατασκευής Νο4

Αρ.Κατ.	Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής	Άλλα στοιχεία της κατασκευής
No 1	Ελλειψοειδές	<p><u>Εσωτερική πλευρά</u> Κρανία σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος και το μετωπικό οστό προς το κέντρο της κατασκευής <i>B+Δ τμήμα</i> Μακρά οστά→βραχιόνιο, μηριαίο, κνήμες, σπόνδυλοι σε ανατομική σύνδεση <i>Κεντρικό τμήμα</i> 113 πλευρικά οστά</p> <p><u>Εξωτερική πλευρά</u> Κρανία τοποθετημένα σε ομάδες των 3 και 4</p>	Ο δακτύλιος οστών τοποθετείται πάνω από κοιλότητα 0,7-0,6 μ.
No 2	Ελλειψοειδές	<p>Κρανία σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος και το μετωπικό οστό προς το κέντρο της κατασκευής Οργάνωση κρανίων σε ομάδες των 3-4 Χρήση τμημάτων σπονδυλικής στήλης στη βάση Χρήση των πλευρικών οστών στο κεντρικό τμήμα</p>	
No 3	Κυκλικό	<p>Κρανία σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος και το μετωπικό οστό προς το κέντρο της κατασκευής Οργάνωση κρανίων σε ομάδες των 3-4 Χρήση οστών ωμοπλάτης τα οποία φέρουν οπές, πλευρικών οστών και χαυλιόδοντων</p>	Ο δακτύλιος οστών τοποθετείται πάνω από κοιλότητα 0,6-0,5 μ.
No 4	Κυκλικό	<p>Κρανία σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος και το μετωπικό οστό προς το κέντρο της κατασκευής Χρήση μακρών οστών, τμημάτων σπονδυλικής στήλης σε ανατομική σύνδεση, οστών ωμοπλάτης και πυέλου</p>	
No 5	Κυκλικό	<p>Κρανία σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος και το μετωπικό οστό προς το κέντρο της κατασκευής</p> <p><u>Αυτικό τμήμα</u> Μετακρανιακά οστά κάποια σε ανατομική σύνδεση</p> <p><u>Κεντρικό τμήμα</u> Πλευρικά οστά</p>	

Πίν. 17. Οι οστέινες κατασκευές της θέσης Yudinovo.

Αρ. Κατ.	Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής	Άλλα στοιχεία κατασκευής
No 1	Κυκλικό	<p><u>Εξωτερική πλευρά</u> Κάτω γνάθοι και μακρά οστά οριοθετούν το περίγραμμα της κατασκευής Η θέση των κάτω γνάθων και κρανίων δεν είναι σαφής: όλα έχουν τοποθετημένο το μακρό άξονα και το σημείο της γνάθου προς το κέντρο της κατασκευής Κάποιες κάτω γνάθοι έχουν τοποθετημένο το πίσω μέρος τους προς τα πάνω + κάποιες προς το έδαφος <i>ΝΑ τμήμα</i> Κάποιες κάτω γνάθοι φαίνονται ανασηκωμένες Δύο γνάθοι η μία πάνω στην άλλη δημιουργούν μοτίβο κλίμακας</p>	1. Ο οστέινος δακτύλιος τοποθετείται πάνω από κοιλότητα 0,2-0,3 μ.
		<p><i>Ανατολικό τμήμα</i> 3 γνάθοι + 3 τμήματα από γνάθους που φέρουν δόντια</p> <p><u>Εσωτερική πλευρά</u> Κυρίως οστά άκρων + χαυλιόδοντες Λιγότερα οστά ωμοπλάτης + πυέλου <i>Κεντρικό τμήμα</i> Οστά άκρων + πλατιά οστά σε ακανόνιστο σχήμα</p>	

Πίνακας 18. Η οστέινη κατασκευή της θέσης Surponevo.

Αρ.Κατ.	Σχήμα	Τα οστά της κατασκευής	Άλλα στοιχεία της κατασκευής
No1	Κυκλικό	Κρανία σε κατακόρυφη θέση με το μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος και τα μετωπικά οστά προς το κέντρο της κατασκευής <u>NA τμήμα</u> 3 κρανία νεαρών μαμούθ σε κατακόρυφη θέση με χαυλιόδοντες θαμμένους στο έδαφος Ανάμεσα στα κρανία → οστά ωμοπλάτης, πυέλου, ωλένης, μηριαία και κνήμες Επιπλέον στο σύνολο έχουν βρεθεί 18 κάτω γνάθοι + 30 χαυλιόδοντες	1. Για την κατασκευή χρησιμοποιήθηκαν 125 οστά μαμούθ = 18 άτομα μαμούθ 2. Εσωτερικά το δάπεδο της κατασκευής βρίσκεται 0,20μ. κάτω από το πολιτισμικό στρώμα
No2	Κυκλικό	<u>Εξωτερική πλευρά</u> 6 κρανία σε κατακόρυφη θέση με μπροστινό τμήμα θαμμένο στο έδαφος και μετωπικά οστά προς το κέντρο της κατασκευής 1 μηριαίο οστό 4 σπόνδυλοι Μετακρανιακά οστά σε ανατομική σύνδεση <u>Εσωτερική πλευρά</u> Μικρότερα οστά → Πλευρικά, τμήματα μακρών οστών, σπόνδυλοι, χαυλιόδοντες, κέρατα ταράνδου Σύνολο μικρών οστών κάλυπτε το δάπεδο της κατασκευής	1. Οι σπόνδυλοι βρίσκονται σε ανατομική σύνδεση και τοποθετούνται περιμετρικά των κρανίων

Πίν. 19. Οι οστέινες κατασκευές από τη θέση Dobranichevka.

	Εστίες	Λάκκοι	Περιοχές κατεργασίας λίθου	Περιοχές με κατάλοιπα πανίδας που φέρουν επεξεργασία	Περιοχές απορριμμάτων	Άλλα στοιχεία	Φυσικά σύνολα οστών μαμούθ
Molodova I	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	10 Πολιτισμικά σύνολα ελλειψοειδούς σχήματος	ΝΑΙ

Πίν. 20. Τα υπόλοιπα στοιχεία των οικισμών που φέρουν καταλύματα από οστά μαμούθ.

Συνέχεια πίν. 20.

	Εστίες	Λάκκοι	Περιοχές κατεργασίας λίθου	Περιοχές με κατάλοιπα πανίδας που φέρουν επεξεργασία	Περιοχές απορριμμάτων	Άλλα στοιχεία	Φυσικά σύνολα οστών μαμούθ
Pushkari I	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Kostenki 2	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	Ανθρώπινη ταφή	ΟΧΙ
Kostenki 11/a	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ
Kirilovskaya	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	Μικρά πολιτισμικά σύνολα οστών πανίδας και λίθου	ΟΧΙ
Eliseevichi	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	1.Οστέινος κύκλος 2.Οστέινη επιμήκης κατασκευή 3.Οστέινη κατασκευή που έχει υποστεί αλλοίωση 4.Κρανία μαμούθ πάνω από κοιλότητα τα οποία σκέπαζαν διακοσμημένες πλάκες χαυλιόδοντα και ειδώλιο	ΟΧΙ

Συνέχεια πίν. 20.

	Εστίε ς	Λάκκοι	Περιοχές κατεργα- σίας λίθου	Περιοχές με κατάλοιπα πανίδας που φέρουν επεξεργασία	Περιοχές απορριμ- μάτων	Άλλα στοιχεία	Φυσικά σύνολα οστών μαμούθ
Mezin	NAI	NAI	OXI	OXI	OXI	1.Κατεστραμμένη οστέινη κατασκευή (πιθανό κατάλυμα) 2.Σύνολο οστών πανίδας=μαμούθ,αλεπού, βίσονας 3.Σύνολο οστών πανίδας=λύκος,βίσονας (πιθανό κατάλυμα ή βοηθητική κατασκευή)	OXI
Mezhyrich	NAI	NAI	NAI	NAI	NAI	OXI	OXI
Gontsy	NAI	NAI	NAI	NAI	NAI	OXI	NAI
Yudinovo	NAI	NAI	NAI	NAI	NAI	1.Προστατευτικός οστέινος τοίχος στο Βόρειο τμήμα του καταλύματος Νο1 2.Λοφίδα εδάφους χωρίς πολιτισμικά κατάλοιπα δίπλα στο κατάλυμα	OXI
Suponevo	NAI	NAI	OXI	OXI	OXI	1.Σύνολο ώχρας 2.Σύνολο πυριτόλθου 3.Σύνολο οστών πανίδας=μαμούθ+άλογο	NAI
Dobrani- chevka	NAI	NAI	NAI	OXI	OXI	OXI	OXI

	Molodova I	Pushkari I	Kirilovskaya	Eliseevichi	Mezin	Mezhyrich	Gontsy
Μαμούθ	★	★	★	★	★	★	★
Τάρανδος	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Άλογο	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Ρινόκερος	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Βίσονας	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ
Λαγός	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Αλεπού	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	★	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Λύκος	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Μαρμότα	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ
Αδηφάγος	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ
Αρκούδα	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ
Λύγκας	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ
Λιοντάρι σπηλαιίου	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Ελάφι	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Πτηνά	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Τρωκτικά	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ

★ = Το κυρίαρχο είδος κάθε θέσης

Πίνακας 21. Τα είδη πανίδας από τις θέσεις με καταλύματα από οστό μαμούθ.

Συνέχεια πίνακα 21.

	Yudinovo	Suponevo	Dobranichevka
Μαμούθ	★	★	★
Τάρανδος	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Άλογο	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Ρινόκερος	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Βίσονας	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Λαγός	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Αλεπού	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Λύκος	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Μαρμότα	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Αδηφάγος	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Αρκούδα	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Λύγκας	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Λιοντάρι σπηλαιίου	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Ελάφι	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Πτηνά	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Τρωκτικά	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ

Θέση	Πολιτισμός	Τύπος καταλύματος	Διαστάσεις
Milovice G	Early Gravettian	Tipi Type B	Diameter 3–4 m
Pouchkari	Late Gravettian	Tipi	Diameter 3–4 m
Pouchkari	Late Gravettian	Tipi	Diameter 3–4 m
Kostienki 11/1a	Zamiatnine culture	Yaranga	Diameter 9m
Dwelling n°2	Zamiatnine culture		Diameter 8m
Kostienki 2			
Mejiriche n°1	Mezinian	Yaranga	6 × 6.5 m ²
Mejiriche n°2	Mezinian	Yaranga	6 × 4.5 m ²
Mejiriche n°3	Mezinian	Yaranga	5 × 4 m ²
Mejiriche n°4	Mezinian	Yaranga	5.8 × 4.6 m ²
Dobranichivka n°1	Mezinian	Yaranga	Diameter 4 m
Dobranichivka n°2	Mezinian	Yaranga	Diameter 4 m
Dobranichivka n°3	Mezinian	Yaranga	Diameter 4 m
Dobranichivka n°4	Mezinian	Yaranga	Diameter 4 m
Gontsy n°1	Mezinian	Yaranga	Diameter 5.5 m
Gontsy n°2	Mezinian	Small Dwelling	2.7 × 1.7 m ²
Gontsy n°3	Mezinian	Yaranga	Partial Sup à 7 m
Gontsy n°4	Mezinian	Yaranga	2.6 × 4 m ²
Gontsy n°5	Mezinian	Yaranga	Diameter 8 m
Mezine n°1	Mezinian	Yaranga	Diameter 5.5m
Mezine Old excavations	Mezinian	?	?
Ioudinovo n°1	Mezinian	Yaranga	Diameter 9 m
Ioudinovo n°2	Mezinian	Yaranga	Diameter 5 m
Ioudinovo n°3	Mezinian	Yaranga	5 × 7 m ²
Ioudinovo n°4	Mezinian	Yaranga	5 × 7 m ²
Suponevo n°1	Mezinian	Yaranga	Diameter 5.5m

Πίνακας 22. Οι τύποι καταλυμάτων από οστά μαμούθ και οι διαστάσεις τους (Iakovleva 2015, 328, πίν.1 (τμήμα)).

	Assembly (days) ^a		Construction (days) ^b		Total (days)	
	10 workers	20 workers	10 workers	20 workers	10 workers	20 workers
Dobranichevka						
Dwelling 1	1.6	0.8	0.7	0.3	2.3	1.1
Dwelling 2	0.2	0.1	0.08	0.04	0.3	0.1
Dwelling 3	0.3	0.1	0.1	0.05	0.4	0.15
Dwelling 4	ins	ins	ins	ins	ins	ins
Gontsy						
Dwelling 1	2.4	1.2	0.9	0.5	3.3	1.7
Dwelling 2	2.4	1.2	0.9	0.5	3.3	1.7
Mezhirich						
Dwelling 1	4.0	2.0	1.6	0.8	5.6	2.8
Dwelling 2	3.7	1.8	1.5	0.7	5.2	2.5
Dwelling 3	1.7	0.8	0.7	0.3	2.4	1.1
Dwelling 4	3.1	1.5	1.2	0.6	4.3	2.1
Mezin						
Dwelling 1	1.6	0.8	0.7	0.3	2.3	1.1
Dwelling 2	nd	nd	nd	nd	nd	nd
Dwelling 3	0.6	0.3	0.2	0.2	0.8	0.4
Dwelling 4	ins	ins	0.1	0.05	ins	ins
Dwelling 5	0.3	0.2	ins	ins	ins	ins

^aAssume 500 kg/person/day over 750 m.

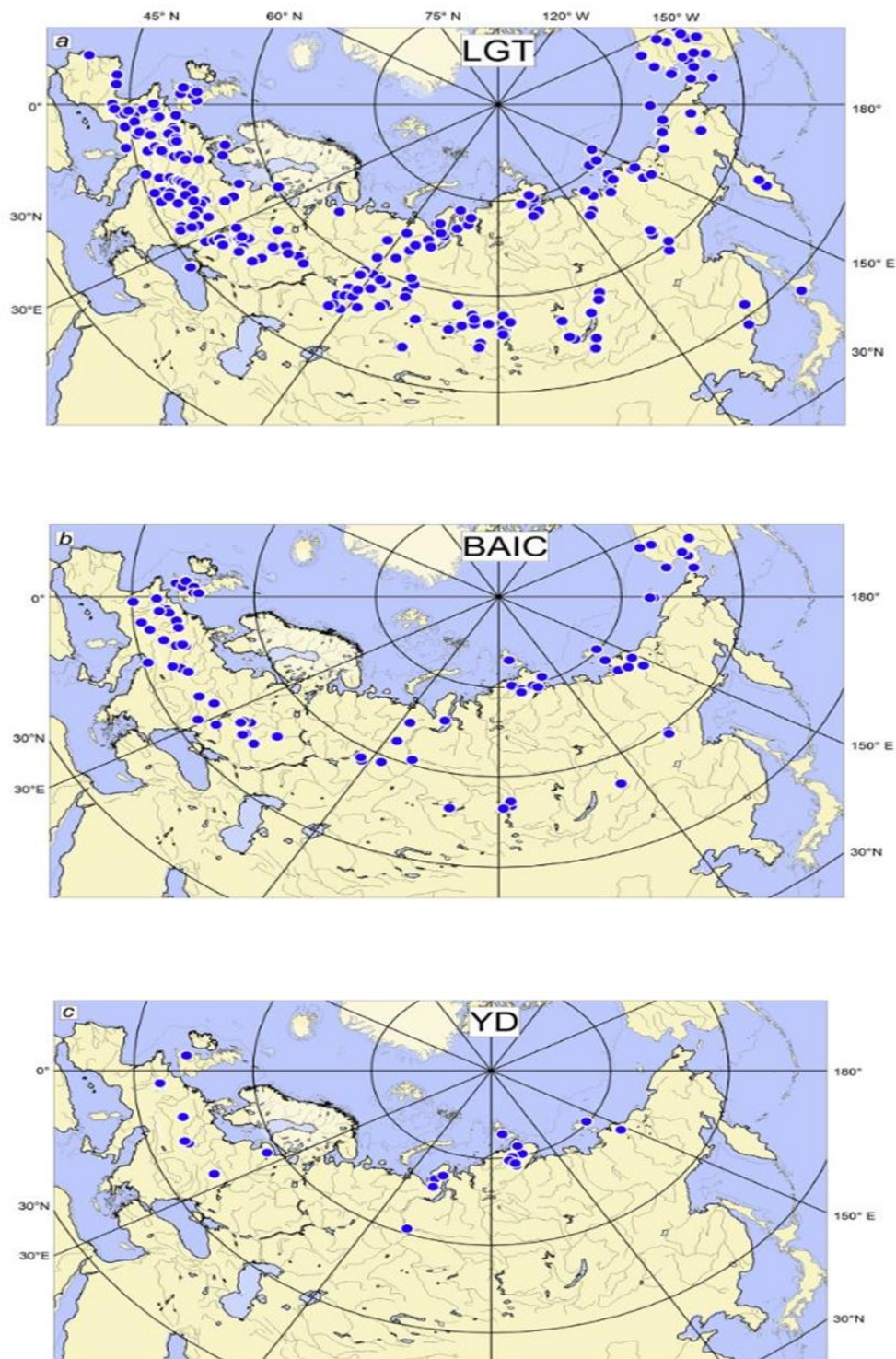
^bAssume 250 kg/person/hour and a 5-hour work day

Πίνακας 23. Εκτιμήσεις του μεγέθους εργασίας για την κατασκευή των καταλυμάτων από οστά μαμούθ (Soffer 1985, 383, πίν. 6.20).

	Κυνήγι	Συλλογή
Molodoava I	●	●
Pushkari I		
Kostenki 11/Ia		●
Eliseevichi	● (πιθανή χρήση εξημερωμένων λύκων)	●
Mezin	● (πιθανή χρήση εξημερωμένων λύκων)	
Mezhyrich	● (πιθανή χρήση παγίδων-εξημέρωση λύκων)	●
Gontsy	●	●
Yudinovo	● (πιθανή εξημέρωση λύκων)	
Suponevo	●	●
Dobranichevka	● (πιθανή εξημέρωση λύκων-χρήση παγίδων)	

Πίνακας 24. Τρόποι απόκτησης των οστών μαμούθ ανά θέση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Η διασπορά των μαμούθ στην Ευρώπη κατά τα τέλη του τελευταίου παγετώνα, κατά τη διάρκεια των θερμών επεισοδίων Bølling-Allerød και κατά τη διάρκεια του ψυχρού επεισοδίου Younger Dryas (Νεαρής Δρυάδος) stadial (Puzachenko κ.α. 2016, 8, εικ.5).

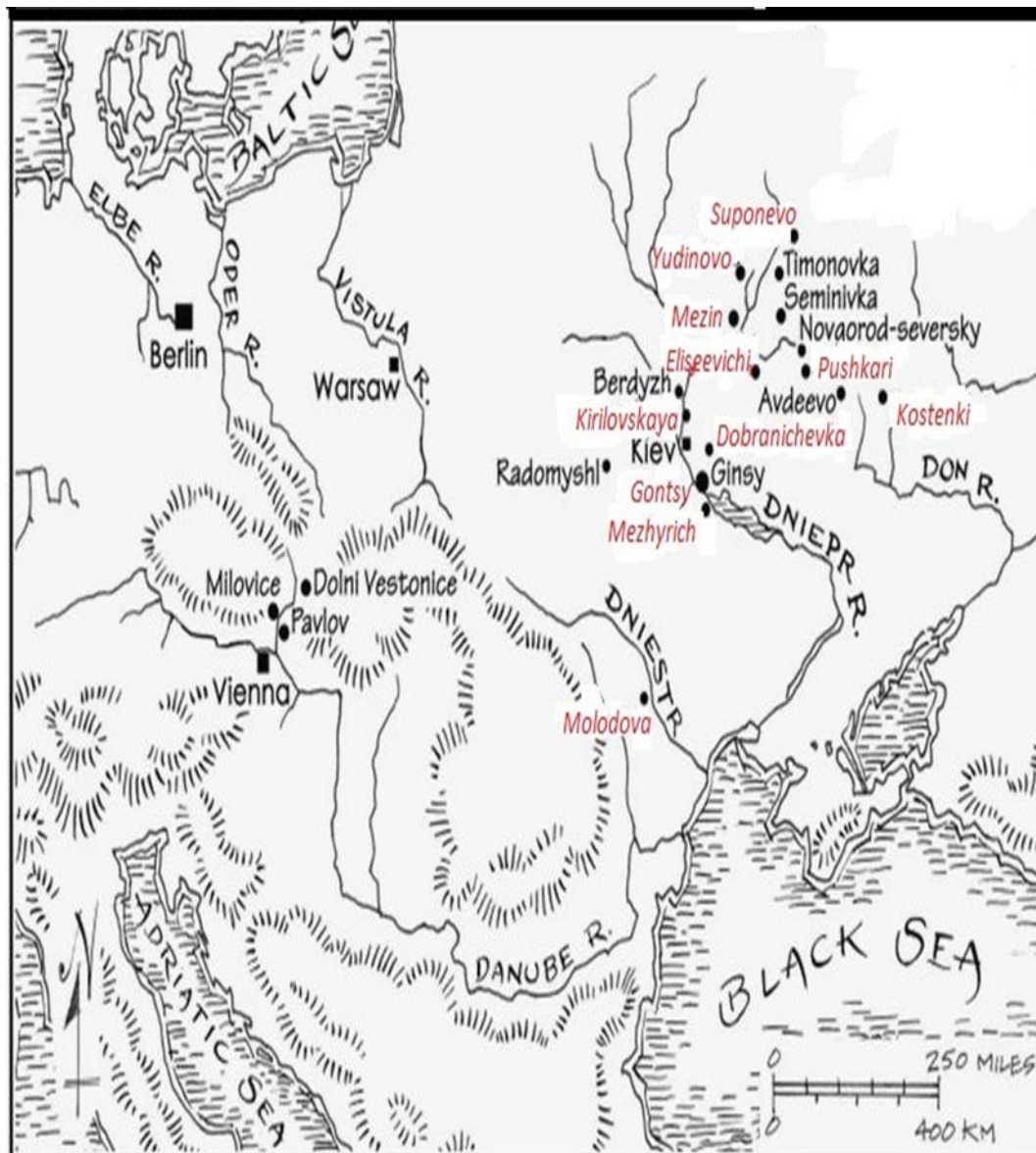

Εικ. 2. Η έκταση της Ανατολικής Ευρωπαϊκής πεδιάδας (πηγή: free world maps <http://www.freeworldmaps.net/europe/>).

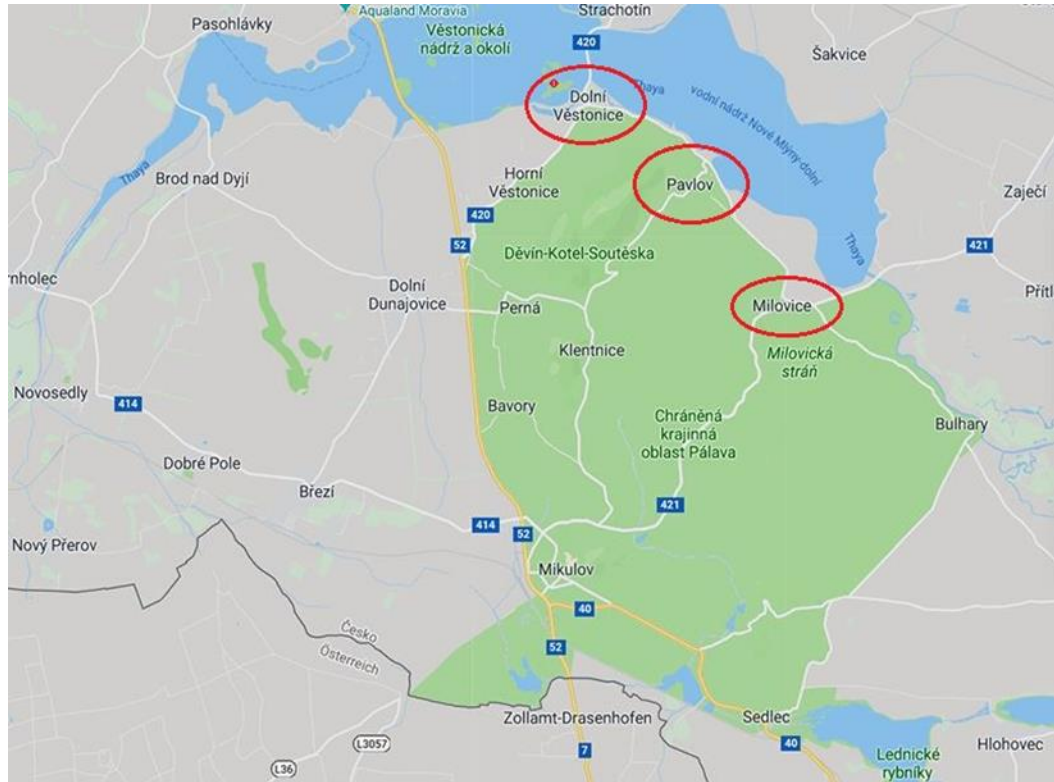

Εικ. 3. Οι ποταμοί της Ανατολικής Ευρωπαϊκής πεδιάδας. Α. Περιοχή μετά τα Καρπάθια όρη, Β. Η Ρωσική πεδιάδα, C. Η Ποντιακή στέππα, D. Τα βουνά της Κριμαίας, E. Η δυτική πλευρά των Ουράλιων όρων, F. Βόρειος Καύκασος (Demay κ.ά. 2021α, 260, εικ. 1).

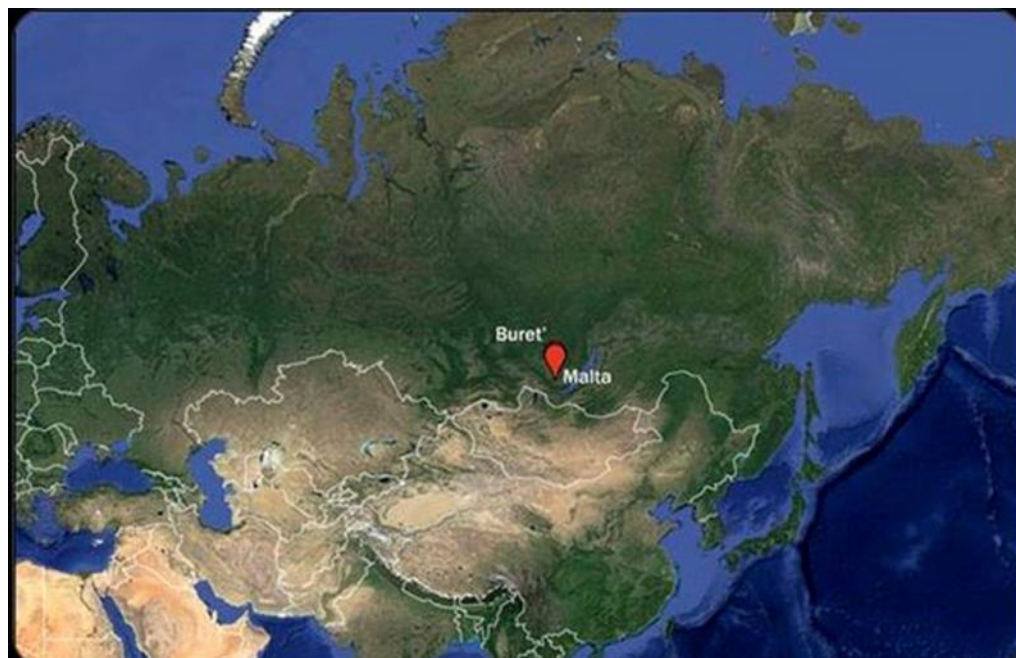

Εικ. 4. Η γεωγραφική θέση των οικισμών με καταλύματα από οστά μαμούθ (με κόκκινο) (πηγή: <https://www.thoughtco.com/mammoth-bone-dwellings-houses-169539>).

Εικ. 5. Οι παλαιολιθικές θέσεις της Μοραβίας με καταλύματα από οστό μαμούθ (πηγή: google maps).

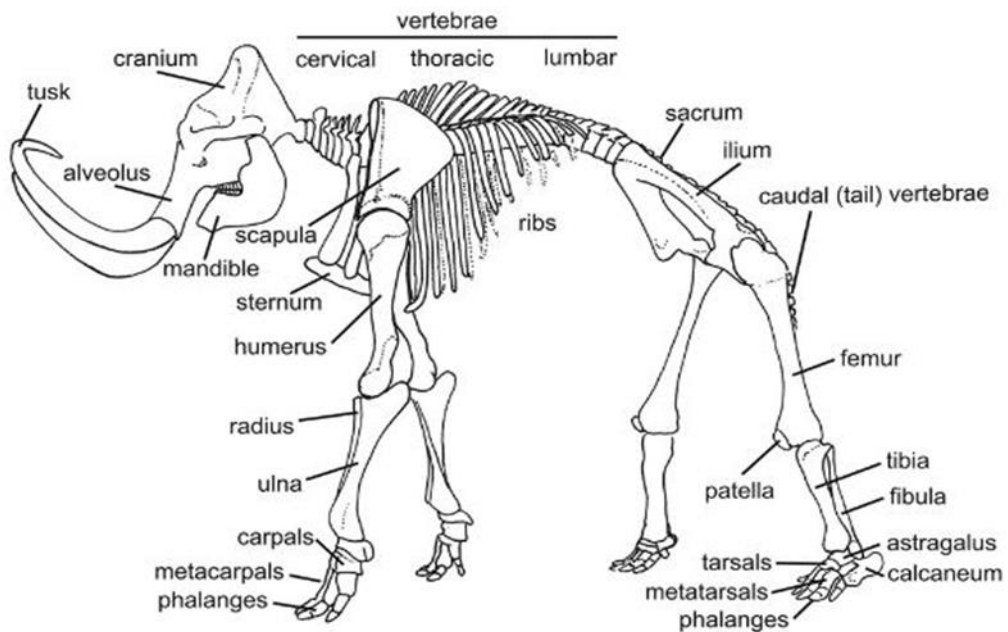

Εικ. 6. Χάρτης των θέσεων Buret' και Mal'ta (πηγή: google maps).

Εικ. 7. Το τριχωτό μαμούθ (*Mammuthus primigenius*) (πηγή: Encyclopaedia Britannica <https://www.britannica.com/animal/mammoth-extinct-mammal>).

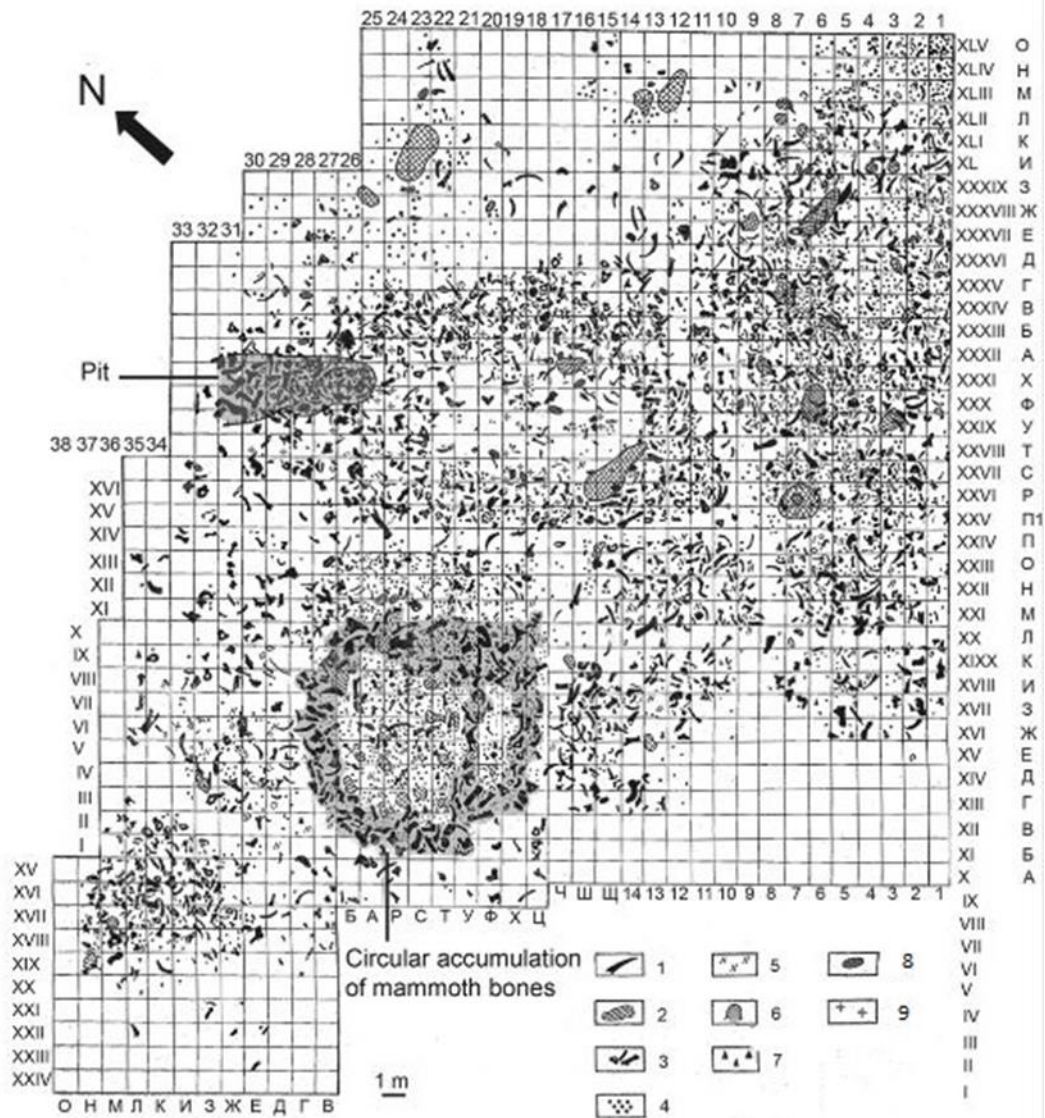

Εικ. 8. Σκελετική παρουσίαση του τριχωτού μαμούθ (Lister και Stuart 2010, 3, εικ. 1).

Μέθοδος Efimenko

1. Άνοιγμα δοκιμαστικών τομών(1-4 τ.μ.) σε μοτίβο σκακιέρας
  2. Χωρισμός ανασκαφικής επιφάνειας σε τετράγωνα(1μ.) σε οριζόντιο και κατακόρυφο άξονα
  3. Ορισμός ορίων πολιτισμικού στρώματος + μεγάλη σημασία να παραμείνουν όλα in situ
  4. Στάδιο καθαρισμού καταλύματος → Καταγραφή όλων των στοιχείων που αφαιρούνται
- *Μεγάλης σημασίας και η καταγραφή όλων των υπόλοιπων στοιχείων του οικισμού

Εικ. 9 Τα στάδια ανασκαφής που εφάρμοσε ο Efimenko.

Εικ. 10. Κάτοψη του οστέινου δακτυλίου και των λοιπών στοιχείων της θέσης Molodova I/στρώμα 4. 1. Χαυλιόδοντας μαμούθ, 2. Κατάλοιπα εστιών, 3. Οστά, 4. Πυριτόλιθος, 5. Πυρήνες, 6. Λάκκος, 7. Λίθινα εργαλεία, 8. Δόντια μαμούθ, 9. Οστά μαμούθ χωρίς ίχνη τεμαχισμού του κρέατος (Demay κ.ά. 2012, 215, εικ. 4).

Εικ. 11. Κάτοψη της οστέινης κατασκευής της θέσης Pushkari I (Boriskovsky 1940, 82, εικ. 22).

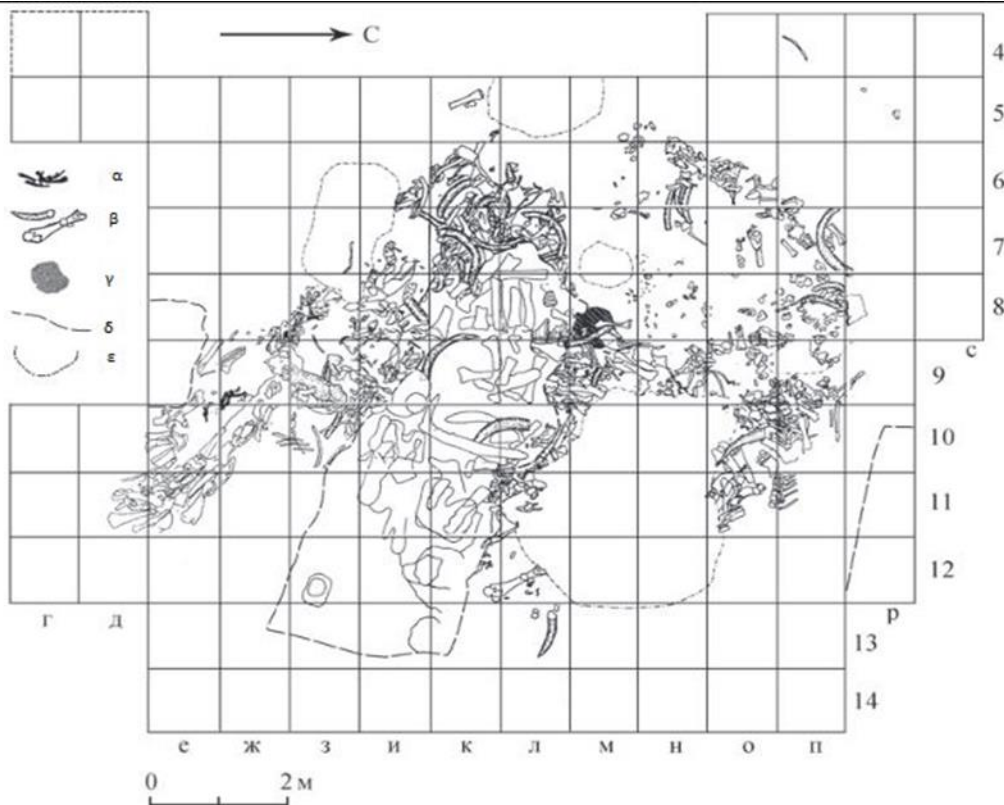

Εικ. 12. Η αποκατάσταση του καταλύματος της θέσης Pushkari I, από τον Boriskovsky (Boriskovsky 1940, 85, εικ. 23).

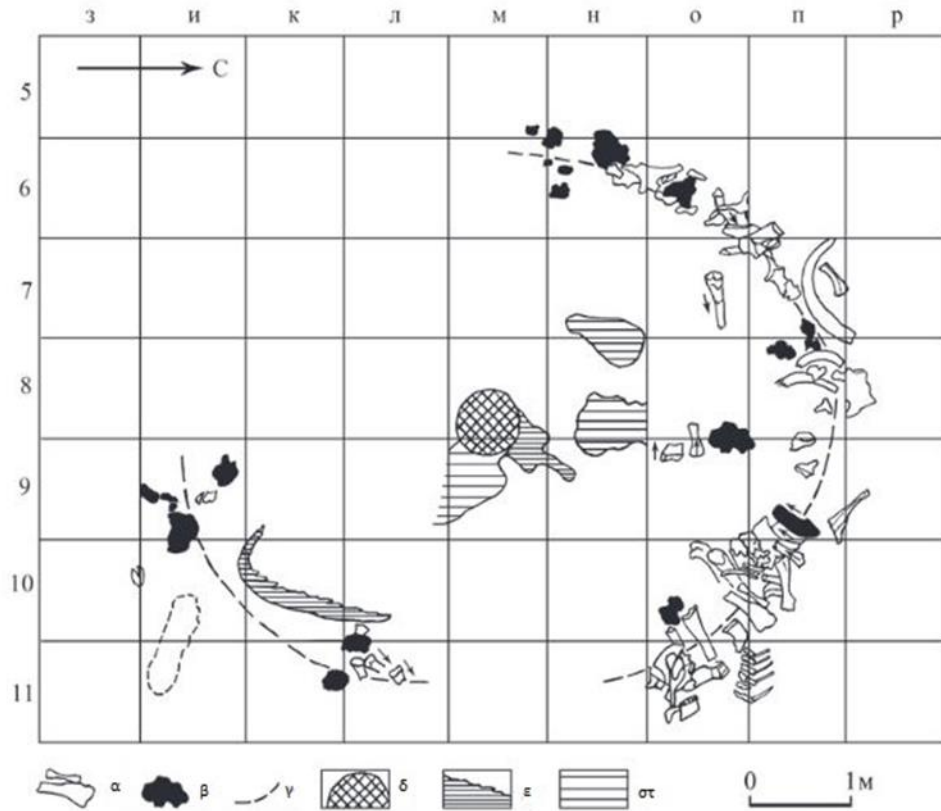

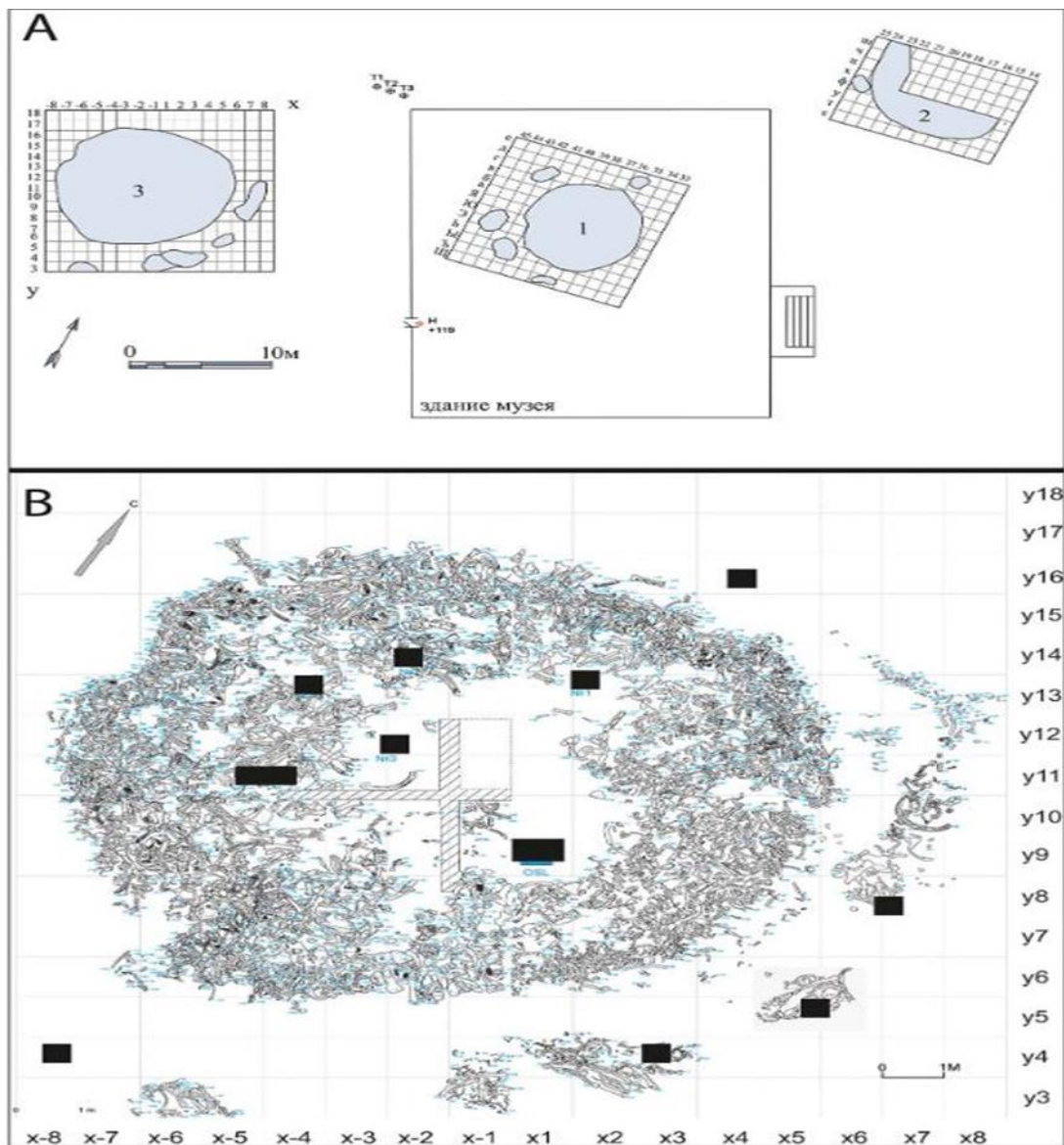
Εικ. 13. Η θέση των οστών μαμούθ από το Kostenki 2 (Boriskovsky 1956, 175, εικ. 2).

Εικ. 14. Κάτοψη της οστέινης κατασκευής της θέσης Kostenki 2. α. Ανθρώπινα οστά, β. Οστά μαμούθ, γ. Εστία, δ. Η ανασκαφή του 1923, ε. Σύγχρονος λάκκος (Sergin 2016, 8, εικ. 1).

Εικ. 15. Το εσωτερικό της κατασκευής από τη θέση Κοστένκι 2. α. Οστά μαμούθ, β. Κρανιακά οστά μαμούθ, γ. Το θεωρητικό όριο του οικιστικού χώρου, δ. Εστία, ε. Στρώμα σάχτης, στ. Αραιό στρώμα σάχτης (Sergin 2016, 12, εικ. 2).

Εικ. 16. Α. Κάτοψη των οστέινων κατασκευών από τη θέση Kostenki 11/1a, Β. Κάτοψη κατασκευής Νο3 (τα τετράγωνα υποδεικνύουν τα σημεία από όπου πάρθηκαν δείγματα μελέτης με την μεθοδο της επίλευσης) (Ργγορ κ.ά. 2020, 3, εικ. 1).

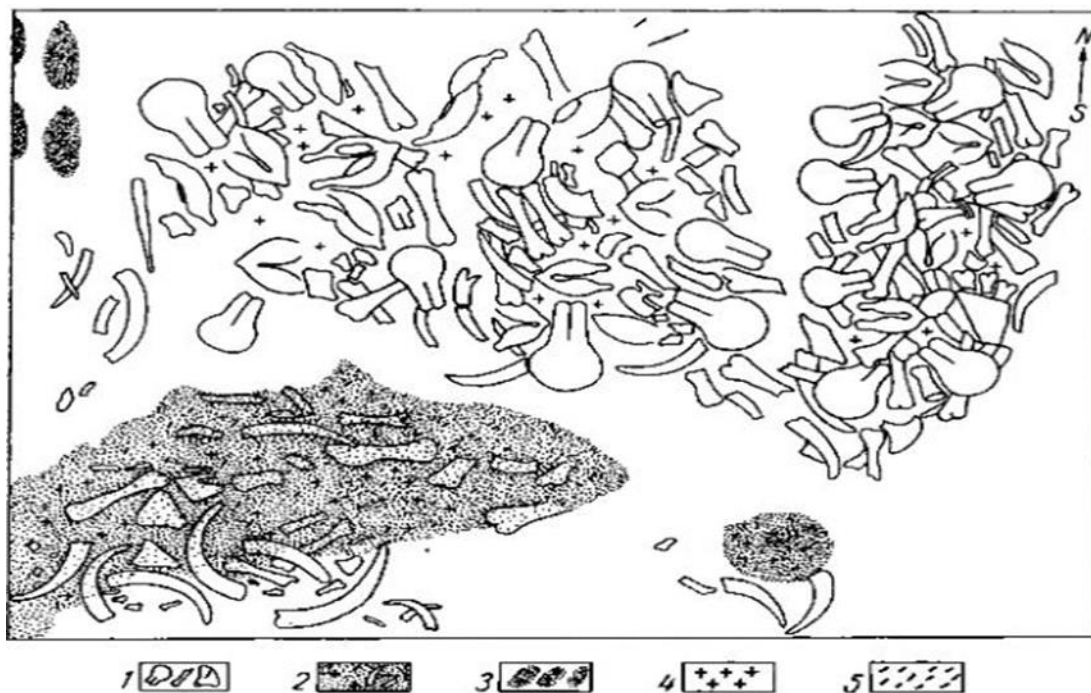

Εικ. 17. Η 3η οστέινη κατασκευή από τη θέση Kostenki 11/Ia (Ρορον 2019, 206, εικ. 96).

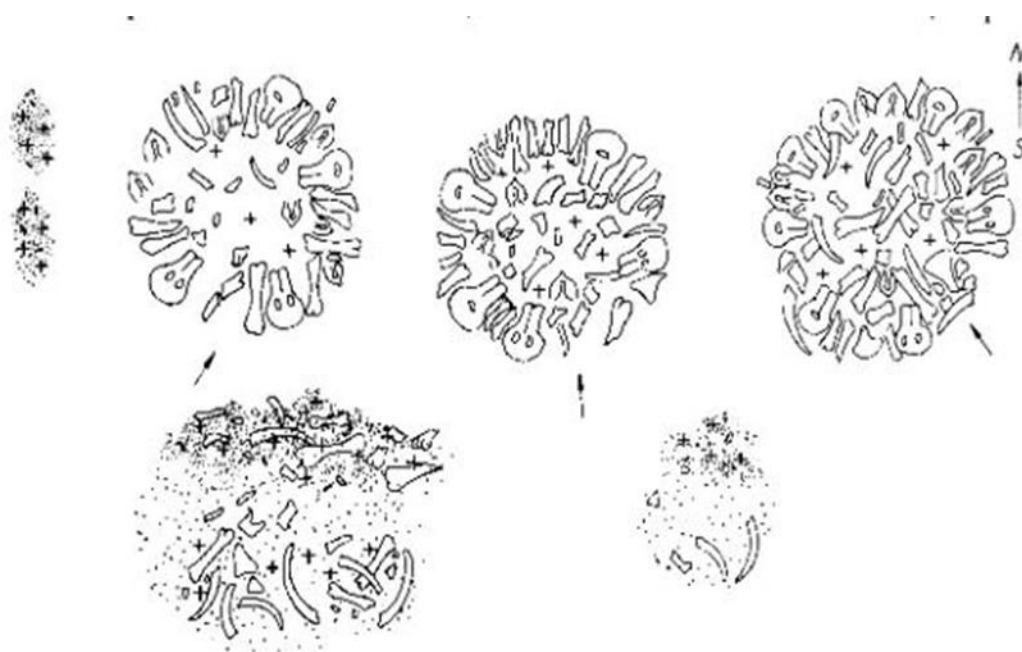

Εικ. 18. Λεπτομέρεια της 3^{ης} κατασκευής από τη θέση Kostenki 11/Ia, διακρίνονται ξύλινοι στύλοι από προστατευτική κατασκευή που ανεγέρθηκε πάνω από το εύρημα (Ρορον 2019, 208, εικ. 97).

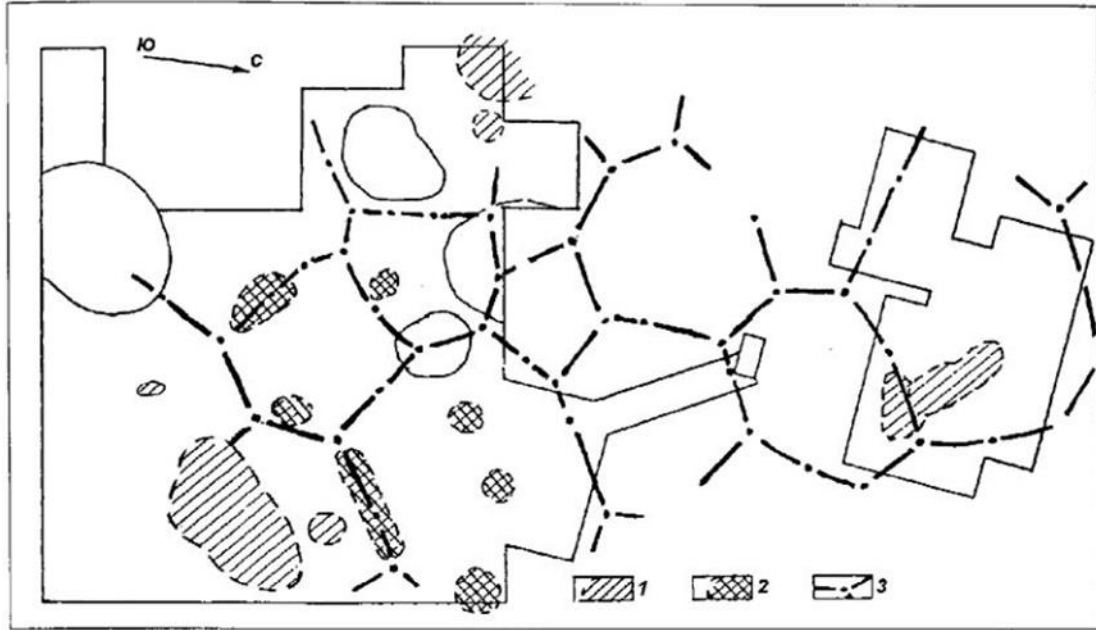

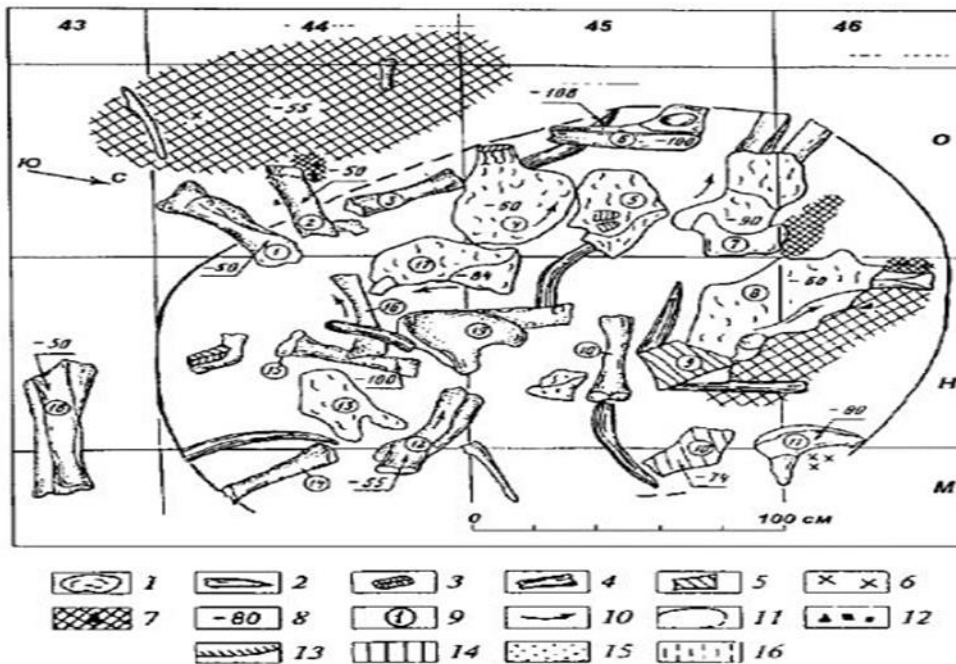
Εικ. 19. Αποτύπωση των συνόλων οστών μαμούθ της θέσης Kirilovskaya από τον Khvoiko. 1. Κρανία και άλλα οστά μαμούθ, 2. Σύνολο εστίας, 3. Τμήματα εστιών του ανώτερου στρώματος, 4. Προϊόντα πυριτόλιθου, 5. Άνθρακας από καμένο οστό (Pidoplichko 1969, 36, εικ. 8).

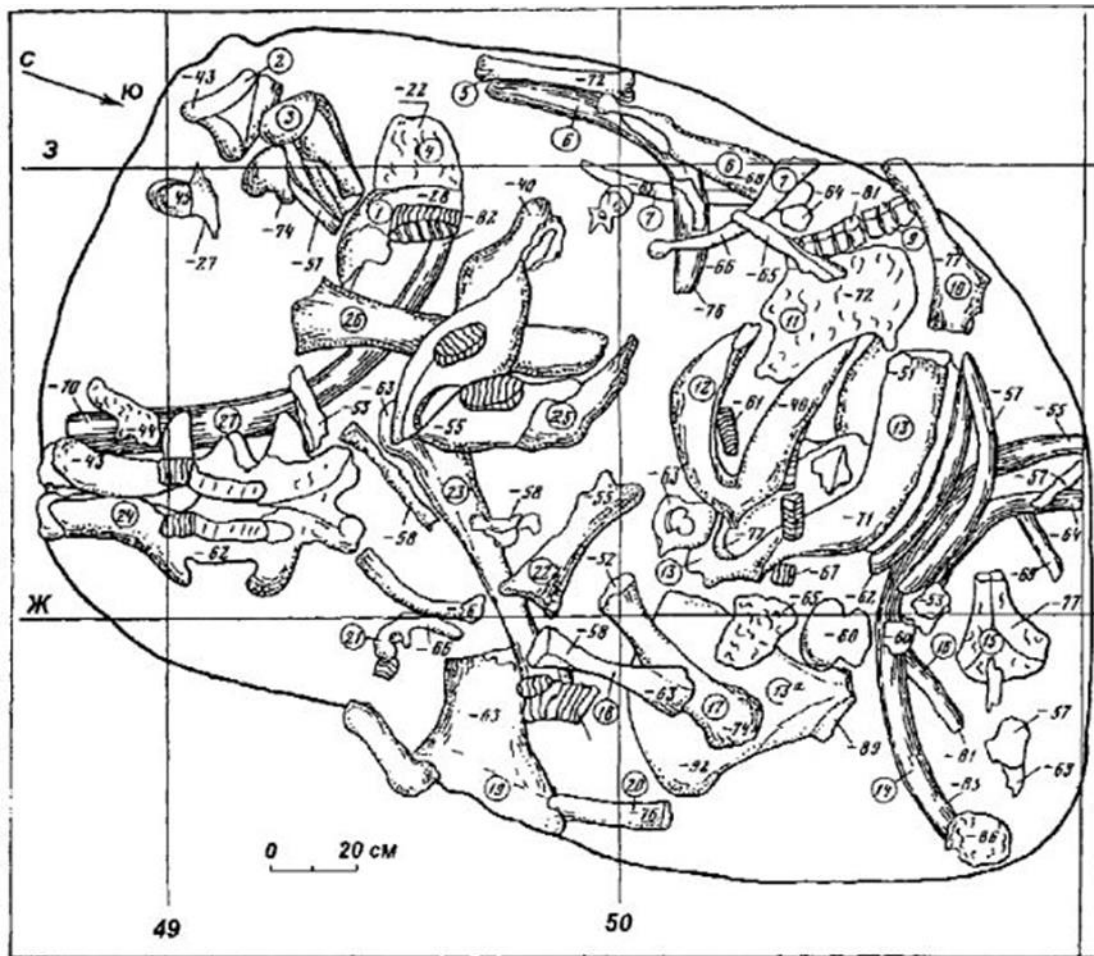
Εικ. 20. Αποτύπωση των συνόλων οστών μαμούθ της θέσης Kirilovskaya από τον Pidoplichko, τα βέλη υποδεικνύουν τις πιθανές εισόδους (Pidoplichko 1969, 40, εικ. 9).

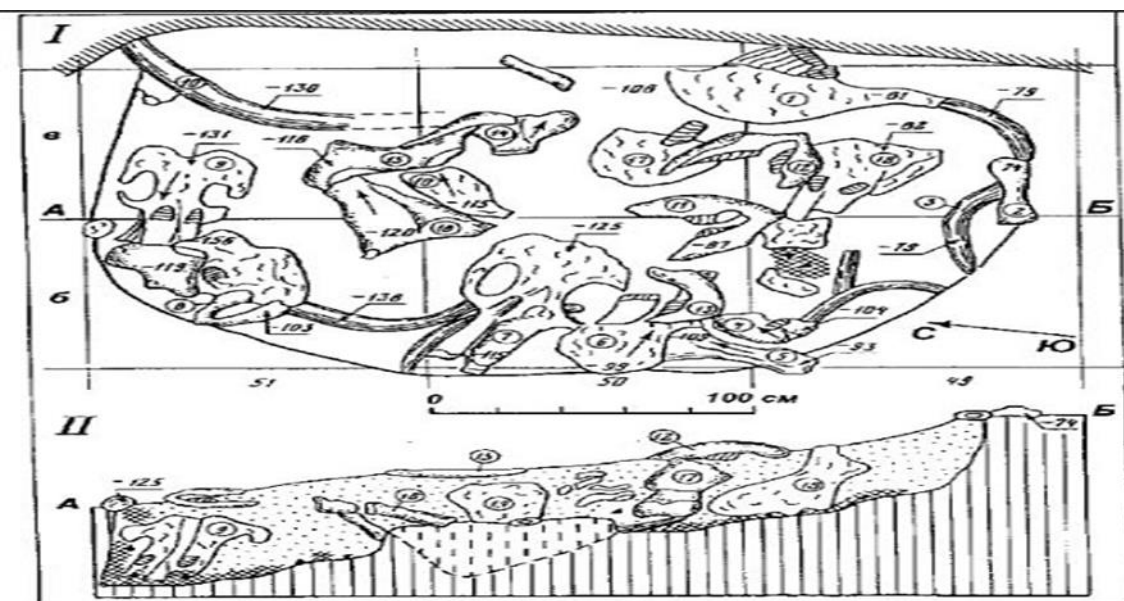
Εικ. 21. Το έδαφος της θέσης Eliseevichi όπως διαμορφώνεται από παγετώδη φαινόμενα, 1. Σύνολα τέφρας και οστού, 2. Τεχνητές κατασκευές και λάκκοι, 3. Το σύστημα διαχωρισμού των τμημάτων του εδάφους (Velichko κ.ά. 1997β, 61, εικ. 25).

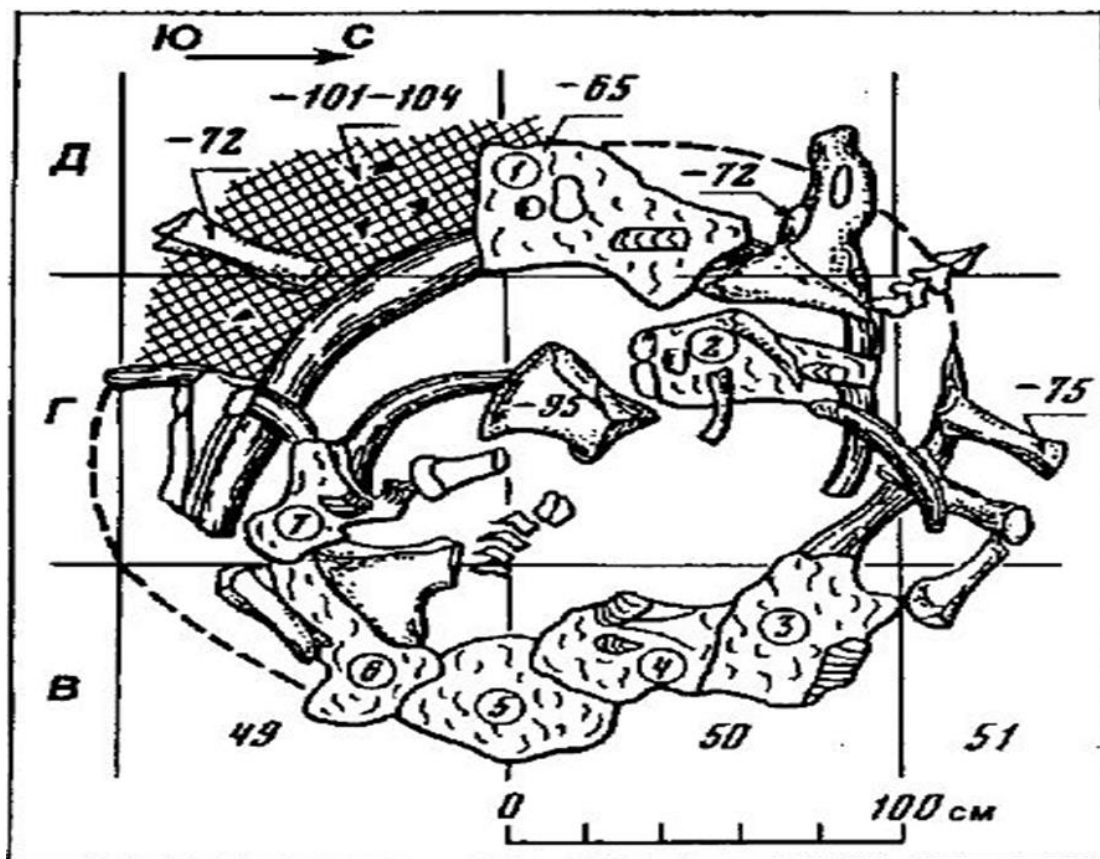
Εικ. 22. Κατασκευή Νο1 από τη θέση Eliseevichi, 1. Κρανία, 2.Χαυλιόδοντες, 3. Δόντια μαμούθ, 4. Μακρά οστά, 5. Οστέινες πλάκες, 6. Πυριτόλιθος, 7. Σύνολα τέφρας, 8. Βάθος από το σημείο αναφοράς, 9. Αρίθμηση των οστών, 10. Η κλίση των οστών, 11. Το περίγραμμα του συνόλου, 12. Άνθρακας, 13. Κλίση εδάφους, 14-15-16. Ιζήματα (loess) (Velichko κ.ά. 1997β, 99, εικ. 38).

Εικ. 23. Κατασκευή Νο 2 από τη θέση Eliseevichi 1, (ισχύει η ίδια σήμανση των στοιχείων με εκείνη της εικ. 22) (Velichko κ.ά. 1997β, 100, εικ. 39).

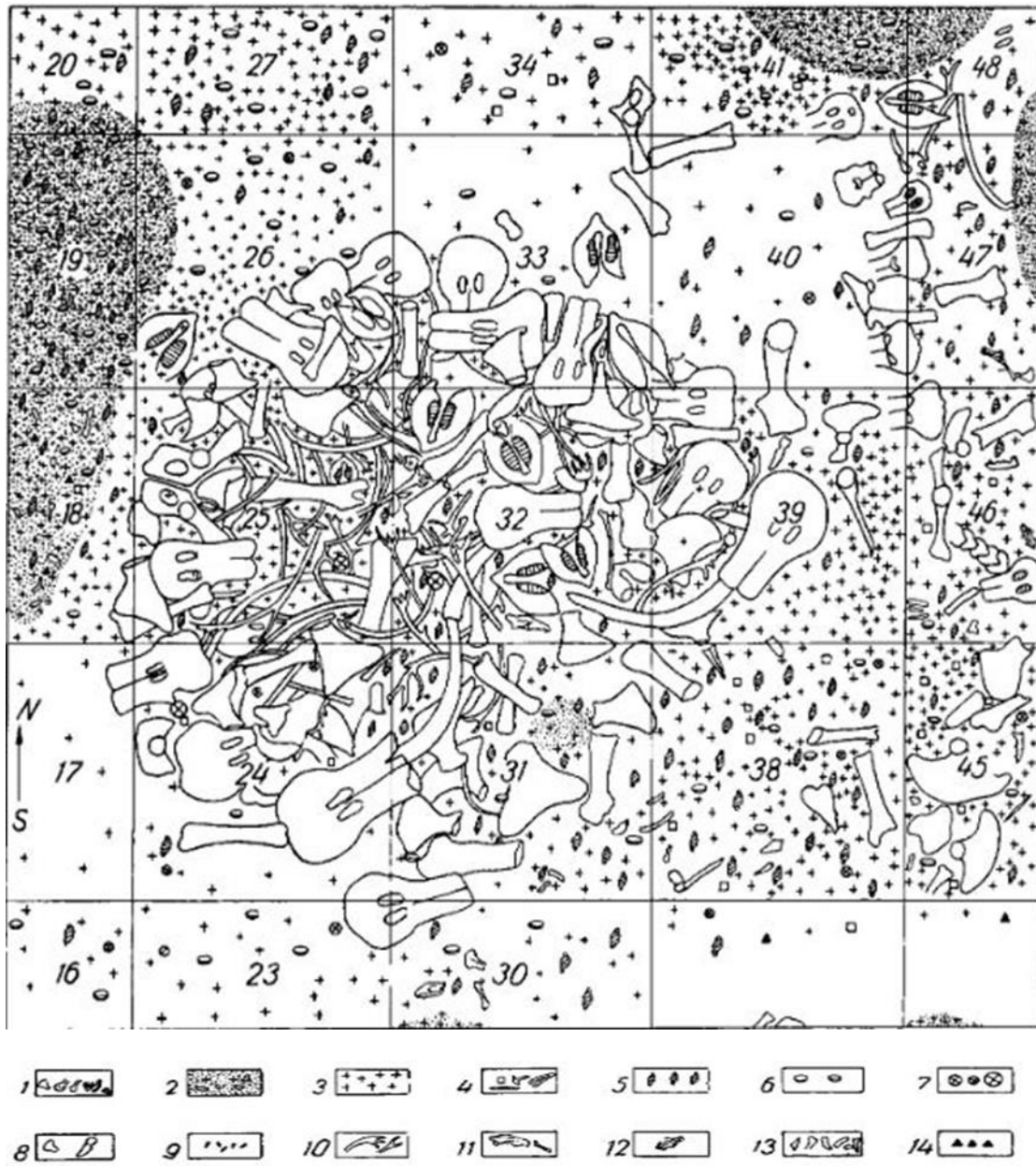
Εικ. 24. Κατασκευή Νο3 από τη θέση Eliseevichi, I. Η κάτωψη της κατασκευής, II. Η κατασκευή σε τομή, (ισχύει η ίδια σήμανση στοιχείων με εκείνη της εικ. 22) (Velichko κ.ά. 1997β, 102, εικ. 41).

Εικ.25. Κατασκευή Νο4 από τη θέση Eliseevichi, (ισχύει η ίδια σήμανση στοιχείων με εκείνη της εικ. 22) (Velichko κ.ά. 1997β, 104, εικ. 43).

Εικ. 26. Το σύνολο των οστών μαμούθ από τη θέση Mezin (Pidoplichko 1969, 87, εικ. 26).

Εικ. 27. Κάτοψη του συνόλου οστών μαμούθ από τη θέση Mezina, 1. Οστά μαμούθ, 2. Ίχνη εστίας εντός και εκτός καταλύματος, 3. Κατάλοιπα πυριτόλιθου και φολίδων, 4. Θραύσματα οστών και οστά με επεξεργασία, 5. Όστρεα, 6. Λίθοι, 7. Ίχνη και σύνολα ώχρας, 8. Οστά και οστέινες φιγούρες λατρευτικής σημασίας, 9. Κομμάτια καμένου οστού, 10. Κέρατα τάρανδου, 11. Κρανίο και οστά λύκου, 12. Κρανίο σκύλου, 13. Θραύσματα οστών μαμούθ κ.ά. ειδών στο σύνολο εστίας, 14. Κομμάτια και χάνδρες κεχριμπαριού (Pidorlichko 1969, 89, εικ. 27).

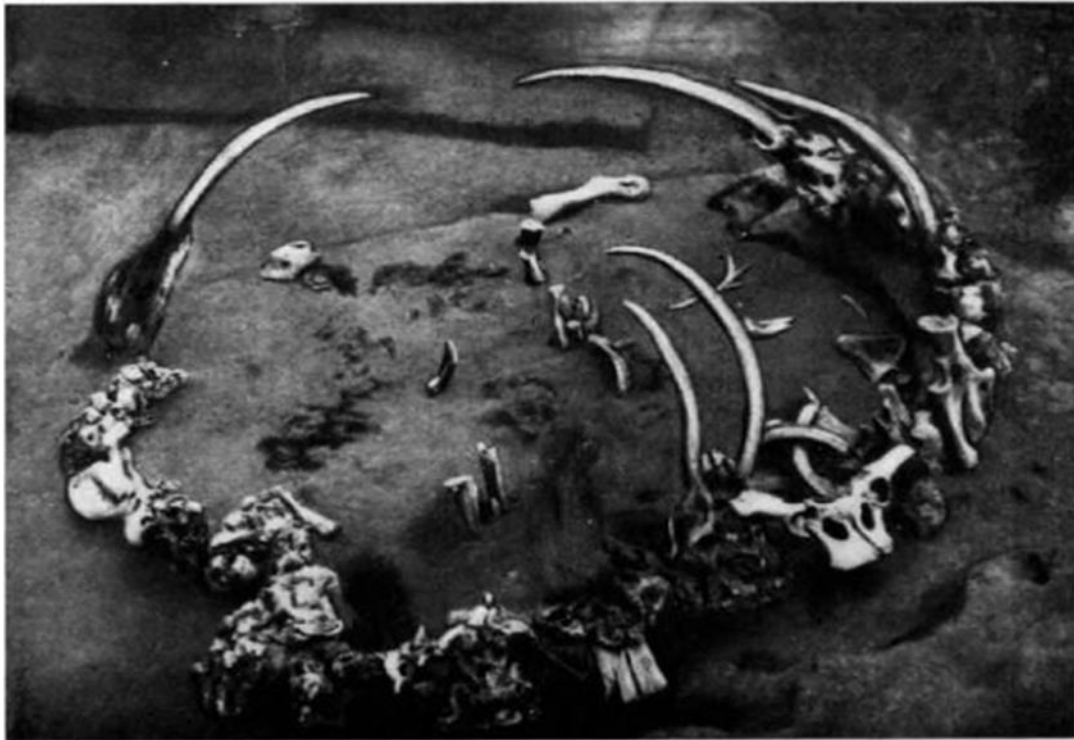

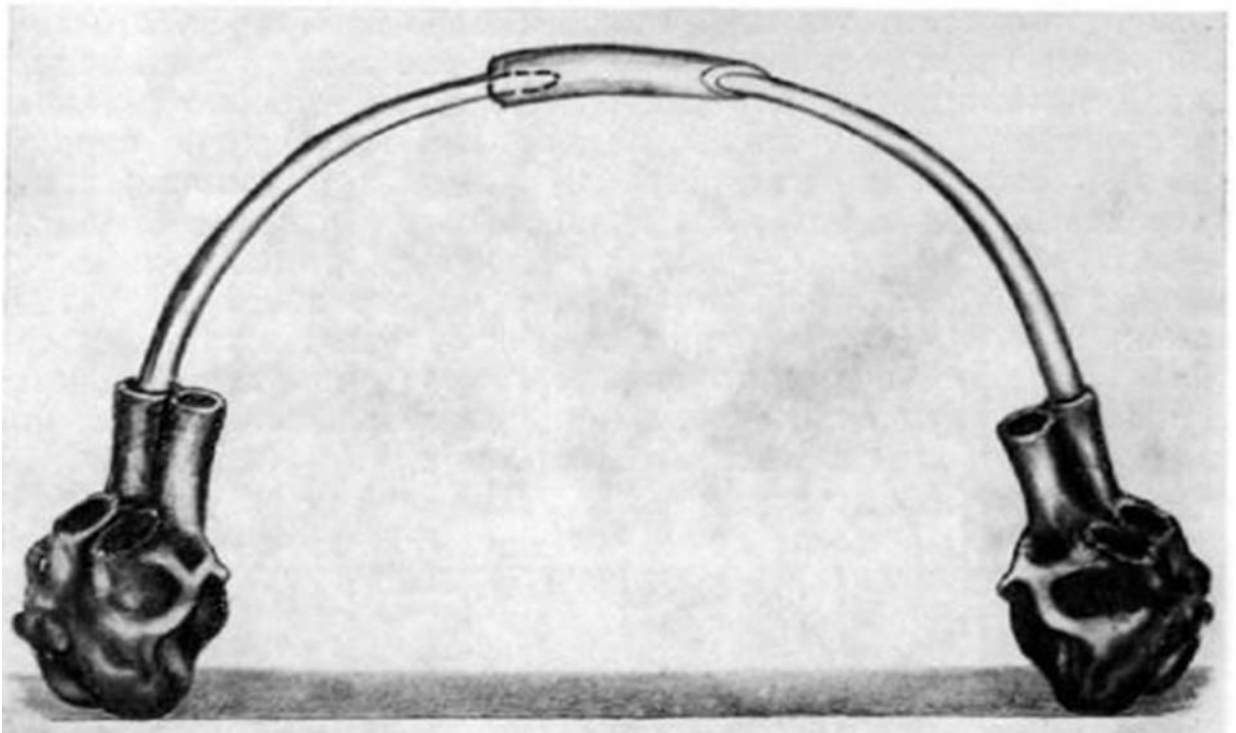
Εικ. 28. Η πρόταση αποκατάστασης του καταλύματος της θέσης Mezin από τον Shonkorlyas (Shonkorlyas 1956β, 10, εικ. 7).

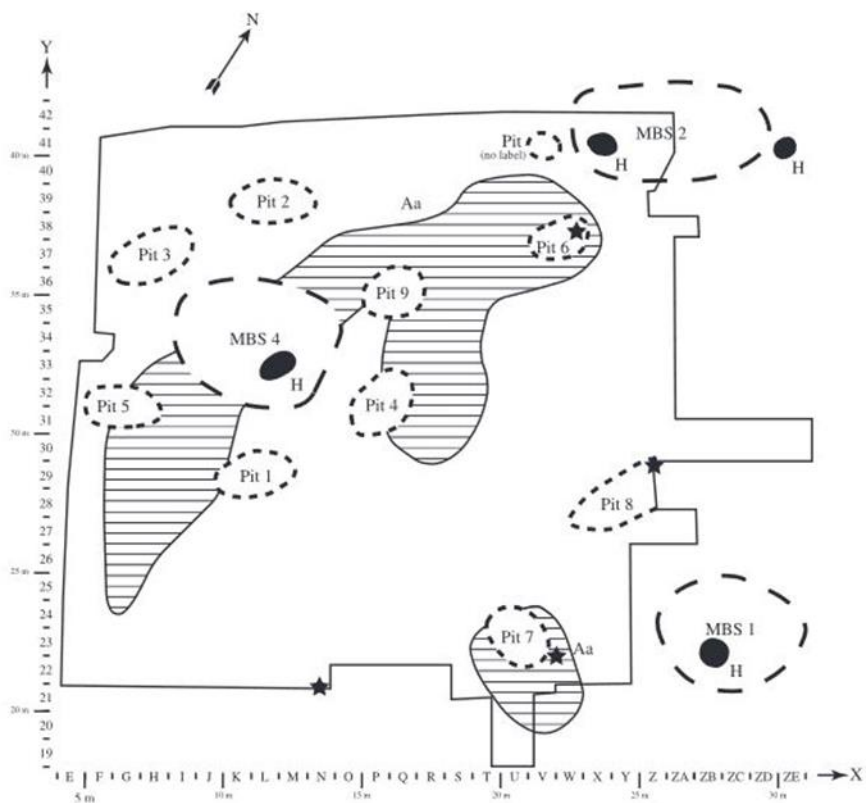
Εικ. 29. Το περίγραμμα του καταλύματος όπως ορίζεται από τα κρανία μαμούθ, μετά τον καθαρισμό του συνόλου από τη θέση Mezin (Pidoplichko 1969, 97, εικ. 32).

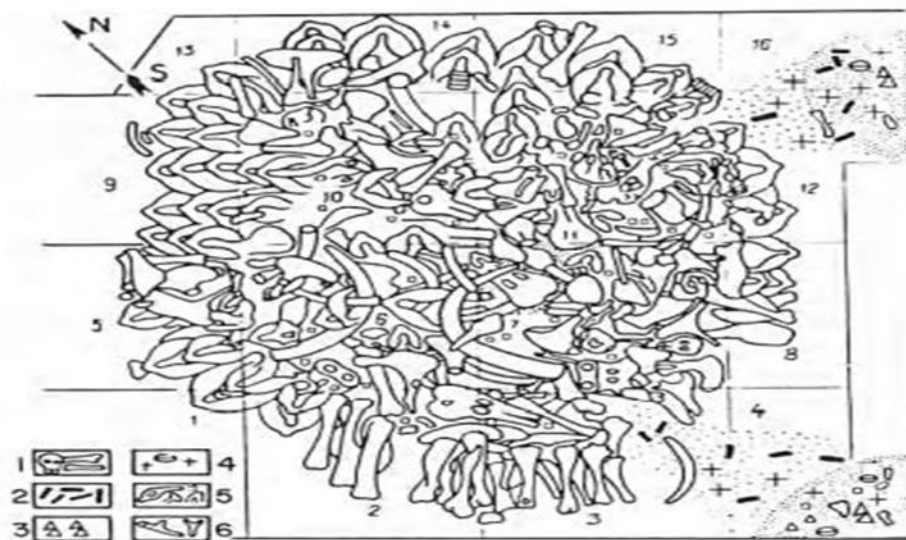
Εικ. 30. Το περίγραμμα του καταλύματος όπως ορίζεται από τα κρανία μαμούθ με μερική αποκατάσταση των χαυλιόδοντων σε κατακόρυφη θέση, Mezin (Pidoplichko 1969, 89, εικ. 28).

Εικ. 31. Αποκατάσταση της αφίδας από την οστέινη κατασκευή της θέσης Mezin (Pidoplichko 1969, 90, εικ. 29).

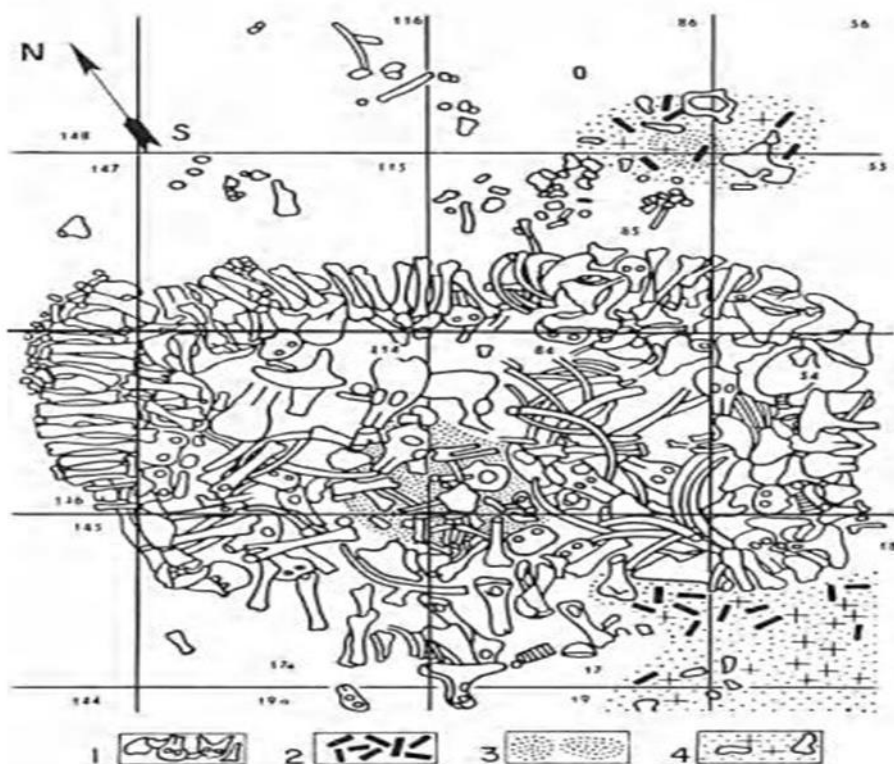

Εικ. 32. Κάτοψη του οικισμού της θέσης Mezhyrich, MBS (Mammoth-bone structure), H (Hearth), οι αστερίσκοι υποδεικνύουν τις περιοχές από όπου ελήφθησαν δείγματα μελέτης (Marquer κ.ά. 2012, 112, εικ. 3).

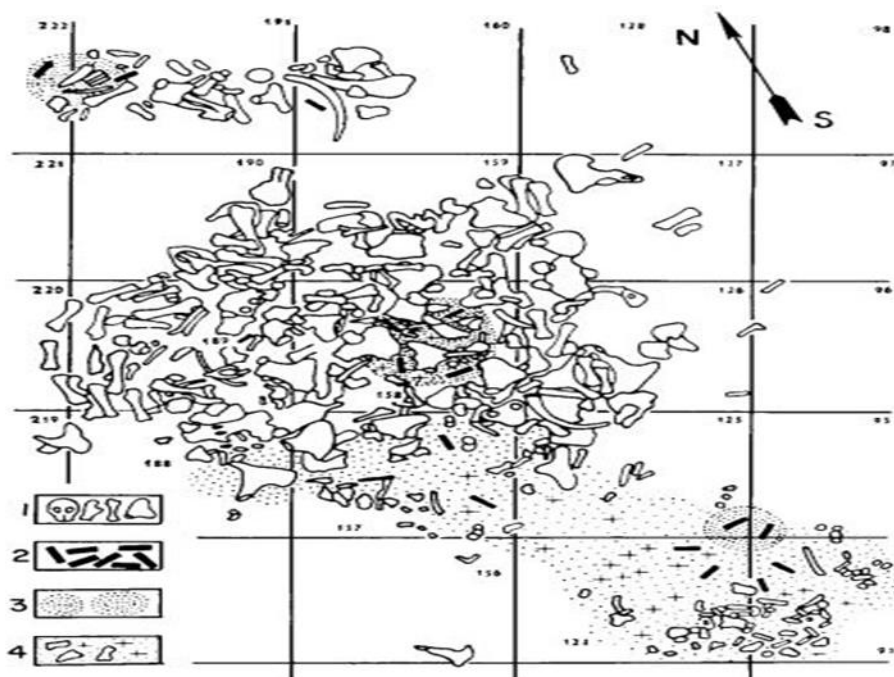

Εικ. 33. Κάτοψη της κατασκευής Νο1 από τη θέση Mezhyrich, 1.Οστά μαμούθ, 2. Κατάλοιπα εστίας και τέφρας, 3. Ανθρακας καμένου οστού, 4. Επεξεργασμένο οστό, 5. Όστρεα, 6. Κέρατα ταράνδου (Soffer 1985, 73, εικ. 2.63).

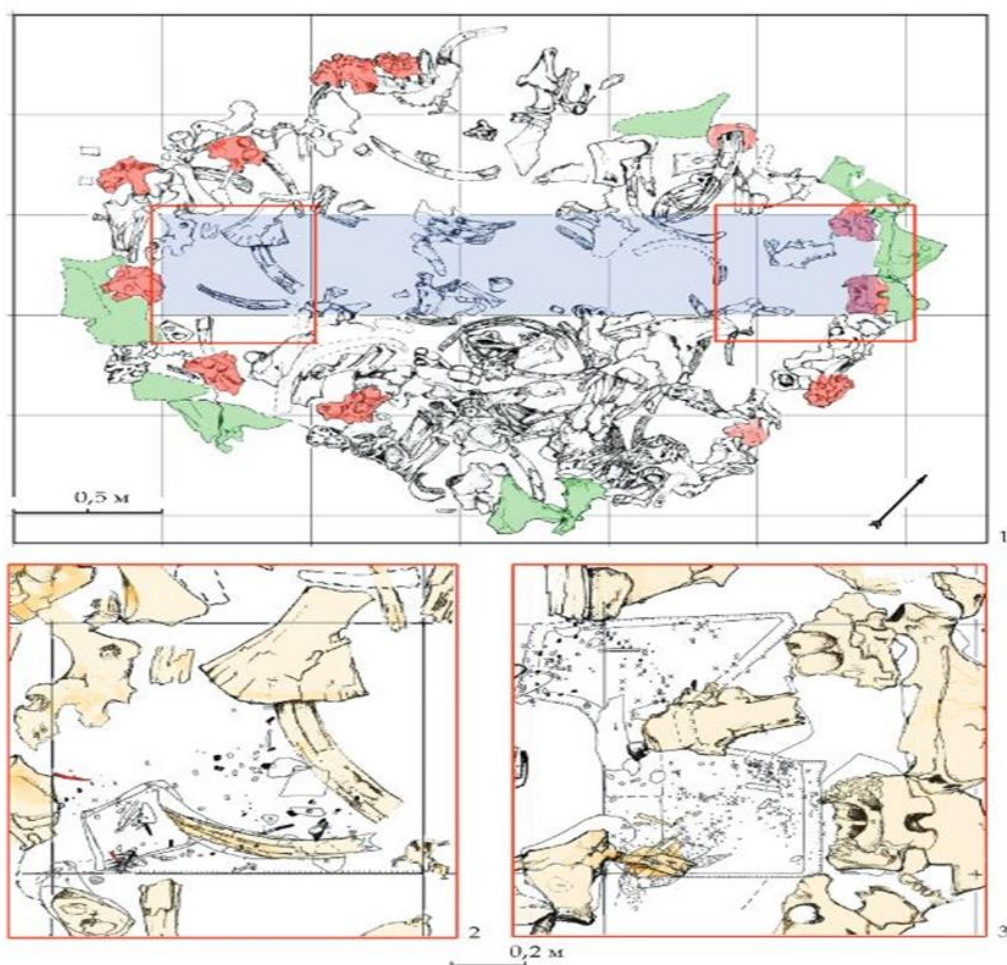

Εικ. 34. Κάτοψη της κατασκευής Νο2 από τη θέση Mezhyrich, 1. Οστά, 2. Τέφρα οστών, 3. Εστίες, 4. Εργαστήρια κοντά στις εστίες (Soffer 1985, 73, εικ. 2.64).

Εικ. 35. Κάτοψη της κατασκευής Νο3 από τη θέση Mezhyrich, 1. Οστά μαμούθ, 2. Τέφρα οστών, 3. Εστίες, 4. Εργαστήρια και λάκκος δίπλα στις εστίες (Soffer 1985, 74, εικ. 2.65).

Εικ. 36. Κάτοψη της κατασκευής Νο4 από τη θέση Mezhyrich και του τμήματος ανασκαφής του 2018-2019 (Shydlovsky κ.ά. 2019, 354, εικ. 1).

Εικ. 37. Τα οστά της κατασκευής Νο4 από τη θέση Mezhyrich (Pidoplichko 1969, 119, εικ. 42).

Εικ.38. Οι θαμμένες κάτω γνάθοι της κατασκευής Νο4 της θέσης Mezhyrich (Pidoplichko 1969, 121, εικ. 45).

Εικ. 39. Αποκατάσταση του καταλύματος Νο1 της θέσης Mezhyrich από τον Pidoplichko (μπροστινό τμήμα) (Soffer 1985, 397, εικ. 6.5).

Εκτίθεται στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Κιέβου (<https://museum-portal.com/ua/museum/nmnh---paleontological-museum>).

Εικ.40. Αποκατάσταση του καταλύματος Νο1 της θέσης Mezhyrich από τον Pidoplichko (πίσω τμήμα) (Soffer 1985, 397, εικ. 6.6).

Εικ. 41. Η κατασκευή Νο2 από τη θέση Gontsy (Iakovleva κ.α. 2018, 53, εικ. 8).

Εικ. 42. Πιθανή αποκατάσταση της κατασκευής Νο2 από τη θέση Gontsy (Iakovleva και Djindjian 2012, 89, εικ. 6).

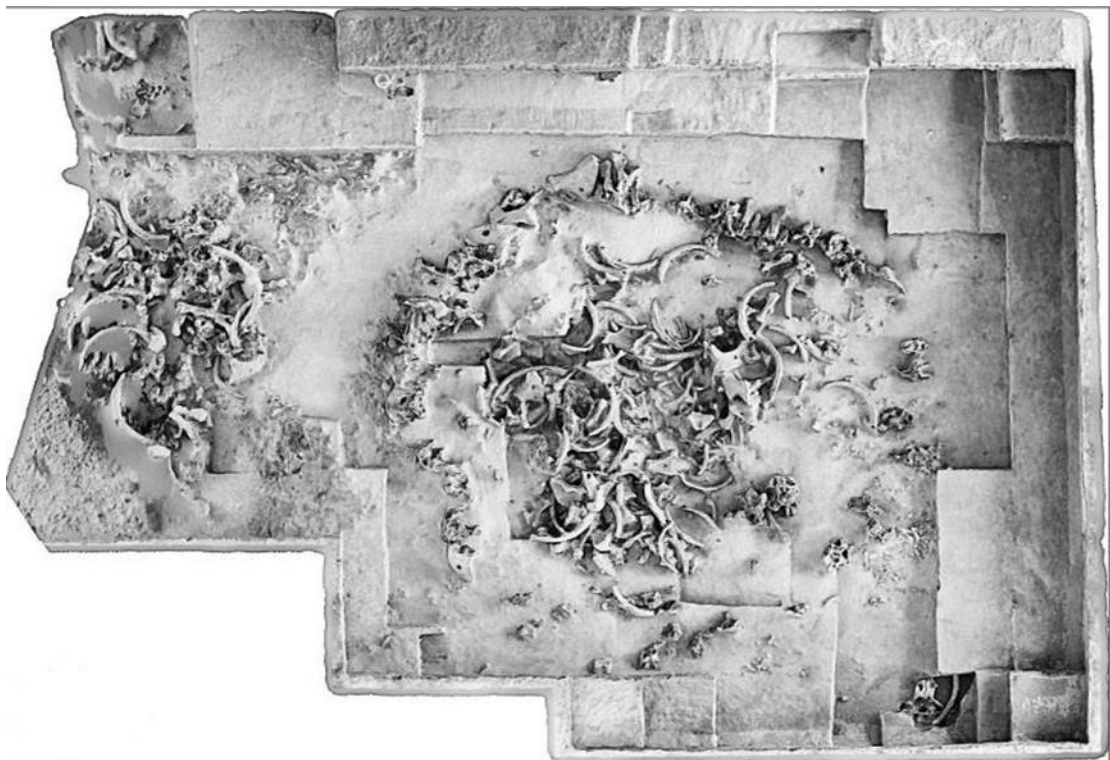

Εικ. 43. Η κατασκευή Νο3 από τη θέση Gontsy (Iakovleva και Djindjian 2018, 89, εικ. 5).

Εικ. 44. Η κατασκευή Νο4 από τη θέση Gontsy (Iakovleva και Djindjian 2018, 89, εικ. 6).

Εικ. 45. Η κατασκευή Νο5 από τη θέση Gontsy (Iakovleva και Djindjian 2018, 89, εικ. 3).

Εικ. 46. Λεπτομέρεια κάτω γνάθου με κρανίο νεογνού μαμούθ από την κατασκευή Νο5 της θέσης Gontsy (Iakovleva 2015, 332, εικ. 8).

Εικ. 47. Τμήμα του εξωτερικού τοίχου του καταλύματος Νο5 από τη θέση Gontsy (Iakovleva 2016, 7, εικ. 4).

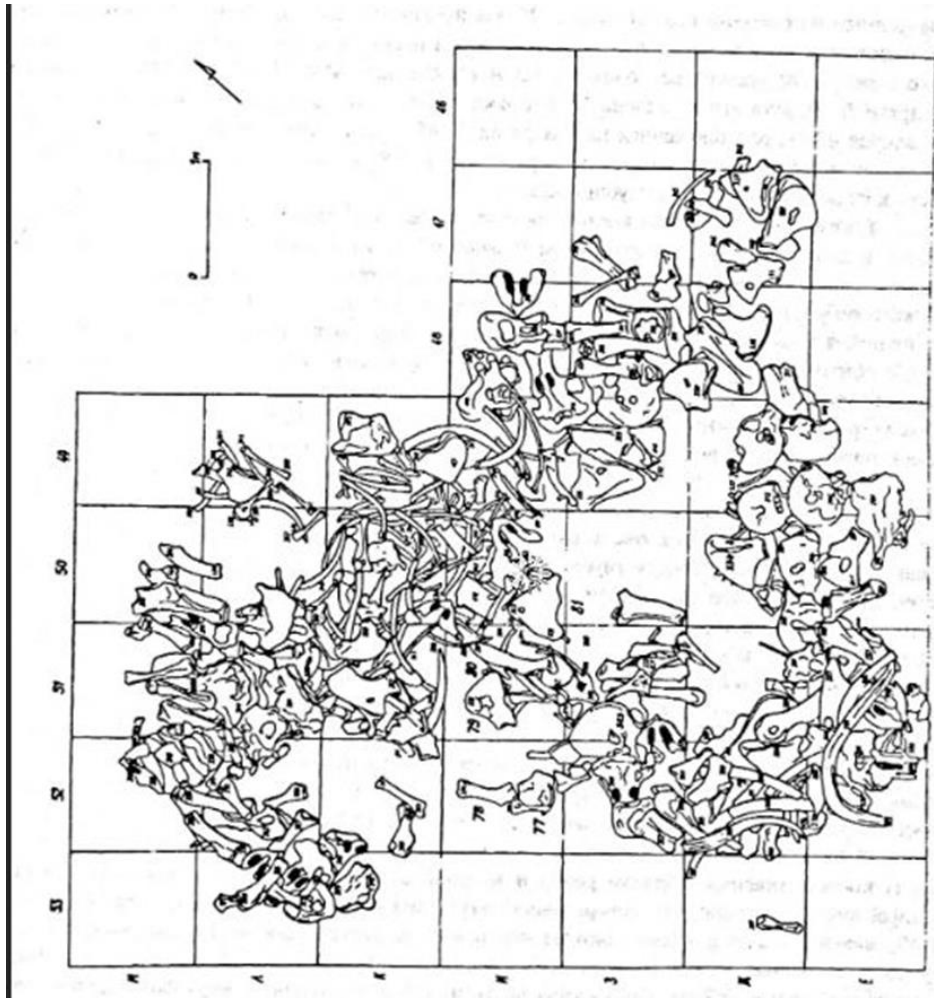

Εικ. 48. Η κατασκευή Νο6 της θέσης Gontsy (Iakovleva κ.ά. 2018, 54, εικ. 12).

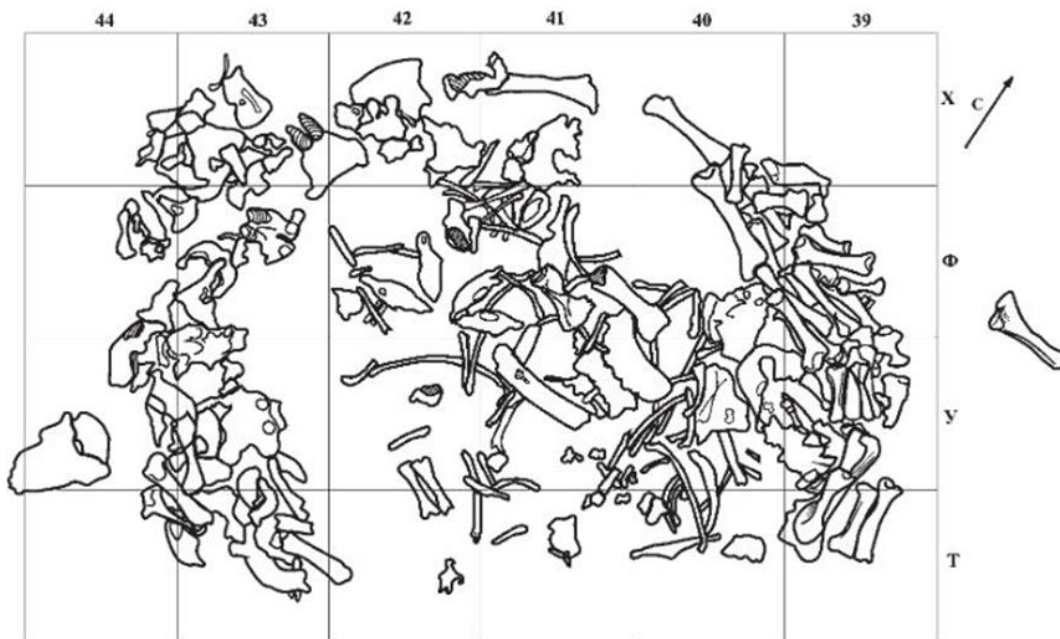

Εικ. 49. Κάτοψη της θέσης των οστέινων κατασκευών του οικισμού Yudinovo (Sablin 2019, 110, εικ. 1).

Εικ. 50. Κάτοψη της κατασκευής Νο1 από τη θέση Yudinovo (Abramova 1995, 45, εικ. 19).

Εικ. 51. Κάτοψη της κατασκευής Νο2 από τη θέση Yudinovo (Khlorachev και Sablin 2014, 196, εικ. 5).

Εικ. 52. Τμήμα του οστέινου δακτύλιου της κατασκευής Νο2 της θέσης Yudinovo (Khlorachev και Sablin 2014, 195, εικ. 4).

Εικ.53. Η οστέινη κατασκευή Νο3 από τη θέση Yudinovo (Sablin 2019, 112, εικ. 2).

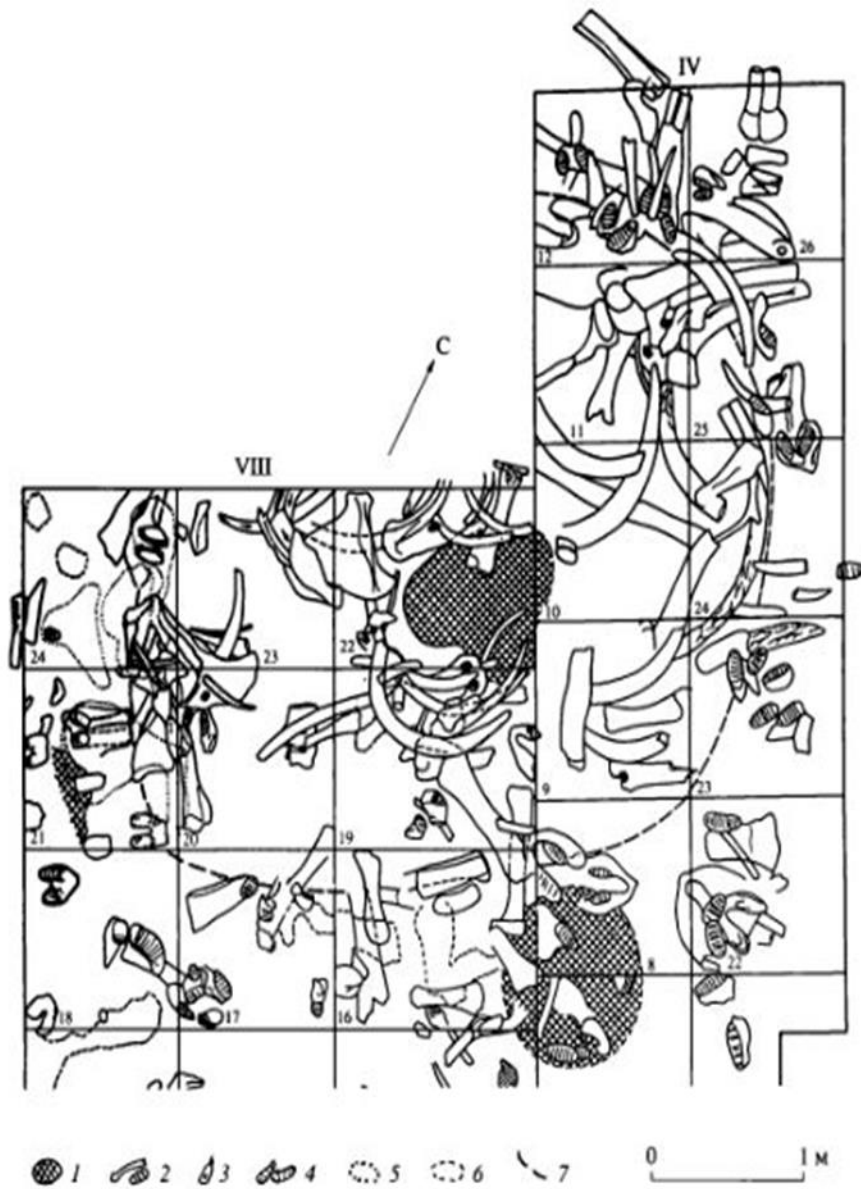

Εικ. 54. Η οστέινη κατασκευή Νο4 από τη θέση Yudinovo (Sablin 2019, 112, εικ. 3).

Εικ. 55. Οστό ωμοπλάτης με τεχνητή σπή από την κατασκευή Νο3 της θέσης Yudinovo (Sablin 2019, 119, εικ. 10).

Εικ. 56. Κάτοψη της οστέινης κατασκευής από τη θέση Suronevo, 1. Εστία, 2. Οστά μαμούθ, 3. Οστά με οπές, 4. Καμένα οστά, 5. Ίχνη οστών σε αποσύνθεση, 6. Ίχνη καμένων οστών, 7. Υποθετικό περίγραμμα της κατασκευής (Sergin 2003α, 9, εικ. 4).

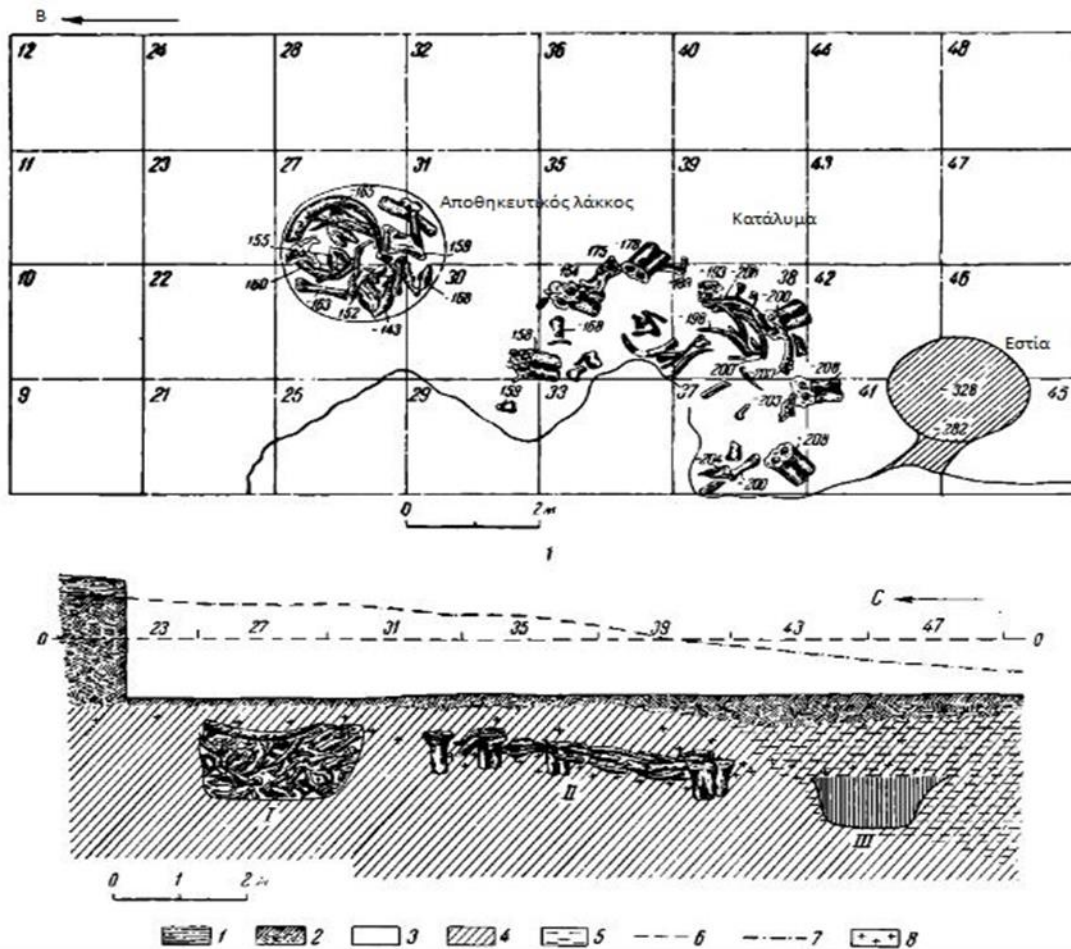

Εικ. 57. Τα οστά της κατασκευής από τη θέση Suronevo, ΝΔ γωνία λήψης (Sergin 2003α, 10, εικ. 5).

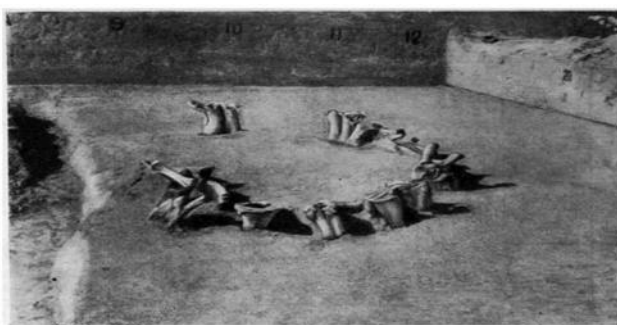

Εικ. 58. Τα οστά της κατασκευής από τη θέση Suronevo, ΒΑ γωνία λήψης (Sergin 2003α, 10, εικ. 6).

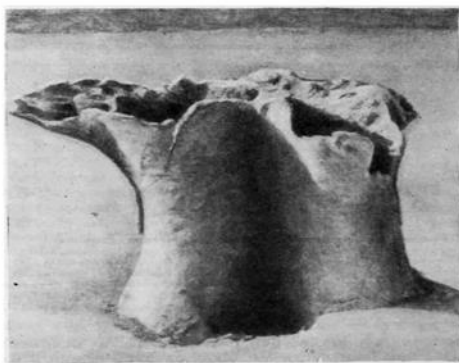

Εικ. 59. Κάτοψη της κατασκευής Νο1 και των στοιχείων που το περιβάλλουν καθώς και η στρωματογραφική τους συσχέτιση, από τη θέση Dobranichevka (Shonkorlyas 1955, 33, εικ. 4).

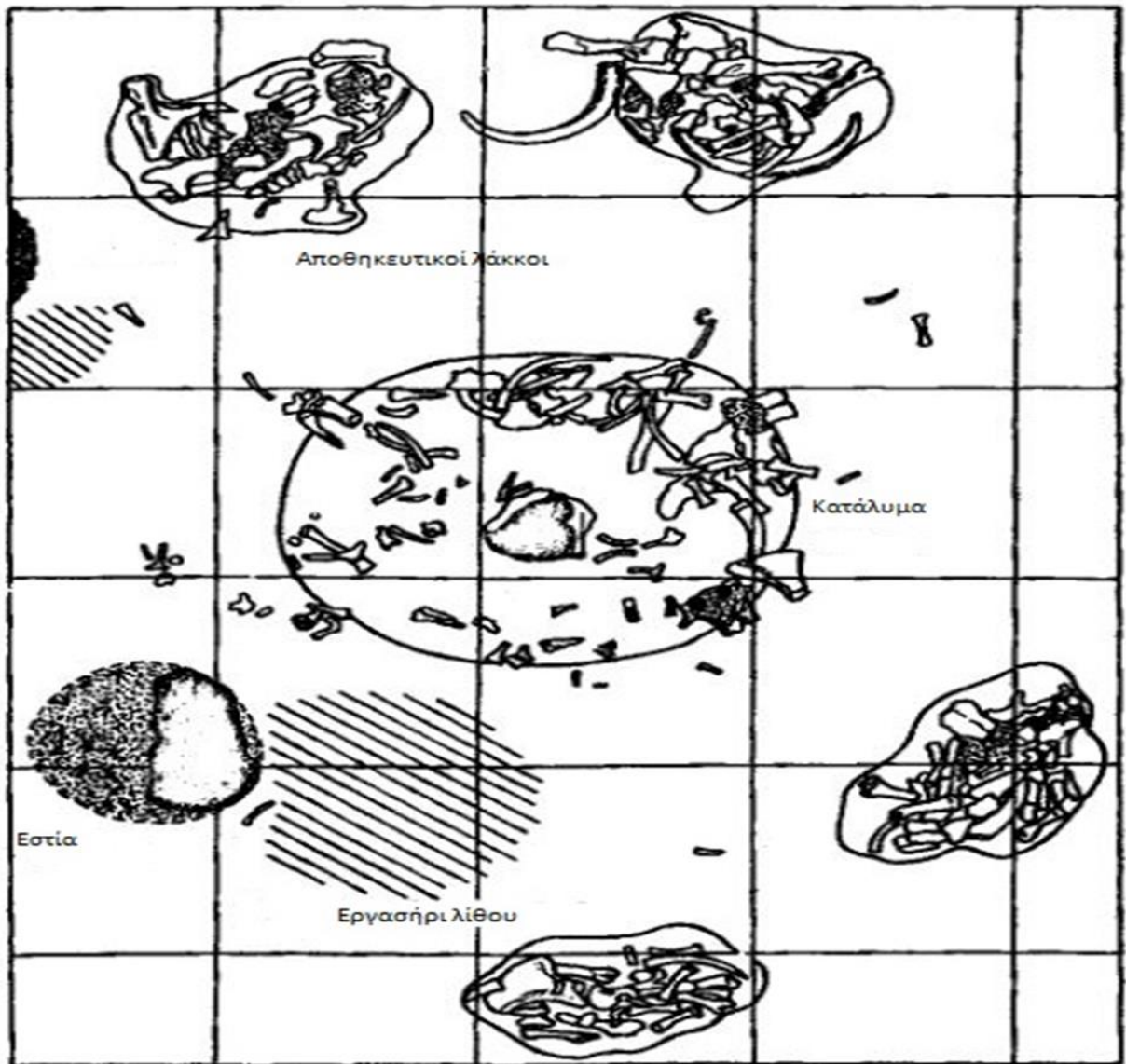

1

2

Εικ. 60. Η κατασκευή Νο1, (τα κρανία) από τη θέση Dobranichevka (Shonkorlyas 1955, 34, εικ. 5).

Εικ. 61. Κάτοψη της κατασκευής No_2 και των στοιχείων που την περιβάλλουν από τη θέση Dobranichevka (Shonkorlyas 1972, 18).

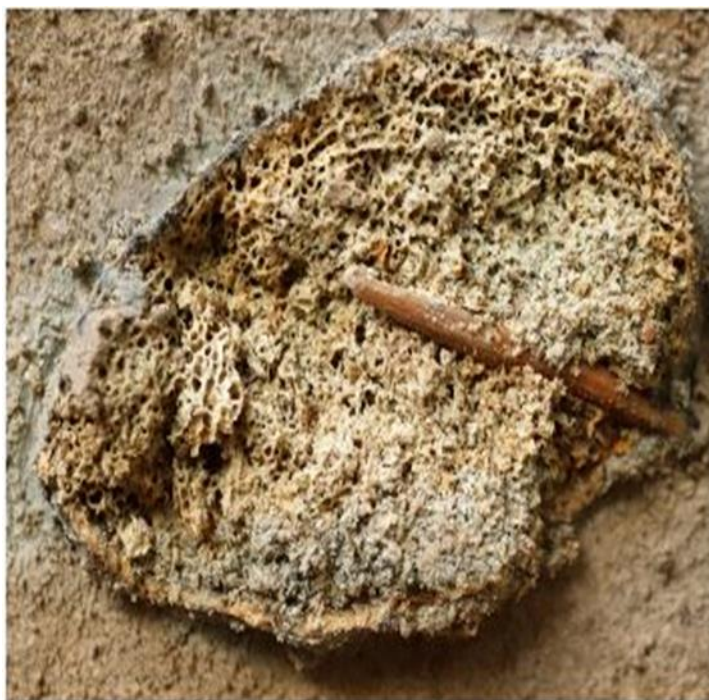

Εικ. 62. Τύπος καταλύματος Yaranga των σύγχρονων φυλών της Σιβηρίας (πηγή: Russia beyond <https://www.rbth.com/lifestyle/328189-7-russian-houses>).

Εικ. 63. Τύπος καταλύματος Teepee από φυλές Ινδιάνων της Αμερικής (Νότια Dakota) (πηγή: Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/Tipi#/media/File:Oglala_girl_in_front_of_a_tipi2.jpg).

Εικ. 64. Οστέινη αιχμή σφηνωμένη σε οστό πλευρού από μαμούθ στη θέση Kostenki 14 (Sinitsyn κ.ά. 2019, 149, εικ. 2).

Εικ. 65. Λεπτομέρεια της οστέινης αιχμής από το πλευρό μαμούθ στη θέση Kostenki 14 (Sinitsyn κ.ά. 2019, 153, εικ. 6).

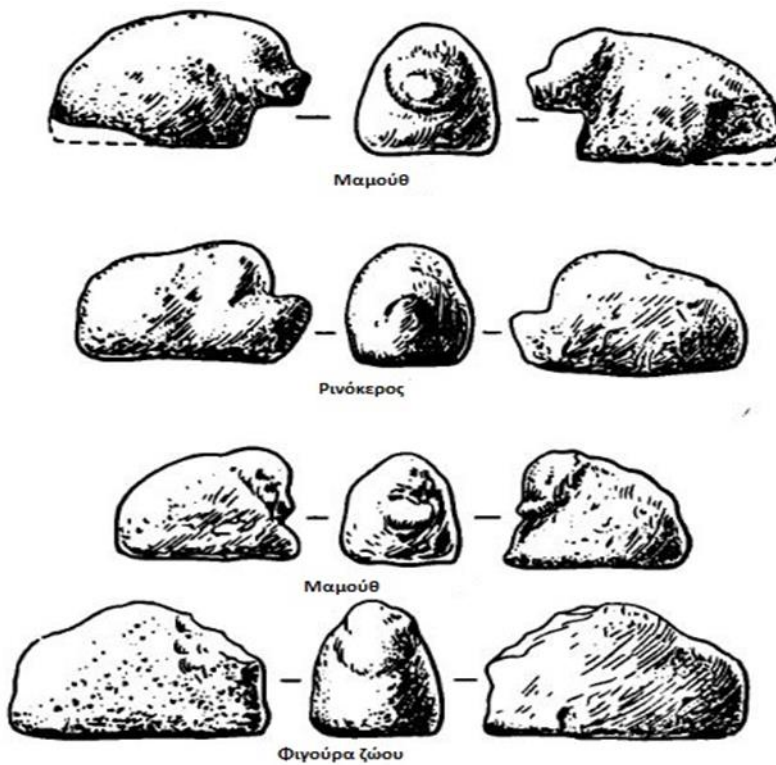
Αντικείμενα τέχνης

Kostenki 2

Εικ. 66. Σχηματική ανθρώπινη μορφή από οστό μαμούθ
(Boriskovsky 1956, 88, εικ. 10 (1)).

Kostenki 11/1a

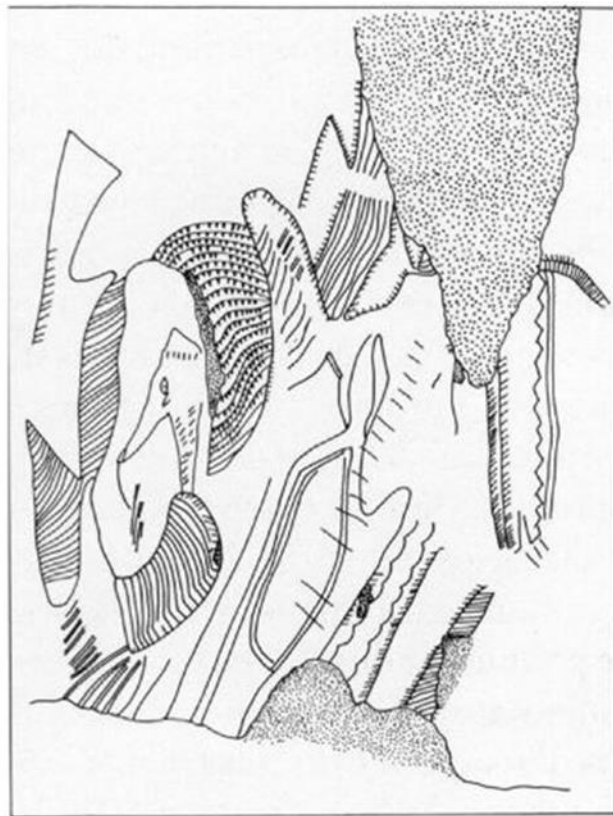

Εικ.67. Σχηματικές μορφές ζώων (Rogachev 1961, 93, εικ. 43).

Kiev-Kirilovskaya

a

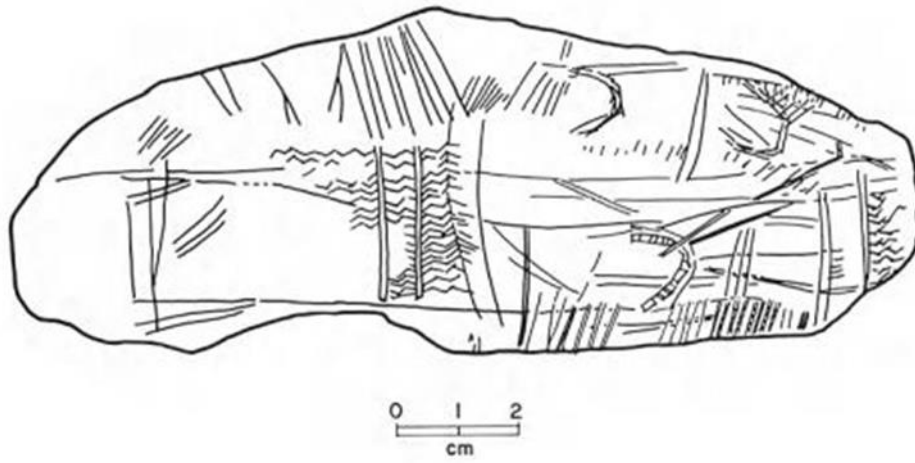
b

Εικ. 68. α. Τμήμα χαυλιόδοντα με γεωμετρικά μοτίβα, β. Σχέδιο των εγχαραξέων (Iakovleva 2016, 8, εικ. 6).

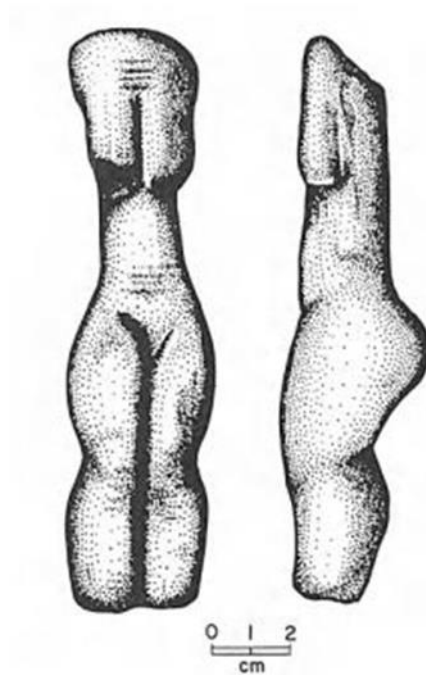

Εικ. 69. Χαυλιόδοντας με εγχαραξείς, ίδιο τμήμα χαυλιόδοντα με εικ. 68 (Soffer 1985, 66, εικ. 2.54).

Eliseevichi

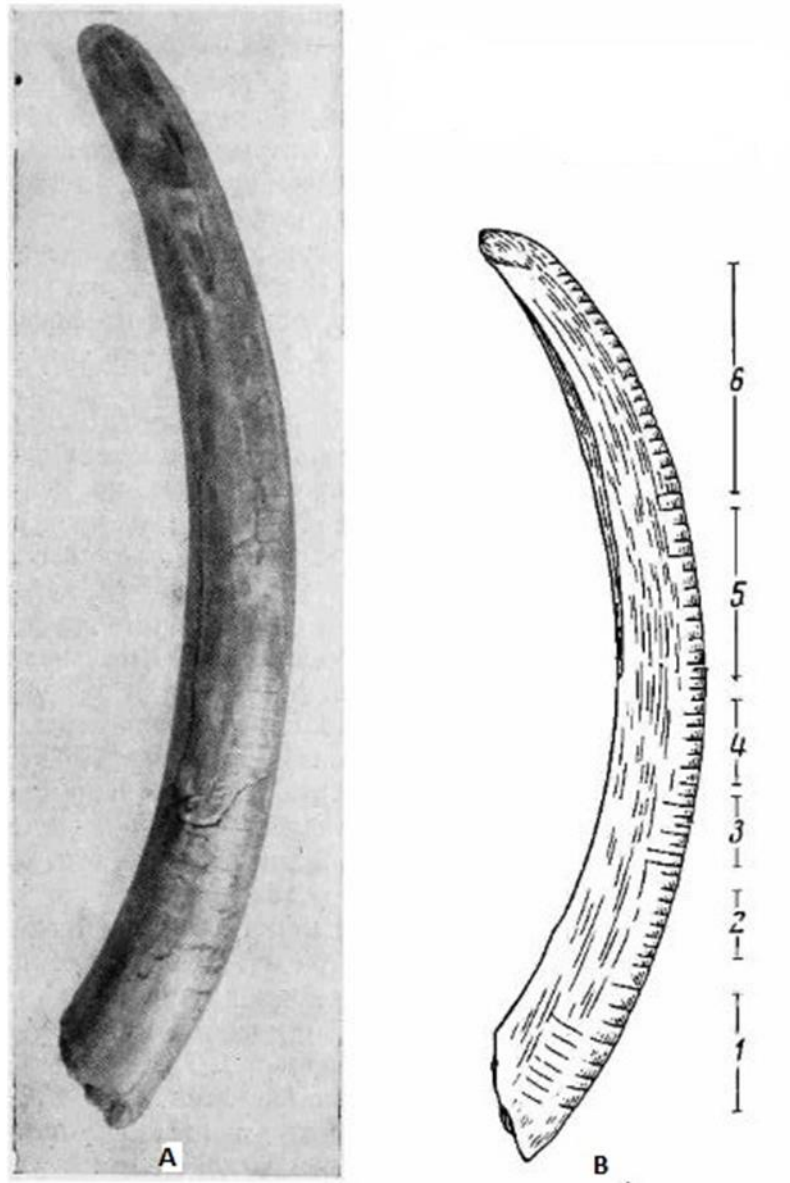
Εικ. 70. Πλάκα από χαυλιόδοντο μαμούθ με γεωμετρική διακόσμηση (Polikarovich 1968, εικ. 44).

Εικ. 71. Γυναικεία μορφή από χαυλιόδοντα (Soffer 1985, 56, εικ. 2.39).

Eliseevichi (συνέχεια)

Εικ. 72. Χαυλιόδοντας με εγχαράξεις, α. Φωτογραφία, β. Σχέδιο (Grekhova 1978, 251).

Mezin

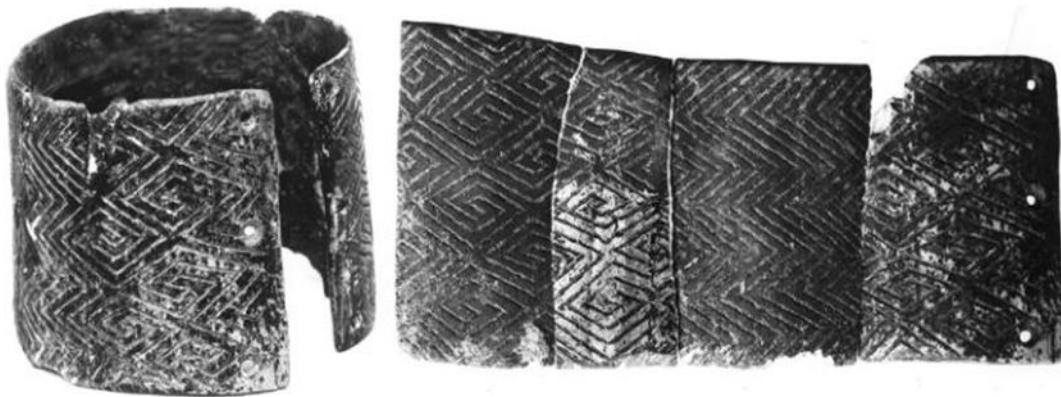

Εικ. 73. Σχηματικές μορφές από χαυλιόδοντα μαμούθ (Iakovleva 2016, 9, εικ. 10).

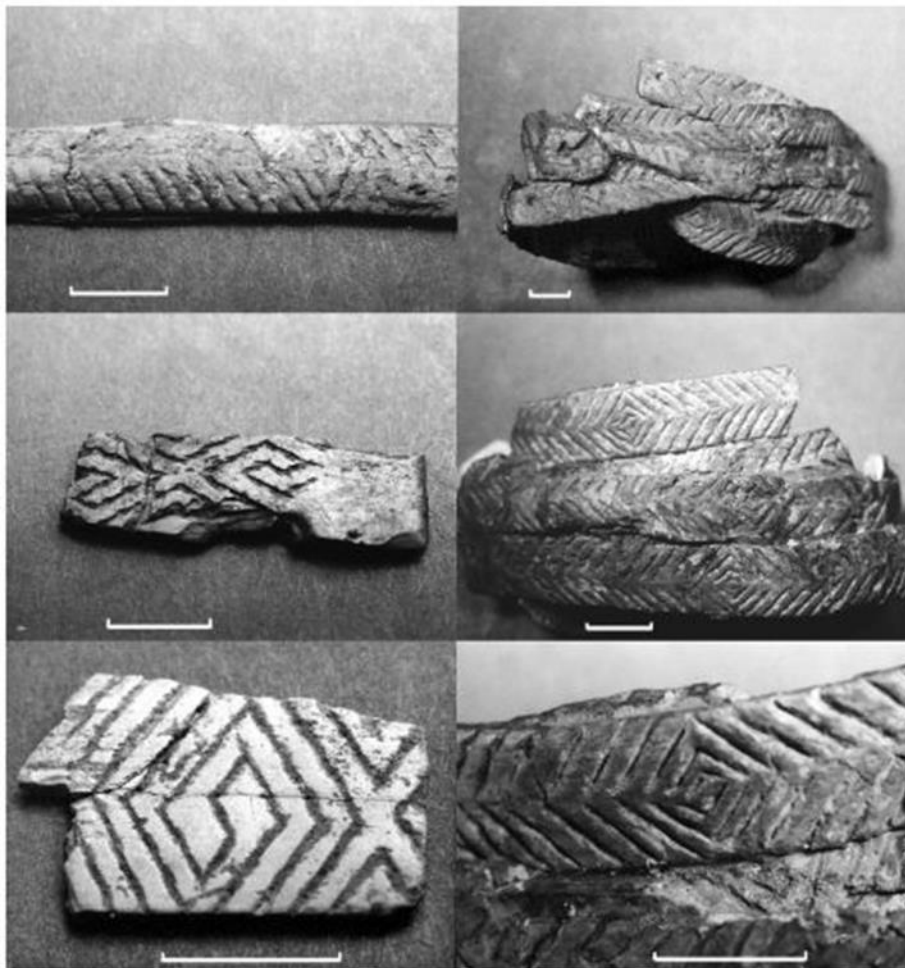

Εικ. 74. Σχηματική μορφή από χαυλιόδοντα μαμούθ (εμπρόσθια και οπίσθια όψη) (Iakovleva 2016, 10, εικ. 11).

Mezin (συνέχεια)

Εικ. 75. Βραχιόλι από χαυλιόδοντα με γεωμετρική διακόσμηση (Iakovleva 2016, 11, εικ. 15).

Εικ. 76. Λεπτομέρεια του οστέινου βραχιολιού της εικ. 75 (Iakovleva 2016, 11, εικ. 14).

Mezin (συνέχεια)

Εικ. 77. Διάτρητα όστρεα (Iakovleva 2016, 13, εικ. 17).

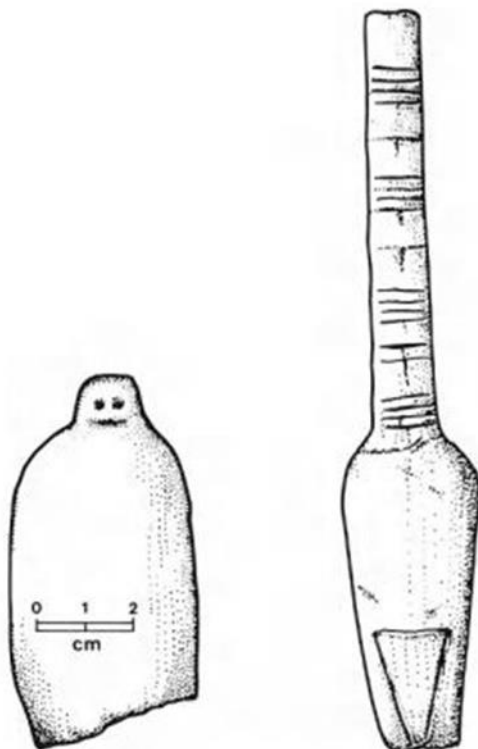
Εικ. 78. Οστά μαμούθ με γεωμετρική διακόσμηση (Pidoplichko 1969, 97, εικ. 31).

Mezhyrich

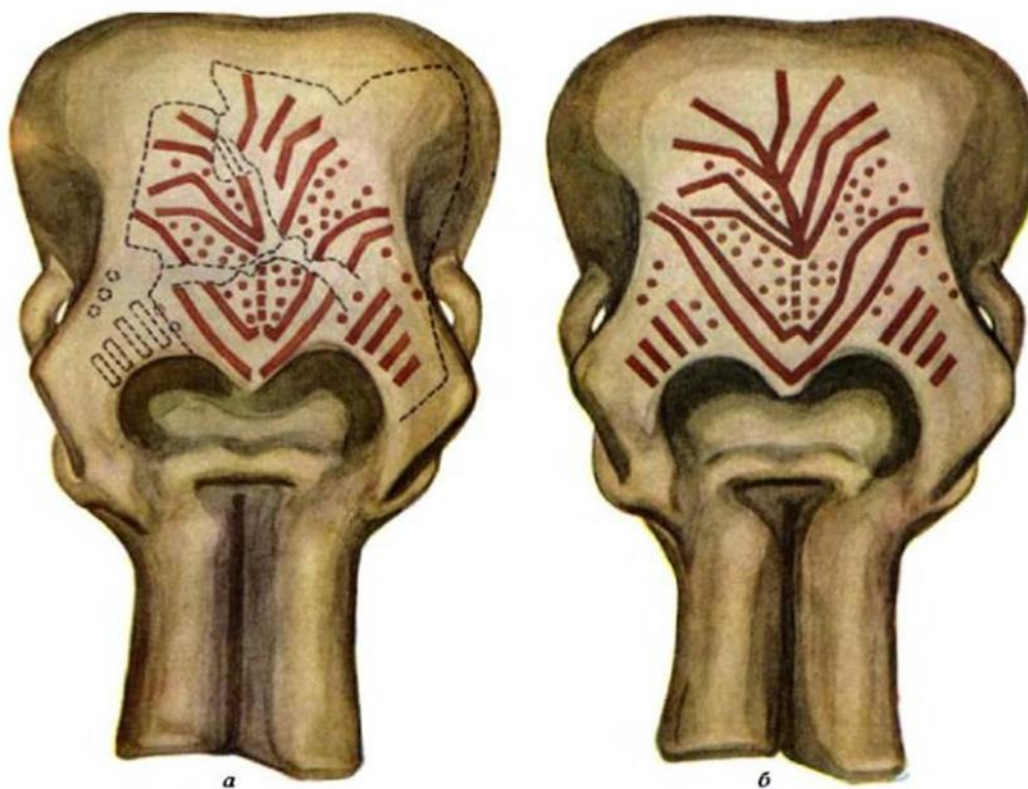

Εικ. 79. Σχηματική γυναικεία μορφή από χαλιόδοντα (Iakovleva 2016, 10, εικ. 12).

Εικ. 80. Σχηματικά ανθρωπομορφικά ειδώλια (Soffer 1985, 78, εικ. 2.72).

Mezhyrich (συνέχεια)

Εικ. 81. Κρανίο εισόδου καταλύματος με διακόσμηση ώχρας, α. Το σχέδιο, όπως βρέθηκε διατηρημένο, β. Αποκατάστασή του από τον Pidoplichko (Pidoplichko 1969, εικ. 57).

Εικ. 82. Περιδέραιο από δόντια βίσωνα (Iakovleva 2016, 12, εικ. 16).

Mezhyrich (συνέχεια)

Εικ. 83. Πλάκα χαυλιόδοντα με γεωμετρική διακόσμηση (Soffer 1985, 79, εικ. 2.74).

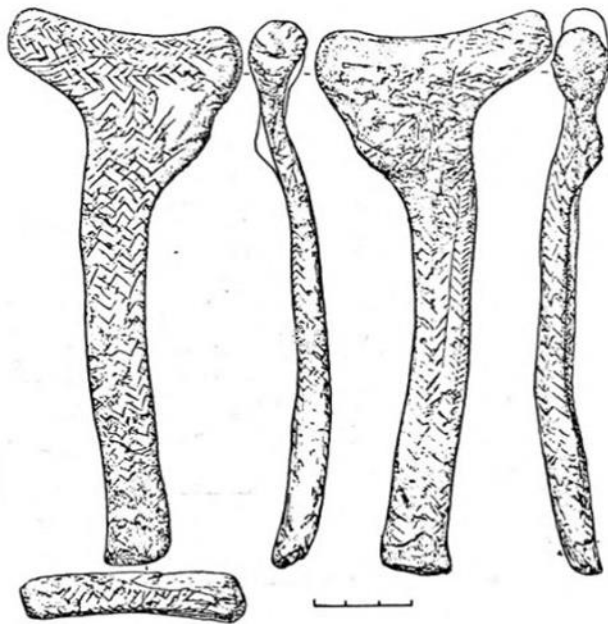
Εικ.84. Σχέδιο του διακόσμου της πλάκας χαυλιόδοντα της εικ.83 (Soffer 1985, 79, εικ. 2.75).

Gontsy

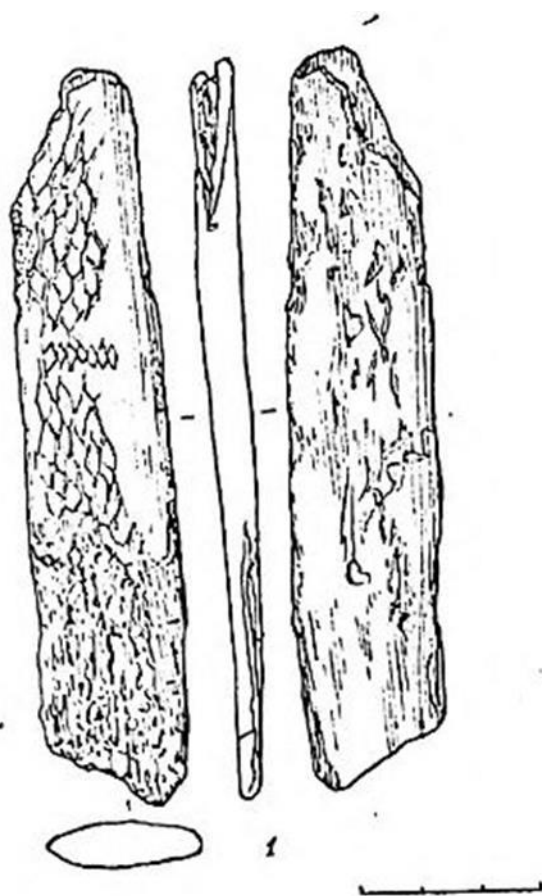
Εικ. 85. Κρεμαστό κόσμημα από δόντι βίσωνα
(Iakovleva 2016, 12, εικ. 16(2)).

Yudinovo

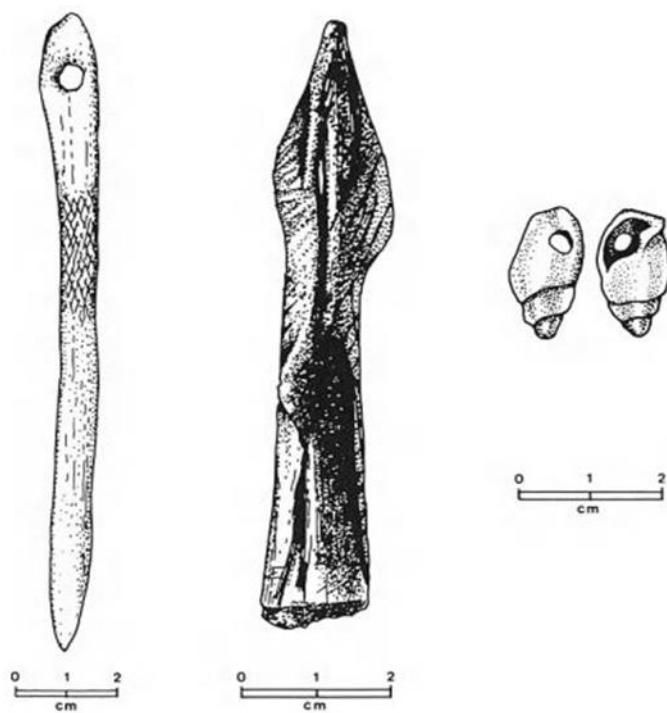

Εικ.86. Πέλεκυς από κέρατο τάρανδου με διακόσμηση ζιγκ-ζαγκ (Grigorieva 1995, εικ. 18).

Yudinovo (συνέχεια)

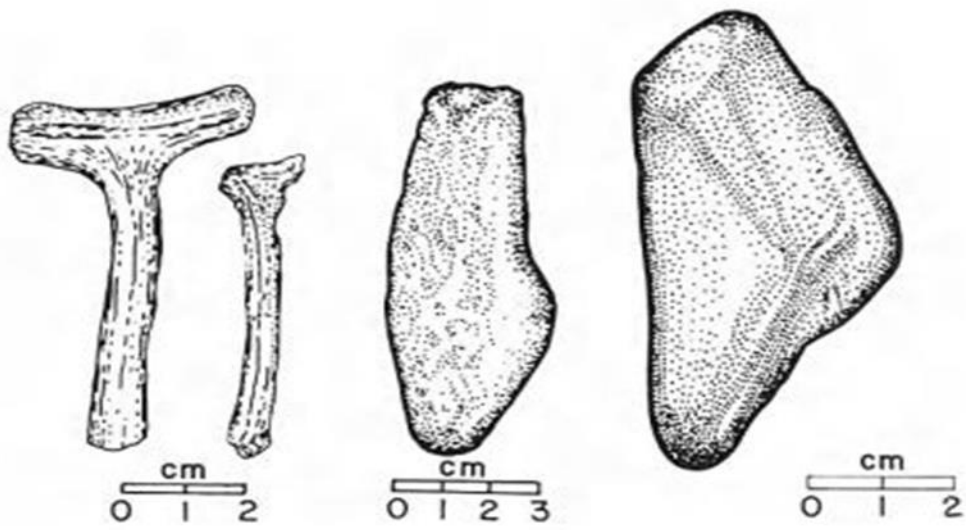

Εικ. 87. Τμήμα οστού μαμούθ με διακοσμητικά θέματα ρόμβου (Grigorieva 1995, εικ. 21).

Εικ. 88. Οστέινα τέχνηρα με γεωμετρική διακόσμηση και διάτρητα όστρεα (Soffer 1985, 109, εικ. 2.116).

Dobranichevka

Εικ. 89. Πέλεκυς από κέρατο, σχηματικές ανθρώπινες μορφές από κεχριμπάρι (ήλεκτρον) και αμμόλιθο (Shonkorlyas κ.α. 1981, εικ. 30).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abramova, Z.A. 1960. "The role and significance of Paleolithic art in identifying local features of the Upper Paleolithic culture of Eastern Europe", *Soviet archaeology* 3, 6-16 (Στα Ρωσικά).
- Abramova, Z.A. 1987. "New research at the Yudinovo I". *Brief reports of the institute of archeology, Palaeolithic era*, 189, 72-75 (Στα Ρωσικά).
- Abramova, Z.A. 1993. "Two examples of terminal Palaeolithic adaptations", στο O. Soffer και N.D. Praslov (επιμ.), *From Kostenki to Clovis, Upper palaeolithic-Palaeo-Indian adaptations*, Plenum press, London, 85-100.
- Abramova, Z.A. 1995. *Upper Paleolithic settlement Yudinovo*, ИМК РАН, St. Petersburg (Στα Ρωσικά).
- Abramova Z.A.(επίμ.), Grigorieva, G.B. και M. Christensen 1997. *Upper Paleolithic settlement Yudinov*, ИМК РАН, 3, St. Petersburg (Στα Ρωσικά).
- Abramova, Z.A. 1997. "Dwellings and settlements in the Russian Paleolithic", στο Z.A. Abramova (επιμ.), *Upper Paleolithic settlement Yudinovo*, 3, ИМК РАН, St. Petersburg (Στα Ρωσικά).
- Adam, A., και R. Barkai 2018. "Elephant and mammoth hunting during the Palaeolithic: A review of the relevant archaeological, ethnographic and ethno-historical records", *Quaternary*, 1(3), 1-28.
- Anikovich, M.V., Anisyutkin, N.K. και N.I. Platonova 2008. "Palaeolithic Kostenki-Borshevo region in the context of the Upper Paleolithic of Europe", *Proceedings of the Kostenki-Borshevo archaeological expedition*, (1), 219-223 (Στα Ρωσικά).
- Arslanov, K.A., Tertychnaya, T.V. και S.B. Chernov 1995. Radiocarbon dating evidence for mammoths on Wrangel island, Arctic ocean, until 2000 B.C., *Radiocarbon*, 37 (1), 1-6.
- Athanassiou, A. 2022. "The fossil record of continental elephants and mammoths (mammalia: proboscidea: elephantidae) in Greece", στο E. Vlachos (επιμ.), *Fossil vertebrates of Greece, Basal vertebrates, Amphibians, Reptiles, Afrotherians, Glires, and Primates*, 1, Springer Cham, Switzerland, 345-391.
- Belaeva, B. 1999. "Research of Pushkari site" , *Archaeological discoveries in Ukraine*, 1998-1999, 72—73 (Στα Ουκρανικά).

- Bessudnov, A. 2018. "Archaeological sites of the Palaeolithic era in the upper Don region: The history of discovery and investigation", *Voronezh state university bulletin*, 4, 24-27 (Στα Ρωσικά).
- Bessudnov, A. 2019. "Zamyatnin archaeological culture of the late Upper Palaeolithic: A myth or reality?", *Camera Prehistorica*, 1(2), 37-69 (Στα Ρωσικά).
- Bibikov, V. 1966. "Bone tools from the Kirilovskaya Paleolithic site", *Archaeology*, 20, 143-145 (Στα Ουκρανικά).
- Bibikov, C. 1969. "Some aspects of paleoeconomic modeling of the Palaeolithic", *Soviet archaeology*, 4, 5-22 (Στα Ρωσικά).
- Bibikov, C. 1978. "Mezin. Celebration house and bone music complex", *Soviet archaeology*, 3, 29-46 (Στα Ρωσικά).
- Binford, L. 1983. *In pursuit of the past: Decoding the archaeological record*, Thames and Hudson, London.
- Boriskovsky, P. 1939. "Palaeolithic site Pushkari I". *Brief reports and field research of the institute for the history of material culture*, 2, 10-12 (Στα Ρωσικά).
- Boriskovsky, P. 1940. "Pushkari Palaeolithic dwelling", *Brief reports and field research of the institute for the history of material culture*, 7, 81-86 (Στα Ρωσικά).
- Boriskovsky, P. 1953. "Palaeolithic Ukraine", *Materials and research on archaeology of the USSR*, 40, 463 (Στα Ρωσικά).
- Boriskovsky, P. 1956. "Excavation of a Palaeolithic dwelling and burial in Kostenki II in 1953", *Soviet archaeology*, 25, 173-188 (Στα Ρωσικά).
- Botez, I.G., 1993. "Research on human paleontology in the North of Bessarabia", *Scientific annals of the university of Iasi*, 17 (3-4), 397-471 (Στα Ρουμανικά).
- Brugere, A., Fontana, L. και M. Oliva 2009. "Mammoth procurement and exploitation at Milovice (Czech Republic), new data for the Moravian Gravettian", στο L. Fontana, F.-X. Chauvière και A. Bridault (επιμ.), *In search of total animal exploitation. Case studies from the Upper Palaeolithic and Mesolithic. Proceedings of the XVth UISPP Congress, Lisbon, 4-9 September 2006*, John and Erica Hedges, Oxford, 45-69.
- Brussov, A. 1940. "Gontsy site", *Soviet archaeology*, 5, 88-92 (Στα Ρωσικά).
- Chernysh, A. 1960. "Remains of a Mousterian dwelling on the Dniester", *Soviet ethnography*, 1, 149-152 (Στα Ρωσικά).

- Chernysh, A. 1983. "Mousterian dwellings in Transistria", *Archaeology*, 44, 3-6 (Στα Ουκρανικά).
- Chernysh, A. 1990. "On some features of the methodology of researching palaeolithic sites and dwellings", *Brief reports of the institute of archeology of the Russian academy of sciences*, 202, 24-27 (Στα Ρωσικά).
- Chu, W. 2009. "A functional approach to Palaeolithic open-air habitation structures", *World Archaeology*, 41 (3), 348–362.
- Chybyr, A. 1993. *The "human-mammoth" system in the Desna basin. Cultural adaptation in the Upper Paleolithic*, Cdyut, Kyrck.
- Dawson, P.C. και R.M. Levy 2006. *Using 3D computer models of Inuit architecture as visualization tools in archaeological interpretation: Two case studies from the Canadian Arctic*. (Πρόσβαση 16 Δεκεμβρίου 2021), διαθέσιμο στο : University of Calgary Press: https://people.ucalgary.ca/~rmlevy/Publications/Dawson_Levy_FieldArchaeology2006.pdf
- Demay, L., Pean, S., και M. Patou-Mathis 2010. "Modalities of use of the mammoth between food and construction in Middle Palaeolithic: archaeozoology applied to the layer 4 of Molodova 1. Reevaluation of the hypothesis of a dwelling in bones of mammoths in the Middle Palaeolithic: archaeozoologic analyses of the faunal assembly of the layer 4 of Molodovo I (Ukraine)", *The 5th international conference on mammoths and their relatives*, Le Puy en Velay 30 Αυγούστου-5 Σεπτεμβρίου 2010, Institut des sciences humaines et sociales du CNRS, Le Puy en Velay, 130-131.
- Demay, L., Pean, S. και M. Patou-Mathis 2012. "Mammoths used as food and building resources by Neanderthals: Zooarchaeological study applied to layer 4, Molodova I (Ukraine)", *Quaternary international*, 276-277, 212-226.
- Demay, L., Belaeva, I.V., Kulakovska, L.V., Ptou-Mathis, M., Pean, S., Stupak, D.V., Vasiliev, P.M., Otte, M. και P. Noiret 2016α. "New evidences about human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies", *Quaternary international*, 412, 16-36.
- Demay, L., Pean, S., Belyaeva, V.I., Vasil'ev, P.M., και M. Patou-Mathis 2016β. "Zooarchaeological study of an Upper Palaeolithic site with mammoth remains, Pushkari I - excavation VII (Chernigov oblast, Ukraine)", *Quaternary international*, 406 ,183-201.
- Demay, L., Patou-Mathis, M.,Pean, S. και G. Khlopachev 2017. "From mammoth to fox: Functional identification of Eliseevichi 1 within Upper Pleniglacial settlements of the Desna valley", *Vita antiqua*, 9, 81-106.

- Demay, L., Vasylev, P. M., Koulakovska, L. V., Stupak, D. V., Shydlovskiy, P. S. και V.I. Belyaeva 2020. "Palaeolithic human societies during the Upper Pleniglacial period and their connections with the animal world according to the evidence from archaeological sites of Ukraine", *Archaeology and ancient history of Ukraine*, 4 (37), 82-93.
- Demay, L., Julien, M.A., Anghelinu, M., Shydlovsky, P.S., Pean, S., Stupak, D.V., Vasylev, P.M., Obada, T., Wojtal, P. και V.I. Belayeva 2021α. "Study of human behaviors during the late pleniglacial in the East European Plain through their relation to the animal world", *Quaternary international*, 581-582, 258-289.
- Demay, L., Vasylev, P.M. και V.I. Belyaeva 2021β. "Subsistence activities in the gravettian occupations of the Pushkari group: Pushkari I and Pushkari VIII (Pogon) (Ukraine)", *Quaternary international*, 587-588, 291-309.
- Djindjian, F. 2015. "Identifying the hunter-gatherer systems behind associated mammoth", *Quaternary international*, 359-360, 47-57.
- Dolukhanov, P. 1982. "Upper Pleistocene and Holocene cultures of the Russian Plain and Caucasus: ecology, economy, and settlement patterns", στο F. Wendorf (επιμ.), *Advances in world archaeology* 1, Academic press, New York, 323-358.
- Donkulakhov, P., Sokoloff, D. και A. Shukurov 2001. "Radiocarbon chronology of Upper Palaeolithic sites in Eastern Europe at improved resolution", *Journal of archaeological science*, 28, 699-712.
- Dudin, A.E. 2019. "Cultural layers and horizons in the western part of the site Kostenki 11 (Anosovka 2): stratigraphy, nature of distribution, cultural appearance, ancient palaeolithic bone: chronology, stratigraphy, cultural diversity", στο A.A. Bessudnov, C.A. Vasiliev, E.A. Dudin, V.I. Dynin, V.N, Kovalevski, I.V. Kotlyarova, C.N. Lisitsyn και A.A. Sinitsyn (επιμ.), *140th anniversary of archaeological research in Kostenki-Borshevo district*, BGY, Voronezh, 36-39 (Στα Ρωσικά).
- Dudin A.E. και I.V. Fedyunin 2019. "Third bone and earth residential complex site Kostenki 11/1a", στο S.N. Lisitsyn και N.I. Platonova (επιμ.), *Man and mammoth in Palaeolithic Europe*, Ars Longa, St. Petersburg, 221-235 (Στα Ρωσικά).
- Dudin, A.E. και N.B. Akhmetgaleeva 2020. "Signs and geometric images on worked bone items from the third dwelling object at Kostenki 11, Layer 1a: Context, technique, stylistics", *Brief reports of the institute of archeology of the Russian academy of sciences*, 261, 18-32 (Στα Ρωσικά).
- Dudnyk, D. 2017. "Stages of research of Mezhyrich site", *Vita antiqua*, 9, 69-80.

- Efimenko, P. 1953. *Primitive society. Essays on the history of the Paleolithic time*, Izd-vo Akademii nauk Ukr, Kiev (Στα Ρωσικά).
- Efimenko, P. 1954. "Palaeolithic monuments of the USSR and the current state of their study", *Archaeology*, 9, 168—177 (Στα Ουκρανικά).
- Fritz, C. και G. Tosello 2015. "From gestures to myth : artist's techniques on the walls of Chauvet cave", *Palethnologie*, 7 (7), 208-314.
- Frolov, B. 1974. *The numbers in the Paleolithic char*, Nauka, Novosibirsk (Στα Ρωσικά).
- Fuentes, O. 2016. "The social dimension of human depiction in Magdalenian rock art (16,500 cal. BP - 12,000 cal. BP): The case of the Roc-aux-Sorciers rock-shelter", *Quaternary international*, (2016), 1-17.
- Gavrilov, K. 2009. "Woman - beast - ornament. Cultural specificity in the art of Epigravett on the Russian plain", *Russian archaeology*, 4, 66-80 (Στα Ρωσικά).
- Germonpre M., Sablin, M., Khlopachev, G.A. και G.V. Grigorieva 2008. "Possible evidence of mammoth hunting during the Epigravettian at Yudinovo, Russian plain", *Journal of anthropological archaeology*, 27, 475–492.
- Gladkych, M. 1972. "Stone inventory of Dobranichevka site", *Archaeological research in Ukraine*, 4, 20-23 (Στα Ουκρανικά).
- Gladkych, M.I., Kornietz, N.L. και O. Soffer 1984. "Mammoth-Bone Dwellings on the Russian Plain", *Scientific American*, 251 (5), 164-175.
- Gladkych, I. 1996. "Art and worldview of late Palaeolithic man (based on materials from Ukraine)", *Archaeology*, 3, 39-50 (Στα Ουκρανικά) .
- Gladkych, I. 1999. "The oldest architecture according to archaeological sources of the Paleolithic era", *Vita antiqua*, 1, 29-33 (Στα Ρωσικά).
- Gladkych, M. 2003. "The household and cult using of the mammoth-bone dwellings", *Stone age of Ukraine*, 4, 213-222 (Στα Ρωσικά) .
- Grekhova, L. 1978. "Tusks with cuttings from Eliseevichi site", *Soviet archaeology*, 2, 249-253 (Στα Ρωσικά).
- Grekhova, L. 1993. "The experience of reconstruction according to the archival data of the lost plan of 1935 of the Paleolithic site Eliseevichi", *Russian archaeology*, 4, 173-182.
- Grekhova, L. 2014. "Structure of the cultural deposit of the Eliseevichi 1 site, based on materials from excavations of 1970-1980", *Brief reports. Institute of archaeology*, 235, 188-210 (Στα Ρωσικά).

- Gribchenko, Y.N και E.I. Kurenkova 1997. "The main stages and natural environmental setting of Late Palaeolithic human settlement in Eastern Europe", *Quaternary international*, 41/42, 173-179.
- Grichuk, V. 1982. "Vegetation of Europe during the late Pleistocene", στο I.V. Gerasimov (επιμ.), *Palaeogeography of Europe during the last one hundred years*, Nauka, New York, 79-87 (Στα Ρωσικά).
- Grigorieva, G. 1995. *Research at the Upper Paleolithic site Yudinovo*, IIMK, St. Petersburg (Στα Ρωσικά).
- Grigorieva, G. 2008. "Adaptation to the environment in the Upper Paleolithic Yudinovo settlement", στο G. Khlorachev (επιμ.), *Problems of biological and cultural adaptation of human populations 1*, Nauka, St. Petersburg, 53-57 (Στα Ρωσικά).
- Habu, J. και J.M. Savelle 1994. "Construction, use and abandonment of a Thule whale bone house, Somerset island, Arctic Canada", *The Quaternary research (Daiyonki-Kenkyu)*, 33 (1), 1-18.
- Haynes, G. 1993. *Mammoths, Mastodon and Elephants: biology, behaviour and fossil record*, Cambridge university press, Cambridge.
- Haynes, G. 2006. "Mammoth landscapes: good country for hunter-gatherers", *Quaternary international*, 142-143, 20-29.
- Hoffercker, J. 2011. "The early Upper Palaeolithic of Eastern Europe reconsider", *Evolutionary anthropology*, 20 (1), 24-39.
- Hoffecker, J. 2015. "Migration and innovation in Palaeolithic Europe", στο D. Christian (επιμ.), *The Palaeolithic and the beginnings of human history*, Cambridge university press, Cambridge, 394-413.
- Iakovleva, L. 2000. "Synthesis about the settlements with mammoth bone dwellings of the basin Dniepr in Ukraine and Russia in Eastern Europe", *Archaeology*, 2, 72-83 (Στα Ουκρανικά).
- Iakovleva L.A. και D.F. Djindjian 2005. "New data on Mammoth bone settlements of Eastern Europe in the light of the new excavations of the Gontsy site (Ukraine)", *Quaternary international*, 126-128, 195-207.
- Iakovleva, L. 2009. "Excavations at the late Palaeolithic settlement of Gontsy", *Archaeological research in Ukraine*, (2009-2010), 489-491 (Στα Ουκρανικά).
- Iakovleva L.A., Djindjian, F., Maschenko, E. και S. Konik 2010. "The mammoth bone bed of the Late Upper Palaeolithic camp-site of Gontsy (Ukraine): Recent results of the 2004-2006 excavations", στο P. Lazarev, G. Boeskorov,

και E. Maschenko (επιμ.), *Proceedings of the 4th international mammoth conference*, Σιβηρία 18-22 Ιουνίου 2007, Yakutsk, 150-158.

Iakovleva L.A. και D.F. Djindjian 2012. "The late Upper Palaeolithic site of Gontsy (Ukraine): A reference for the reconstruction of the hunter-gatherer system based on the mammoth economy", *Quaternary International* 255, 86-93.

Iakovleva, L. 2012. "Opening of the fourth home made of mammoth bones in the Gontsy Paleolithic settlement", *Archaeological research in Ukraine*, (2011) 392-394 (Στα Ουκρανικά) .

Iakovleva, L. 2015. "The architecture of mammoth bone circular dwellings of the Upper Palaeolithic settlements in Central and Eastern Europe and their socio-symbolic meanings", *Quaternary international*, 359-360, 324-334.

Iakovleva, L. 2016. "Mezinian landscape system (Late Upper Palaeolithic of Eastern Europe)", *Quaternary international*, 412, 4-15.

Iakovleva L.A. και D.F. Djindjian 2018. "The Mammoth bone dwellings of the Upper Palaeolithic settlement of Gontsy (Ukraine: a First synthesis)", *Archaeology*, 4, 86-94.

Iakovleva, L.A., Djindjian, D. F., Moigne, A.M., Mashenko, E., Konik, S., Matviichina, J., Gregoire, S. και S. Sapojnikova 2018. "Gontsy (Ukraine) a settlement with mammoth bone dwellings of the late Upper Palaeolithic Eastern Europe", *The Journal of the international union for prehistoric and protohistoric sciences*, 1 (1), 42-61.

Iakovleva, L. 2018. "Excavations of Gontsy Upper Paleolithic settlement", *Archaeological research in Ukraine*, (2016), 211-213 (Στα Ουκρανικά).

Khaykunova, N.A. 1992. "Incisors from the Upper Paleolithic Suponevo site (classification experience)", *Russian archaeology*, 2, 123-135 (Στα Ρωσικά).

Khlopachev G.A., Grigorieva, G.V., Kulkova, M.A. και M.V. Sablin 2006. "Exploration of the Upper Paleolithic settlement of Yudinovo (2000-2005)", στο Y. Chistov (επιμ.), *Radlov Readings*, Lema, St.Petersburg, 269-274 (Στα Ρωσικά).

Khlopachev G.A., Sablin, M.V. και A.V. Panteleev 2012. "Seasonality of the Yudinovo Upper Paleolithic site: Archaeological and paleontological data", στο *Radlov collection: Scientific research and museum MAE RAS projects in 2011*, Kunstkamera, St. Petersburg, 70-78 (Στα Ρωσικά).

Khlopachev G.A. και Y.N. Gribchenko 2012. "Age and stages of settlement of the Yudinovo Upper Paleolithic settlement", *Brief reports of the Institute of Archeology*, 227, 135-146 (Στα Ρωσικά).

- Khlopachev, G.A., Gribchenko, Y.N. και T.V. Sapelko 2013. "Eliseevichi Palaeolithic site 1: Field results 2010-2011", στο *Radlov Collection: Research and Museum Projects of the MAE RAS in 2012*, Kunstkamera, St. Petersburg, 80-90 (Στα Ρωσικά).
- Khlopachev G.A. και M.V. Sablin 2014. "Dwelling № 2 of the Paleolithic Yudinovo site: a set of bones and design features of their laying", στο *Stone Age: from the Atlantic to the Pacific (Zamyatninsky collection)*, 3, 191–200, Nauka, St. Petersburg (Στα Ρωσικά).
- Khlopachev, G. 2015. "Upper Paleolithic Yudinovo site and its importance for the study of the final stage of Upper Paleolithic of the river Desna basin", στο G. Khlopachev (επιμ.), *Ancient cultures of Eastern Europe: reference monuments and support complexes in the context of modern archaeological research*, 4, Nauka, St. Petersburg, 128-149 (Στα Ρωσικά).
- Khlopachev, G.A. και M.E. Polkovnikova 2016. "Upper Paleolithic site Eliseevichi 1: experience of reconstruction of household facilities (based on materials from excavations in 1946)", στο Y.K. Chistov (επιμ.), *Radlov collection: Scientific research and museum projects of the MAE RAS in 2015*, Kunstkamera, St. Petersburg, 400-408 (στα Ρώσικα).
- Khlopachev, G.A., Gribchenko Y.N., Kulkova, M.N., και T.V. Sapelko 2017. "Late Palaeolithic site Eliseevichi 1: new data on the age and duration of existence", *Stratum Plus*, 1, 41-57 (Στα Ρωσικά).
- Khlopachev, G. 2018. "A reconstruction of the plan and some structural peculiarities of the Yudinovo Upper Paleolithic settlement", *Brief reports of the Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences*, 17, 97-106 (Στα Ρωσικά).
- Khlopachev, G.A. και M.V. Sablin 2019. "Pits with mammoth bones of the Yudinovo site (based on field research data of 2006-2007)", στο *Radlovsky collection: scientific research and museum projects MAE RAS in 2008*, MAE RAN, St. Petersburg, 109-113.
- Khvoiko, V. 2008. *Ancient inhabitants of the Middle Dnieper region and their culture in prehistoric times (with comments and illustrations)*, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev (Στα Ρωσικά).
- Klein, R. 1969. *Man and culture in the late Pleistocene, a case study*, Chandler Pub. Co., San Francisco.
- Klein, R. 1999. *The human career*, Chicago University press, Chicago.
- Klein, R. 1973. *Ice-Age hunters of the Ukraine*, Chicago University Press, Chicago.

- Klima, B. 1959. "Discovery of the Palaeolithic burial in Pavlov", *Archaeological views*, 11, 305-316 (Στα Τσεχικά).
- Konidaris, G.E., Athanassiou, A., Turloukis, V., Tompson, N., Giusti, D., Panagopoulou, E. και K. Harvati 2018. "The skeleton of a straight-tusked elephant (*Palaeoloxodon antiquus*) and other large mammals from the Middle Pleistocene butchering locality Marathousa 1 (Megalopolis Basin, Greece): preliminary results", *Quaternary international*, 497, 65-84.
- Korniets N.L., Soffer, O.A., Adovasio, D. και A.A. Velichko 1997. Continuation of research at the Late Paleolithic site Mezhirich", *Archaeological research in Ukraine*, (1993), 70-73 (Στα Ρωσικά).
- Krajcarz, M. και M.T. Krajcarz 2012. "Middle Palaeolithic site at Molodova I (Layer IV). Zooarchaeological studies of collection stored in Ivan Krypiakevich institute of Ukraine studies, national academy of sciences of Ukraine in L'Viv", *Materials and research on the archaeology of Prykarpattia and Volhynia*, 16, 65-75.
- Leonova, N. 2004. "The living places and dwellings: Features of the formation of a cultural layer (on an example of sites of the South of East Europe)", *The Stone age of Ukraine*, 4, 223-235 (Στα Ρωσικά).
- Leroy-Gouran, A. και A. Michelson" 1986. The religion of the caves: Magic or metaphysics?", *October*, 3, 6-17.
- Levitski, I. 1947. "Palaeolithic Gontsy site: data from research data in 1935", *Palaeolithic and Neolithic of Ukraine*, 1, 197-248 (Στα Ουκρανικά).
- Lisitsyn, S.N. 2019. "The Eastern frontier of the Gravettian in the Kostenki-Borshchevo Palaeolithic locality, the Don basin, Russia", *Vestnik of St. Petersburg university. History*, 64(2), 525-554.
- Lister, A.M. και Sher, A.V. 2001. The origin and evolution of the woolly mammoth. *Science*, (294), 1094-1097.
- Lister, A.M. και A.J. Stuart 2010. "The West runton mammoth (*Mammuthus trogontherii*) and its evolutionary significance", *Quaternary international*, 228 (1-2), 1-30.
- Lowe, J.J. και M.J.C. Walker 1997. *Reconstructing Quaternary environments*, Wesley Longman limited, Harlow.
- Marquer, L., Lebreton, V., Otto, T., Valladas, H., Haesaerts, P., Messenger, E., Nuzhnyi, D. και S. Péan 2012. "Charcoal scarcity in Epigravettian settlements

- with mammoth bone dwellings: the taphonomic evidence from Mezhyrich (Ukraine)", *Journal of archaeological science*, 39, 109-120.
- Marshack, A. 1979. "Upper Paleolithic symbol systems of the Russian Plain: cognitive and comparative analysis", *Current Anthropology*, 20 (2), 271-311.
- Masson, V.M. 1993. The environment and human adaptation systems in prehistoric times, στο Soffer, O. και Praslov, N.D.(Επιμ.), *From Kostenki to Clovis, Upper Palaeolithic- Palaeo-Indian adaptations*, Plenum press, London ,15-19.
- Morosan, N.N. 1938. "Pleistocene and Paleolithic in northeastern Romania (geological deposits, their fauna, flora and industrial products)", *Annual of the geological institute of Romania*, 19, 3-160 (Στα Γαλλικά).
- Noiret, P. 2005. "The Aurignacian in Eastern Europe", *Anatolia*, (29), 39-56.
- Nowell, A. και F. Errico 2007. "The art of taphonomy and the taphonomy of art: Layer IV, Molodova I, Ukraine", *Journal of archaeological method and theory*, 14 (1), 1-26.
- Obada, T., Plicht, J. και A.K. Markova 2012. "Premilinary results of studies of the Valea Morilor upper Palaeolithic site (Chi in au, Republic of Molodova): A new camp of mammoth hunters", *Quaternary international*, 276-277, 227-241.
- Okladnikov, A. 1941. "Palaeolithic dwellings of Buret", *Brief Reports and field research of the institute for the history of material culture*, 10, 16-31 (Στα Ρωσικά).
- Olenkovsy, M. 2001. "Epigravettian and East-Epigravettian cultures in Ukraine", *Vita antiqua*, 3-4, 149-155.
- Oliva, M. 1988. "Discovery of a Gravettian mammoth bone hut at Milovice (Moravia, Czechoslovakia)", *Journal of human evolution*, 17, 787-790.
- Oliva, M. 1989. "Excavations in the Palaeolithic site of Milovice I(Southern Moravia) in the year 1988", *Anthropologie*, 27 (2/3), 265-271.
- Oliva, M. 2003. " The Gravettian of bordering areas ", *Acta Musei Moraviae*, 88, 91-131 (Στα Γαλλικά).
- Oliva, M. 2009. *Milovice: Site of the mammoth people below the Pavlov hills. The question of Mammoth bone structures*, Moravien regional museum, Brno.
- Panagopoulou, E., Tourloukis, V., Thompson, N., Konidaris, G., Athanassiou, A., Giusti, A., Tsartsidou, G., Karkanias, P. και K. Harvati 2018. "The Lower Palaeolithic site of Marathousa 1, Megalopolis, Greece: Overview of the evidence", *Quaternary international*, 497, 33-46.

- Pidoplichko, I.G. 1969. *Late Paleolithic mammoth dwellings in Ukraine*, Scientific thought, Kiev (Στα Ουκρανικά).
- Pidoplichko, I.G. 1976. *Mezhyrich dwellings of mammoth bones*, Scientific thought, Kiev (Στα Ουκρανικά).
- Polikarpovich, K. 1968. *Palaeolithic of the Upper Dnieper*, Science and technology, Minsk (Στα Ουκρανικά).
- Popov, V.V., Anikovich, M.V., Hoffecker, J., Dudin, A.E., Pustovalov, A.Y. και S.S. Chernyshov 2004. "Kostenki 11 (Anosovka 2)", στο M.V. Anikovich (επιμ.), *Kostenki and the early period of the Upper Paleolithic of Eurasia: general and local*, Origins, Voronezh, 6-17 (Στα Ρωσικά).
- Popov, V.V. 2019. "Upper Palaeolithic dwellings: reconstruction challengers", στο S.N. Lisitsyn και N.I. Platonova (επιμ.), *Mammoth and man in Palaeolithic Europe*, Ars publishing home, St. Petersburg, 202-217 (Στα Ρωσικά).
- Popova, M.N. 2014. "Museumification of the Upper Palaeolithic settlement of Yudinovo in the Bryansk region (on the problem of preservation)", *Problems of the stone age*, University of St. Petersburg, St. Petersburg, 335-340 (Στα Ρωσικά).
- Praslov, N. 2000. "Palaeolithic hunting tools from Kostenki", *Anthropology and prehistory*, 111, 37 (Στα Γαλλικά).
- Pryor A.J., Beresford-Jones, D.G., Dudin, A.E., Ikonnikova, E.M., Hoffecker, J.F. και C. Gamble "2020. The chronology and function of a new circular mammoth-bone structure at Kostenki 11", *Antiquity*, 94 (374), 1-19.
- Puchkov, P. 2001. "Mammoth hunting instead or after mammoth collecting?", *Vita antiqua*, 3-4, 138-148 (Στα Ρωσικά).
- Puzachenko, A.Y., Markova, A.K., Kosintsev, P.A., Kolfschoten, T., Plicht, J., Kuznetsova, T.V., Tikhonov, A.N., Ponomarev, D.V. Kuitems, M. και O.P. Bachura 2016. "The Eurasian mammoth distribution during the second half of the late Pleistocene and the Holocene: Regional aspects", *Quaternary international*, 445 (2017), 1-18.
- Rogachev, A. 1957. "Multilayer sites of the Kostenki-Borshchevo region on the Don and the problem of cultural development in the Upper Paolithic era on the Russian plain", *Materials and research on archeology of the USSR*, 59, 9-134 (Στα Ρωσικά).
- Rogachev, A. 1961. "Anosovka II - New multi-layered site in Kostenki", *Brief reports and field research of the institute of archeology*, 82, 86-96 (Στα Ρωσικά).

- Rogachev, A. 1962. "About Anosov-Mezin type of Paleolithic dwellings on the Russian Plain", *Brief reports and field research of the institute of archeology*, 92, 12-17 (Στα Ρωσικά).
- Rogachev, A. 1970. "Palaeolithic dwellings and settlements", στο A. Formozov (επιμ.), *Stone Age on the territory of the USSR*, Nauka, Moscow, 64-77 (Στα Ρωσικά).
- Rogachev A.N. και V.V. Popov 1982. "Kostenki 11(Anosovka 2)", στο N.D. Praslov και A.N. Rogachev (επιμ.), *Palaeolithic Kostenki-Borshevo region on the Don. 1879–1979*, Nauka, Leningrad, 116–132 (Στα Ρωσικά) .
- Sablin, M. 2014. "Palaeontology of the Yudinovo Site: New facts, analysis, interpretation", *Archaeological almanac*, 31, 133-149 (Στα Ρωσικά).
- Sablin, M. 2017. "Fauna of large mammals from Eliseevichi 1 site", στο G. Khlopachev (επιμ.), *Stone age Russian-Belarusian borderlands. Zamyatninsky collection*, 5, 21-45.
- Sablin, M. 2019. "Yudinovo's Epigravettic site: mammoth and man", *Camera Praehistorica journal*, 1(2), 108-127 .(Στα Ρωσικά)
- Sergin, V. 1974. "About the size of the first Paleolithic dwelling in Yudinovo", *Soviet archaeology*, 3, 236–240 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 1981. "Excavation of a dwelling at the Gontsy Palaeolithic settlement", *Brief reports of the institute of archeology*, 165, 43-50 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 1987. *The structure of the Mezin Paleolithic settlement*, Nauka, Moscow (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 1988. "Classification of the Palaeolithic settlements with dwellings on Soviet territory", *Soviet archaeology*, 3, 5-20 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 1991. "Accumulations of mammoth bones in Paleolithic settlements", *Soviet archaeology*, 4, 9-23 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 1996. "Palaeolithic dwellings of the settlement of Mal'ta (excavations 1928-1932)", *Russian archaeology*, 2, 143-153 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 2003α. "Suponevo: General information. Dwelling remains", *Russian archeology*, 2, 5-16 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 2003β. "Suponevo: The area beyond the dwelling, and the structure of habitation site", *Russian archaeology*, (3), 14-27 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 2008. "Little-known dwellings of the Yudinovo settlement", *Human, adaptation, culture. To the 75th anniversary of S.V. Oshibkina*, Moscow, Grif and K., Tula, 186–199 (Στα Ρωσικά).

- Sergin, B. 2013. "New data on the housing complex 3 of the Mezhyrich settlement of the Upper Palaeolithic", *Russian archaeology*, (3), 5-17 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, B. 2014. "Mammoth bones line of dwelling Kostenki 11 (1a) and its possible purpose", στο *Problems of archaeology of the Stone Age*, St. Petersburg State University, St. Petersburg, 320-334 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 2016. "Some details of the dwelling Kostenki 2". *Brief reports of the institute of archeology*, 243, 7-14 (Στα Ρωσικά).
- Sergin, V. 2020. "Kirillovskaya settlement: Study progress and structure problems", *primary archaeology. Journal of interdisciplinary research*, 2, 38-61 (Στα Ρώσικα) .
- Shipman, P. 2014. "How do you kill 86 mammoths? Taphonomic investigations of mammoth megasites", *Quaternary international*, (2014), 1-9.
- Shovkoplyas, I.G. 1951. "Palaeolithic site Suponevo", *Archaeology*, 5, 127-142 (Στα Ουκρανικά).
- Shovkoplyas, I.G. 1952. "Bone products of the Souponevo Palaeolithic site", *Archaeology*, 6, 81-94 (Στα Ουκρανικά) .
- Shovkoplyas, I.G. 1955. "Dobranichevka Palaeolithic site", *Brief reports and field research of the Institute of the History of Material Culture*, 59, 32-45 (Στα Ρωσικά).
- Shovkoplyas, I.G. 1956α. "Dwellings of the Mezin site", *Brief reports of the institute of archeology*, (6), 3-12 (Στα Ρωσικά).
- Shovkoplyas, I.G. 1956β. "Excavations of the Mezin Palaeolithic site (preliminary report on the excavations in 1954)", *Brief reports and field research of the institute for the history of material culture*, (63), 31-39 (Στα Ρωσικά).
- Shovkoplyas, I.G. 1957. "Some results of the study of the Mezin palaeolithic site in 1954-1956", *Soviet archaeology*, 4, 99-115 (Στα Ρωσικά).
- Shovkoplyas, I. G.1965. *Mezin site (On the history of the Middle Dnieper basin in the Late Paleolithic era)*, Naukova Dumka, Kiev (Στα Ρωσικά).
- Shovkoplyas, I.G. 1968. "Research of Dobranichevka site", *Archaeological research in Ukraine*, 2, 79-89 (Στα Ρωσικά).
- Shovkoplyas, I.G. 1972. "Excavations in Dobranichevka site", *Archaeological research in Ukraine*, 4, 16-20 (Στα Ρωσικά).
- Shovkoplyas, I.G., Kornietz, N.L. και G.A. Paskevich 1981. "Dobranichevka site", στο A.A. Velichko (επιμ.), *Archaeology and paleogeography of the Late Paleolithic of the Russian plain*, Nauka, Moscow, 97-106.

- Shovkoplyas, I.G. 2008. "From the history of the study of Mezin site", *Severyansky Chronicle*, 6, 23-26 (Στα Ουκρανικά).
- Shovkoplyas I.G. και G.O. Pashkevych 2011. "Dobranichevka site", *Stone Age of Ukraine*, 14, 15-19.
- Shydlovsky, P. και D. Pryadko 2011. "Upper Palaeolithic of Kyiv-Dnieper right bank Region", *Archaeology and ancient history of Ukraine*, 6, 68-85 (Στα Ουκρανικά).
- Shydlovsky P., Pean, S. Ezarts, P. και O.M. Lizun 2016. "Research of the active economic zone activities of the Mezhyrich site", *Archaeological research in Ukraine*, (2015), 210-213 (Στα Ουκρανικά).
- Shydlovsky, P., Ryzhov, M.S., Samoilenko, L., Chymyrys, M., Ostap, T., Dudnyk, D., Semenova, A., Pean, S. και L. Demay 2018. *Mezhyrich mammoth-hunters' settlement: archaeological researches and museumification 2017-2018*, Taras Shevchenko national university of Kyiv, Kiev.
- Shydlovsky, P., Ostap, T., Pean, S. και M. Chymyrys 2019. "New study of the fourth dwelling from Mezhyrich Upper Palaeolithic campsite: The results of international summer school activity", *Vita antiqua* 11, 92-115.
- Shydlovsky P., Pean, S., Ezarts, P., Tsvirkun, O., Chimirys, M., και B. Mamchur 2020α. Modern research of Mezhyrich site, *Archaeological research in Ukraine*, (2019), 353-357 (Στα Ουκρανικά).
- Shydlovsky P., S. Pean, L. Demay, L. Krepin, O. Tsvirkun, M. Chimirys και B. Mamchur 2020β. "Continuation of research on the fourth Mezhyrich site", *Archaeological research in Ukraine*, (2018), 244-247 (Στα Ουκρανικά).
- Shydlovsky, P., Mamchur, B. V., Chymyrys, M. V. και S. Péan 2020γ. "Osteological materials from the household pit 6 at the Mezhyrich settlement: Interpretation of the finds", *Archaeology and ancient history of Ukraine* 37(4), 299-309 (Στα Ουκρανικά).
- Sinitsyn, A., Petrova, E.A. και K.N. Stepanova 2019. "New direct evidence of mammoth hunting from Kostenki", *Brief reports. Primary archaeology journal of interdisciplinary research*, 1, 147-156 (Στα Ρωσικά).
- Soffer, O. 1985. *The upper Paleolithic of central Russian plain*, Academic press INC., United States of America.
- Soffer, O. 1993. "Upper Palaeolithic adaptations in Central and Eastern Europe and man mammoth interactions", στο O.P. Soffer και N.D. Praslov (επιμ.), *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic Palaeo-Indian adaptations*, Plenum press, London, 31-50.

- Soffer, O., Adovasio, J.M., Kornietz, N.L., Velichko, A.A., Gribchenko, Y.N., Lenz, B.R. και V.Y. Suntssov 1997. "Cultural stratigraphy at Mezhyrich, an Upper Palaeolithic site in Ukraine with multiple occupation", *Antiquity*, 71(271), 48-62.
- Stuart, A.J., Sulerzhitsky, L.D., Orlova, L.A., Kuzmin, Y.V. και A.M. Lister 2002. The last mammoths (*Mammuthus primigenius* Blumenbach) in Europe and Asia: A review of the current evidence, *Quaternary science reviews*, 21(2002), 1559-1569.
- Stuart, A. 2005. "The extinction of woolly mammoth (*Mammuthus primigenius*) and straight-tusked elephant (*Palaeoloxodon antiquus*) in Europe", *Quaternary international* 126-128, 171-177.
- Taracov, L. 1962. "New excavations at the Gagarino site", *Brief reports and field research of the institute of archaeology* 92, 56-60 (Στα Ρωσικά).
- Taracov, M. 1964. "Construction of the Palaeolithic dwelling in Gagarino", *Brief reports and field research of the institute of archeology* 97, 20-24 (Στα Ρωσικά).
- Taracov, L. 1967. "On the dating of the Paleolithic site of Gagarino", *Brief reports and field research of the institute of archeology* 111, 31-37 (Στα Ρωσικά).
- Taracov, L. 1973. "New information about the dwelling in Gagarino", *Brief reports. Stone Age* 137, 63-69 (Στα Ρωσικά).
- Vasiliev, P.M. και V.I. Belaeva 2011. "Works of the Pushkari expedition", *Archaeological discoveries in Ukraine*, (2010), 54-55 (Στα Ουκρανικά).
- Vekilova, E. 1957. "Site Suren 1 and its place among the Paleolithic localities of the Crimea and the nearest territories", *Materials and research on archaeology of the USSR* 59, 235-323 (Στα Ρωσικά).
- Velichko, A.A. 1973. *Natural process in the Pleistocene*, Nauka, Moscow (Στα Ρωσικά).
- Velichko A.A., Grekhova, L.V., Gribchenko, Y.N. και E.I. Kurenkova 1997α. *Early man in extremely severe environments. The Eliseevichi camp-site*, Editorial and publishing center of the state historical museum, Moscow (Στα Ρωσικά).
- Velichko A.A., Gribchenko, Y.N. και E.I. Kurenkova "1997β. Geoarchaeology of the palaeolithic in the East European plain", *Anthropologie*, 35(2), 215-232.

- Velichko, A.A. και E.M. Zelikson 2005. "Landscape, climate and mammoth food resources in the East European plain during the Late Palaeolithic epoch", *Quaternary international* 126-128, 137-151.
- Velichko, V.V., Kurenkova, E.I. και P.M. Dolukhanov 2009. "Human socio-economic adaptation to environment in Late Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic Eastern Europe", *Quaternary international*, 203, 1-9.
- Vlachos, E., Tsoukala, E., Cregut-Bonnoure, E., Guerin, και D. Mol. 2018. "The paradise lost of Milia (Grevena, Greece; Late Pliocene, early Villafranchian, MN15/MN16a): faunal composition and diversity", *Quaternary*, 1(2), 1-16.
- Yokoyama, Y., Esat, M., Thompson, G. W., Tomas, A.L., Webster, J.M., Miyairi, Y., Sawada, C., Aze, T., Matsuzaki, H., Okuno, j., Fallon, S., Braga, J., Humblet, M., Iryu, Y., Potts, D.C., Fujita, K., Suzuki, A. και H. Kan 2018. Rapid glaciation and a two-step sea level plunge into the Last Glacial Maximum, *Nature*, 559 (2018), 603-607.
- Zakalyzhnyi, V.M. και I.K. Lyadskyi 2003. "The later Palaeolithic mammoth mammal fauna is the important biotic factor of the formation of human society", *Stone age of Ukraine*, 4, 278-282 (Στα Ρωσικά).
- Zamyatnin, C. 1929. "Expedition to study Paleolithic cultures in 1927", *Proceedings of the state academy of the history of material culture*, 2, 209–214.
- Zamyatnin, C. 1935. "Research in the village Gagarino", *Proceedings of the state academy of the history of material culture*, 2(118), 26–77 (Στα Ρωσικά).
- Zheltova, M.N. και N.D. Burova 2014. "Comparison of dwelling complexes of Kostenki 4 based on the study of osteological collections", *Stratum plus*, 1, 111-145.
- Zheltova, M. 2018. "Houses of the alive and the dead in the Paleolithic of Kostenki", *Eminak: Scientific Quarterly journal*, 3(3), 59-77.
- Zilhao, J. 2014. The Upper Palaeolithic of Europe, στο Refrew, C., και Bahn, P. (επιμ.), *The Cambridge world prehistory, West and central Asia and Europe*, 3, Cambridge university press, Cambridge.